

Felsefe ve Bilim Tarihi Yazıları

Hakemli Dergi

dörtöge

Editörler/Editors

Prof. Dr. Yavuz Unat
Kastamonu Üniversitesi, Felsefe Bölümü
Prof. Dr. Hüseyin Gazi Topdemir
Muğla Üniversitesi, Felsefe Bölümü

Editör Yardımcısı/Assistant Editor

Doç. Dr. Sibel Kibar
Kastamonu Üniversitesi, Felsefe Bölümü

Yayın Kurulu / Editorial Boards

Prof. Dr. Kenan Gürsoy
İstanbul Aydın Üniversitesi
Prof. Dr. F. Jamil Ragep
McGill University, Canada, Director Institute of Islamic
Studies Canada Research Chair in
the History of Science in Islamic Societies
Prof. Dr. Şafak Ural
İstanbul Üniversitesi, Felsefe Bölümü
Prof. Dr. Feza Günergun
İstanbul Üniversitesi, Bilim Tarihi Bölümü
Prof. Dr. Hüseyin Gazi Topdemir
Muğla Üniversitesi, Felsefe Bölümü
Prof. Dr. Yasin Ceylan
ODTÜ, Felsefe Bölümü
Prof. Dr. Yavuz Unat
Kastamonu Üniversitesi, Felsefe Bölümü
Prof. Dr. Hasan Sacit Keseroğlu
Kastamonu Üniversitesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü
Doç. Dr. Sibel Kibar
Kastamonu Üniversitesi, Felsefe Bölümü
Doç. Dr. Derya Gürses Tarbuck
Babçeşir Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Ömer Bozkurt
Artuklu Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri
Bölümü
Prof. Dr. Aytekin Demircioğlu
Kastamonu Üniversitesi, Felsefe Bölümü
Prof. Dr. Hasan Seçen
Atatürk Üniversitesi, Kimya Bölümü
Prof. Dr. Hasan Aydın
Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Felsefe Bölümü
Prof. Dr. Cevdet Coşkun
Giresun Üniversitesi, Fizik Bölümü
Doç. Dr. Ceyhan Akan Cengiz
Celal Bayar Üniversitesi, Felsefe Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Gaye Danışan
İstanbul Üniversitesi, Bilim Tarihi Bölümü
Umut Hasdemir
TÜBİTAK

ISSN: 2146-7064

Yerel Süreli Yayın

Yıl: 14 Sayı: 27 Haziran 2025

Hakemli dergidir altı ayda bir yayınlanır.

Kuruluş Tarihi: 01.01.2012

İmtiyaz Sahibi:

Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti. Adına
Nevzat ARGUN

Yayın Editörü:

Prof. Dr. Yavuz UNAT

Yazı İşleri Müdürü:

Hilal SÜSLÜ ARGUN

Görsel Tasarım ve Mizanpaj:

Mehtap Yürümez - Erdal Tarkan Kara

Baskı - Cilt: Meteksan Matbaacılık ve Teknik Sanayi Tic. Anonim Şirketi / Sertifika No.: 46519

Beştepe Köy Yolu No.: 3 06800 Bilkent-Çankaya/ANKARA

© DÖRT ÖGE, Nobel Akademik Yayıncılık Tic. Ltd. Şti. tarafından yayınlanmaktadır. DÖRT ÖGE dergisinin isim ve yayın hakkı Nobel Akademik Yayıncılık Tic. Ltd. Şti.'ye aittir. Dergide yayınlanan yazı, fotoğraf, barita, illüstrasyon ve konuların her hakkı saklıdır. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. Makalelerdeki görüşlerin sorumluluğu yazarına aittir. Yazıların yayın hakkı DÖRT ÖGE dergisine devredilmiş sayılır. Bu devir sanal ortamda yayımlanmayı da kapsar. Dergiye gönderilen yazılar basılısn ya da basılmasın, iade edilmez.

Sekreter

Arş. Gör. Batuhan Akgündüz
Selçuk Üniversitesi, Felsefe Bölümü

İletişim:

Prof. Dr. Yavuz UNAT
Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Felsefe Bölümü, Kuzeykent, 36100, Kastamonu
Gsm: 0542 454 12 24
e-posta: dortogedergisi@gmail.com
yunat@kastamonu.edu.tr – hilalargun@nobelyayin.com

Yazışma Adresi:

Abdulkadir Geylani Cad. No: 2-A Yenimahalle Ankara
Tel: 0312 418 20 10 - Faks: 0312 418 30 20
www.nobelyayin.com/dortoge e-posta: dortoge@nobelyayin.com

Abonelik: Nobel Akademik Yayıncılık'ın aşağıda belirtilen hesaplarına abonelik ücretini yatırdıktan sonra, bavale, ad-soyad ve adres bilgilerinizi faks numaramıza veya dortoge@nobelyayin.com adresimize yolladığınızda aboneliğinizi gerçekleştirecektir.

Yıllık abonelik: 30 TL
Öğrenci abonelik: 20 TL
Kurumsal abonelik: 40 TL

Nobel Akademik Yayıncılık Tic. Ltd. Şti.
İş Bankası Meşrutiyet Ankara Şubesi Hesap No: 4213 0977915
IBAN: TR49 0006 4000 0014 2130 9779 15
Posta Çeki Hesabı: 6358768

Dört Öge Dergisi 13. sayısından itibaren yılda iki defa Haziran ve Aralık aylarında yayımlanmaktadır.

Dört Öge Dergisi hakemli bir dergidir. The Philosopher's Index tarafından birinci sayıdan itibaren taranmaktadır.

İÇİNDEKİLER / Table of Contents

HAKEMLİ ARAŞTIRMA YAZILARI/Refereed Articles

**Introducing Robotic Scientists: Explorations into New Dimensions
of Scientific Objectivity and Creativity..... 1**
Robotik Bilimcilerle Tanışma: Bilimsel Nesnellik ve Yaratıcılıkta
Yeni Arayışlar
TARIK TUNA GÖZÜTOK

Aristotelesçi Kozmolojinin Yıkılışı: Nicolaus Cusanus 13
The Fall of Aristotelian Cosmology: Nicolaus Cusanus
SERPİL TİMUR

**Delilik ve Psikiyatri: Tarih yazımında Epistemolojik Çatışmalar ve
İktidar İlişkileri 29**
Madness and Psychiatry: Epistemological Conflicts and Power
Relations in Historiography
BALKIR UYSAL

**Menon Üzerine Bir Soruşturma: Geometri ve Diyalektik Arasında
Hipotetik Yöntem 45**
An Inquiry in the Meno: Hypothetical Method in Between Geometry
and Dialectics
ÖZLEM ÜNLÜ

**Kâmûs-ı Riyâziyât Neden Basılmadı? Hüsnü Hamid Sayman'ın
Kâmûs-ı Riyâziyât Hakkında Yazdığı Bir Notun Değerlendirilmesi 59**
Why Was Kâmûs-ı Riyâziyât Not Published? An Evaluation of a
Note Written by Hüsnü Hamid Sayman on the Work
ALPER ATASOY & ZEKERİYA DURU

KİTAP TANITIMI/Book Review

Bilişim Felsefesinde Etik Arayışlar ve Gelişim Etiği 93
BAHAR OK

YAYIN POLİTİKASI/Editorial Policy.....

HAKEMLİ ARAŞTIRMA YAZILARI/Refereed Articles

Introducing Robotic Scientists: Explorations into New Dimensions of Scientific Objectivity and Creativity

Tarık Tuna GÖZÜTOK*

Makale Geliş / Received: 24.04.2025
Makale Kabul / Accepted: 27.05.2025

Abstract

This study investigates the epistemological and sociological implications of robotic scientists—autonomous systems capable of hypothesis generation, experimentation, and inferences are examined in terms of objectivity in the context of contemporary science. However, scholars such as S. Harding, and H. Douglas have shown that science is inherently value laden. The emergence of robotic scientists further complicates the epistemological and sociological dimensions of this debate: although designed to minimize human biases, they reintroduce values via algorithmic design and data selection. The study uses examples like “Adam” and the Liverpool-based robotic chemist to highlight the ability of these systems to execute large-scale scientific procedures autonomously and with consistent outcomes. Their ability to generate and test hypotheses reconfigures how scientific agency and authorship are understood, demanding a redefinition of objectivity as both an epistemic and procedural standard. Additionally, it addresses the question of robotic creativity, using Boden’s framework to suggest that such systems already demonstrate exploratory creativity. Supported by international initiatives like the OECD’s “Nobel-Turing Challenge” the potential for robots to play more innovative scientific roles is becoming more tangible. Sociologically, robotic scientists challenge established institutional norms. Drawing on Latour’s Actor–Network Theory and Lamola’s concept of the “robosphere,” the paper argues that these machines are not just tools but participants in socio-technical networks. They provoke reevaluation of concepts like expertise, community, and legitimacy. Robotic scientists do not merely enhance traditional research—they reshape the norms, values, and boundaries of science itself. Their emergence calls for interdisciplinary inquiry to address the ethical, philosophical, and institutional frameworks that must guide this transformation.

Keywords: Robotic Scientists, Scientific Objectivity, Human-Machine Interaction..

---

* Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi/Edebiyat Fakültesi/Felsefe Bölümü/Bilim Felsefesi ve Bilim Tarihi Anabilim Dalı, tunatg@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0525-8214.

Künye: GÖZÜTOK, Tarık Tuna, (2025). Introducing Robotic Scientists: Explorations into New Dimensions of Scientific Objectivity and Creativity, *Dört Öge*, 27, 1-12. <http://dergipark.gov.tr/dortoge>.

Robotik Bilimcilerle Tanışma: Bilimsel Nesnellik ve Yaratıcılıkta Yeni Arayışlar

Öz

Bu çalışmada hipotez üretme, deney yürütme ve bilimsel çıkarım yapma kapasitesine sahip otonom sistemler olan robotik bilimcilerin, çağdaş bilim bağlamında epistemolojik ve sosyolojik etkileri nesnellik açısından incelenmektedir. Ancak S. Harding ve H. Douglas gibi araştırmacılar, bilimin doğası gereği değer yüklü olduğunu ortaya koymuştur. Robot bilim insanlarının ortaya çıkışı, bu tartışmanın epistemolojik ve sosyolojik boyutlarını daha da karmaşık hale getirmektedir: İnsan önyargılarını azaltmak üzere tasarlansalar da, algoritmik tasarım ve veri seçimi yoluyla yeni değer katmanlarını sisteme dahil ederler. "Adam" adlı Robot Bilimci ve Liverpool Üniversitesi'nde geliştirilen kimyager otonom robot ve benzeri örnekler, bu sistemlerin büyük ölçekli deneyleri bağımsız ve tutarlı biçimde gerçekleştirebildiğini göstermektedir. Hipotez üretme ve test etme becerileri, bilimsel öznellik ve yazarlık gibi kavramların yeniden tanımlanmasını gerektirebilir. Bu durum, nesnelliğin yalnızca epistemik değil aynı zamanda işlemsel bir standart olarak yeniden düşünülmesine yol açabilir. Ayrıca, Boden'in çerçevesi doğrultusunda robotik yaratıcılık meselesini ve bu sistemlerin halihazırda keşfedici düzeyde yaratıcı işlevler gösterdiği görüşüne makalede yer verilmiştir. OECD'nin "Nobel-Turing Meydan Okuması" gibi uluslararası girişimleri de robotların bilimsel yenilik süreçlerine aktif biçimde katılabileceklerini göstermektedir. Sosyolojik olarak, robotik bilimciler bilimsel kurumların yerleşik normlarını zorlamayabilir. Latour'un Aktör-Ağ Kuramı ve Lamola'nın "robosfer" kavramı aracılığıyla, bu makinelerin yalnızca araç değil, sosyo-teknik ağlarda etkin aktörler olduğu öne sürülmektedir. Robotik bilimciler yalnızca bilimsel araştırmayı geliştirmekle kalmaz, bilimin normlarını, değerlerini ve sınırlarını da yeniden şekillendirebilir. Bu dönüşümün etik, felsefi ve kurumsal temellerle uyumlu biçimde ilerleyebilmesi için disiplinler arası bir çabaya ihtiyaç duyulmaktadır. Bu makalede bu çabanın genel çerçevesi çizilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Robotik Bilimciler, Bilimsel Nesnellik, İnsan-Makine Etkileşimi.

Introduction

Throughout the history of science, the notion of objectivity has occupied a central position, shaping scientific methodologies and epistemological frameworks. The pursuit of objectivity—conceived as the systematic elimination or reduction of subjective biases and personal values from scientific inquiry—has consistently shaped the development of scientific methodology. However, despite rigorous methodologies, achieving complete objectivity remains a challenge due to inherent psychological biases and sociocultural values influencing researchers. Recent advancements in artificial intelligence and robotics have opened new possibilities, suggesting the emergence of robotic scientists—autonomous systems ca-

pable of conducting independent research activities, from hypothesis generation to experimental verification (King et al., 2009, p. 86). These robotic systems promise an unprecedented level of consistency, precision, and detachment from human-specific biases, thereby reviving and reshaping the discussion around scientific objectivity. Nonetheless, such developments remain subject to considerable debate and contention. Critics of technological determinism caution against overly optimistic assumptions regarding the epistemic neutrality or superiority of machines. Scholars argue that robotic systems, like any human-made artifact, are embedded with assumptions, priorities, and blind spots inherited from their creators (Winner, 1980, p. 128). Accordingly, an uncritical embrace of robotic scientists may obscure the socio-technical dynamics that shape knowledge production.

This article critically examines the implications of integrating robotic scientists into research processes, particularly focusing on their potential to enhance scientific objectivity. It also explores associated philosophical and sociological dimensions. While robotic scientists may indeed offer significant epistemic advantages, they simultaneously provoke ongoing debates regarding the nature of scientific knowledge production and the possibility—or impossibility—of truly value-free science (Douglas, 2009, p. 86; Harding, 1991, p. 113). Additionally, the paper briefly touches upon broader epistemological transformations and shifts within scientific communities resulting from the presence of these autonomous research agents. By navigating these interrelated aspects, the article aims to clarify the transformative potential of robotic scientists within contemporary science, framing this development as a critical juncture in the ongoing history of scientific thought and practice.

Moreover, Carl G. Hempel's deductive-nomological (D-N) model provides a structured foundation for assessing objectivity in scientific explanation. Hempel argued that scientific objectivity rests on the logical derivation of empirical statements from universal laws and initial conditions (Hempel & Oppenheim, 1948, p. 139). However, this model presupposes a high degree of transparency and linguistic clarity that may not align with the probabilistic or opaque inferences of AI-driven research systems. Particularly in robotic science, the covering-law model struggles to account for the epistemic processes of non-human agents whose inferential steps may be inaccessible or non-intentional in nature (Hempel, 2001, pp. 69–87). Thus, while Hempel's model offers a formal standard for objectivity, its applicability to robotic science remains contested.

1. Scientific Objectivity: A Historical and Philosophical Overview

Scientific objectivity is widely regarded as an essential goal within the scientific enterprise, shaping the practices and methodologies scientists adopt. Historically, objectivity emerged as a significant epistemological ideal in the nineteenth century, reflecting a shift away from subjective interpretations toward standardized methods aimed at eliminating personal biases (Daston & Galison, 2010). Early scientific practices relied heavily on personal skill, judgment, and interpretation, but as science evolved, efforts increased to establish methodologies designed explicitly to minimize individual subjectivity. Philosophically, the concept of objectivity has been deeply intertwined with the debate over value-free science—the idea that scientific inquiry should be entirely independent of social, cultural, and personal values. Prominent philosophers such as Longino (2020), Harding (1991), and Douglas (2009) have critically explored this notion, highlighting inherent challenges in separating knowledge production from values and social contexts. According to Longino, scientific objectivity is achievable not through the absence of values but through critical discourse among diverse scientific communities. Harding, similarly, argued that complete neutrality is unattainable, advocating instead for explicit acknowledgment of the social dimensions of scientific knowledge. The psychological and sociological dimensions introduce additional layers of complexity to the pursuit of scientific objectivity. Researchers inevitably bring cognitive biases, emotional predispositions, and culturally influenced perceptions to their scientific endeavors. These influences can subtly shape hypotheses, methods, and interpretations of data, thus challenging the purity of scientific objectivity. The introduction of robotic scientists offers a novel possibility of addressing these biases, potentially leading to a new chapter in the pursuit of objective knowledge.

Recent policy-driven analyses, such as the OECD's 2023 report on artificial intelligence in science, further support this by suggesting that objectivity must also be understood in terms of increasing research efficiency and accelerating discovery. According to the report, AI systems—including robotic researchers—can augment the scientific process not only by minimizing bias but also by substantially raising productivity across disciplines (OECD, 2023, pp. 10–13). This reconceptualization reframes objectivity as both an epistemic and operational value, with robotic systems serving as mediators of both accuracy and scalability.

2. Robotic Scientists and the Pursuit of Objectivity

Robotic scientists, defined as automated systems capable of independently performing tasks traditionally reserved for human researchers, represent a significant innovation in contemporary scientific practices. These systems possess

the potential to enhance scientific objectivity by systematically reducing human cognitive biases and errors (King et al., 2009, p. 86). The utilization of robotic scientists spans various disciplines, from pharmaceuticals and biotechnology to chemical synthesis, demonstrating their broad applicability and transformative potential.

A prominent example is the robotic chemist developed at the University of Liverpool, which autonomously conducted 688 experiments over eight days during the COVID-19 pandemic lockdown, operating 21.5 hours a day and making experimental decisions based on previous outcomes (World Economic Forum, 2020). Such systems can plan and execute entire experimental workflows, including weighing reagents, initiating reactions, and quantifying outputs, while navigating laboratory environments without human intervention. These capabilities position robotic scientists not merely as tools, but as autonomous research agents with epistemic relevance. Additionally, the Robot Scientist “Adam”, developed to investigate yeast metabolism, exemplifies the capacity of robotic systems to autonomously generate hypotheses and verify them through formal experimentation. According to King et al. (2009), Adam was able to identify previously unknown gene functions and outperform average human researchers in experimental efficiency. This underscores the claim that robotic scientists, while engineered by humans, can exceed human performance in narrowly defined epistemic tasks. Robotic systems’ capacity to consistently replicate experimental conditions with high precision significantly enhances reliability and reproducibility—key aspects of objective scientific inquiry (King et al., 2009, p. 87). Unlike human researchers, robots are not susceptible to emotional fatigue, cognitive biases, or lapses in attention, thereby providing an epistemic advantage in certain contexts. Nevertheless, robotic researchers are not entirely immune to bias, as their programming inevitably reflects human-designed algorithms and objectives.

Yet the autonomy of robotic scientists demands not only technical reliability but also ethical governance. As Steve Fuller (2007, pp. 6–9) notes, the scientific enterprise is inseparable from political and moral accountability. Robotic systems, by being perceived as epistemic agents, must also be evaluated through the lens of social responsibility—particularly regarding the goals their creators encode and the broader consequences of their outputs. If left unregulated, robotic epistemic agency risks perpetuating biases and assumptions under the guise of objective neutrality (Fuller, 2007, p. 172). This raises profound questions: To whom are robotic scientists accountable? What happens when their knowledge exceeds human interpretability but lacks moral comprehension?

Furthermore, fictional formulations such as Asimov's *Three Laws of Robotics* have historically served as speculative but instructive principles for conceptualizing machine behavior. Although originally literary constructs, these laws continue to influence ethical programming and human expectations surrounding autonomous systems. Contemporary ethical frameworks—such as IEEE's Ethically Aligned Design—reflect foundational concerns first explored in speculative fiction, including the prioritization of human safety, accountability, and adherence to moral constraints (Floridi et al., 2018, p. 698). Accordingly, objectivity in robotic science is not solely defined by technical precision, but also by predictable and ethically consistent behavior. From an epistemological standpoint, the integration of robots into research practices compels a reconsideration of the traditionally human-centric paradigm of knowledge production. Collins (2010, p. 125) argues that human knowledge inherently involves tacit dimensions—subtle, implicit understandings gained through experience—which robots may struggle to replicate fully. While robotic scientists promise enhanced objectivity, their contributions to scientific knowledge also necessitate critical evaluation of the limits and scope of robotic epistemology.

While robotic scientists are frequently praised for their capacity to perform predefined tasks with objectivity and precision, a more fundamental question emerges: can such systems also engage creatively in the process of scientific discovery? Margaret Boden (2004, pp. 3–4) identifies three forms of creativity—combinational, exploratory, and transformational—that may serve as a useful framework for assessing the creative potential of robotic systems. Current robotic scientists primarily demonstrate exploratory creativity, systematically navigating problem spaces and generating novel hypotheses from large datasets, as exemplified by the Robot Scientist Adam in biological research (King et al., 2009, p. 88). These advancements demonstrate that robotic systems are increasingly capable not only of testing hypotheses but also of autonomously generating them through inductive reasoning and algorithmic pattern detection. Such capacities challenge the conventional view that scientific creativity is an inherently human attribute, shaped by intuition, context, and lived experience. Yet, although robotic agents may replicate certain dimensions of creative scientific practice, it remains debatable whether these processes reflect genuine innovation or merely the computational imitation of frameworks predefined by human designers.

The epistemological implications of these developments are profound. As robotic systems increasingly participate in the production of scientific knowledge, the classical epistemic dichotomy between subject (the scientist) and object (nature) becomes unsettled. In its place, human–robot interaction may foster a hybrid

epistemology in which knowledge emerges through the collaborative agency of both human and machine actors. This perspective calls for a reconfiguration of existing theories of knowledge and suggests that scientific inquiry is entering a phase where agency, intentionality, and creativity are no longer solely human attributes (Collins, 2010, pp. 130–132). Recent advances in deep learning and embodied cognition suggest that machines are increasingly operating beyond explicit instruction, acquiring procedural and implicit knowledge through adaptive algorithms. These developments raise the possibility of machine-native epistemologies—distinct forms of knowing grounded in computational architectures rather than human experience (Besold et al., 2017, p. 1; Burrell, 2016, p. 3). Within this framework, robots are not only simulating knowledge production but are actively generating novel patterns, insights, and predictive models, often in ways opaque to human understanding.

Beyond explanation, the increasing autonomy of machine learning systems raises the spectre of ethical disengagement. As Fuller (2007) argues, the integration of intelligent systems into epistemic communities must not obscure their entanglement with socio-political agendas. Robotic systems reflect the design assumptions and data biases of their creators—even when such systems are presumed “neutral” (pp. 6–9). This introduces a moral hazard: when a machine’s recommendation causes harm, responsibility is often diffused across opaque networks of developers, institutions, and algorithms. Fuller therefore insists that the epistemic agency granted to machines must be mirrored by corresponding forms of social accountability, including regulatory scrutiny and transparent auditability (Fuller, 2007, p. 207).

Another challenge concerns the potential emergence of artificial epistemic agency. Some scholars propose that advanced robotic scientists may soon exhibit what could be termed “functional intentionality”—the capacity to generate and revise hypotheses based on goals inferred from contextual learning rather than direct human programming. This blurs the line between mere instrumentality and autonomous reasoning. Yet, as Fuller (2005) notes, agency in science has never been a purely technical designation; it also entails moral and discursive legitimacy within a community of knowers (pp. 133–135). Therefore, even as robotic systems expand their creative and inferential capacities, their integration into scientific epistemology must remain conditional upon their adherence to norms of intelligibility, explainability, and normative deliberation.

In this light, the future of robotic science cannot be envisioned as a mere substitution of human labour with automated precision. Rather, it necessitates a

reconfiguration of how scientific institutions define knowledge, responsibility, and participation. This implies the co-development of governance frameworks—such as ethical AI oversight bodies and dynamic regulatory schemas—that can evolve alongside robotic scientists. Such mechanisms would ensure that the epistemic power granted to machines does not outpace our collective ability to oversee and interrogate it.

This opacity challenges classical norms of scientific explanation. This lack of transparency challenges traditional standards of scientific explanation. As Lipton (2018, p. 32) notes, certain AI-generated results may meet criteria for scientific validity while remaining epistemologically opaque to the very humans who designed them. Consequently, robotic creativity entails not just generating new knowledge but doing so in a form that forces us to reassess what counts as intelligible or legitimate within scientific epistemology.

In this context, robotic principles—conceived as a speculative yet increasingly necessary normative framework—can be interpreted as a call to develop meta-principles that mediate between human and machine cognition. Instead of imposing anthropocentric frameworks on machines, a pluralistic epistemology may offer a more inclusive approach—one that recognizes and accommodates the diverse modalities through which intelligent agents acquire knowledge, construct interpretations, and act upon the world.

3. Robotic Scientists within Scientific Communities

The integration of robotic scientists into research environments also necessitates a sociological analysis of their role within scientific communities. From the perspective of Actor-Network Theory (ANT), as articulated by Bruno Latour (1987, pp. 70–72), scientific knowledge is not solely produced by individuals but emerges through dynamic interactions among human and non-human actors, including instruments, institutions, and now, robotic agents. In this framework, robotic scientists are not merely passive tools but active participants that reshape the structure and flow of scientific practice. Robotic agents introduce new forms of interaction within research networks, prompting reevaluation of agency and authorship in scientific output. For instance, if a robotic system autonomously generates a hypothesis and tests it successfully, to what extent can—or should—authorship be attributed to the machine? These questions resonate with broader sociological concerns about labor division, accountability, and legitimacy within evolving scientific institutions (Knorr Cetina, 1999, pp. 183–185). Furthermore, the increasing presence of robotic scientists may alter the institutional and cultural organization of science. As automation becomes embedded in laboratory routines,

the roles of human researchers may shift toward supervisory, interpretative, or integrative functions. This transition may challenge traditional academic hierarchies and redefine expertise. Sociological analysis thus reveals that the adoption of robotic scientists does not merely change research methods—it transforms the social fabric of scientific communities.

Philosophical perspectives on robot sociality provide additional insight into the evolving dynamics of human-machine interaction. Lamola (2022) proposes that robots may progressively occupy meaningful positions within what he designates as the robosphere—a cyber-physical social realm in which intelligent artefacts are recognized as active participants in relational networks of meaning-making. In this context, the sociotechnical agency of robots transcends functionality, implicating them in processes of social ontology. These developments require science studies scholars to address how notions of epistemic agency, community boundaries, and even legitimacy are redefined in this expanding cognitive ecosystem.

The framing of robots as epistemic agents also intersects with concerns of epistemic justice. As Fricker (2007, p. 1) defines, epistemic injustice occurs when individuals or groups are wrongfully denied credibility as knowers. Extending this framework to human-machine systems raises the question: if machines can generate knowledge, do they warrant recognition as participants in epistemic practices? And if so, how do we ensure that such recognition does not undermine human accountability or reinforce asymmetric power structures embedded in algorithmic systems? From a historical-philosophical perspective, Hilary Putnam's early reflections on the possibility of robot consciousness and moral agency already hinted at these debates. In his 1964 paper, Putnam questioned whether machines that simulate human behavior could ever be considered morally or socially responsible agents, pointing toward foundational tensions in how machines are integrated into systems of scientific meaning and responsibility (Putnam, 1964, pp. 668–670). The potential for robotic consciousness or quasi-agency also introduces metaphysical concerns. While Hempel was skeptical about bridging mental phenomena with physical laws, acknowledging the limits of scientific explanation in such domains (Hempel, 2001, p. 238), contemporary AI research faces similar dilemmas. Can embodied cognition in robots, trained through reinforcement and adaptive algorithms, qualify as epistemically intentional? Fuller (Fuller, 2006, pp. 133–141) provocatively argues that if machines simulate moral reasoning or autonomy, they may be said to inhabit a rudimentary form of agency—one that necessitates recognition within our sociotechnical frameworks, even if this agency is devoid of consciousness in the human sense. Such philosophical ambiguity only intensifies the need for institutional mechanisms of accountability and inclusion.

Taken together, these considerations suggest that the integration of robotic scientists not only reshapes how knowledge is produced but also how scientific communities define agency, responsibility, and legitimacy. The rise of robotic epistemic actors thus demands a reflexive reevaluation of the norms governing scientific authorship and sociotechnical citizenship in the age of intelligent machines.

Conclusion

The emergence of robotic scientists represents a significant epistemological and institutional turning point in the history of science. As this paper has demonstrated, robotic systems offer clear advantages in consistency, reproducibility, and the mitigation of human cognitive bias—qualities that resonate with classical ideals of scientific objectivity. Yet, as scholars such as Douglas (2009, pp. 86–89) and Harding (1991, pp. 112–115) have emphasized, the notion of a fully value-free science remains deeply contested. Robotic scientists are not exempt from this epistemic debate; rather, they reconfigure the locus of value-leadenness, embedding it within algorithmic architectures and data infrastructures.

Moreover, these robotic systems are not merely epistemic tools. As shown by the case of Adam and the Liverpool robot chemist, they can autonomously generate hypotheses, perform experiments, and propose efficient strategies for inquiry. Their operational autonomy forces a reassessment of traditional boundaries between instrument and agent, scientist and tool. Robotic scientists thus challenge the human exclusivity of scientific creativity, participating—albeit within structured limits—in the generative processes of discovery (King et al., 2009; OECD, 2023). As the discussion of epistemic machines and deep learning has shown, the very concept of knowledge is undergoing redefinition. Robotic systems capable of generating non-symbolic, procedural, and statistically inferred knowledge demand that epistemology move beyond anthropocentric paradigms. If knowledge production becomes increasingly distributed between human and non-human agents, scientific communities must embrace pluralistic, hybrid epistemologies that acknowledge machine-native forms of understanding.

Sociologically, the rise of robotic scientists reconfigures scientific communities. Drawing on Latour's Actor-Network Theory, Lamola's robosphere concept, and Fricker's notion of epistemic injustice, it becomes evident that these systems require new forms of epistemic recognition and social accountability. Robotic agents challenge the norms of authorship, responsibility, and legitimacy, demanding that scientific institutions reflect on their structural inclusion and moral positioning. Furthermore, the epistemic opacity of robotic systems undermines traditional norms of scientific explainability. Classical models, such as Hempel's D-N

structure, emphasized logical transparency and verifiability. In contrast, robotic inferences—especially those from deep learning models—often resist interpretability, challenging our capacity to verify conclusions or attribute responsibility. As Fuller warns, delegating epistemic authority to inscrutable systems can erode public trust and limit participatory governance. Thus, any framework for integrating robotic scientists must also embed mechanisms for ethical scrutiny, interpretability, and civic oversight.

In conclusion, robotic scientists do not merely enhance traditional research—they reshape the norms, values, and boundaries of science itself. Their emergence calls for interdisciplinary engagement to address the ethical, philosophical, and institutional frameworks that must accompany this transformation. Rather than resolving long-standing tensions in science, robotic scientists amplify them—ushering in a posthuman moment in which humans and machines co-construct knowledge and ethical responsibility. Future research should pursue the development of adaptive and inclusive frameworks—such as *Principia Robotica*—that integrate ethical foresight, epistemic pluralism, and participatory governance into the design and deployment of autonomous systems. Only through such reflection can we ensure that the future of science remains intelligible, equitable, and responsible in a world shaped by artificial agency.

References

- Besold, T. R., Garcez, A. d'Avila, Bader, S., Bowman, H., Domingos, P., Hitzler, P., ... Zaverucha, G. (2017). *Neural-Symbolic Learning and Reasoning: A Survey and Interpretation* (Version 1). Version 1. arXiv. <https://doi.org/10.48550/ARXIV.1711.03902>
- Boden, M. A. (2004). *The creative mind: Myths and mechanisms* (2nd ed.). Routledge. (pp. 3–8).
- Burrell, J. (2016). “How the machine ‘thinks’: Understanding opacity in machine learning algorithms”. *Big Data & Society*, 3(1), 2053951715622512. <https://doi.org/10.1177/2053951715622512>
- Collins, H. (2010). *Tacit and explicit knowledge*. University of Chicago Press. (pp. 125–132).
- Daston, L., & Galison, P. (2010). *Objectivity* (First paperback edition). New York, NY: Zone Books.
- Douglas, H. (2009). *Science, policy, and the value-free ideal*. University of Pittsburgh Press. (pp. 86–89).
- Floridi, L., Cows, J., Beltrametti, M., Chatila, R., Chazerand, P., Dignum, V., ... Vayena, E. (2018). “AI4People—An Ethical Framework for a Good AI Society: Opportunities, Risks, Principles, and Recommendations”. *Minds and Machines*, 28(4), 689–707. <https://doi.org/10.1007/s11023-018-9482-5>
- Fricker, M. (2007). *Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing* (1st ed.). Oxford University Press/Oxford. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198237907.001.0001>

- Fuller, S. (2006). *The philosophy of science and technology studies* (Online-Ausg). New York: Routledge.
- Fuller, S. (2007). *New frontiers in science and technology*. Cambridge: Polity.
- Harding, S. (1991). "What Is Feminist Epistemology?". In *Thinking from Women's Lives. Whose Science? Whose knowledge?* (pp. 105–137). Cornell University Press. JSTOR. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/10.7591/j.ctt1hhfnmg.8>
- Harding, S. (1991). *Whose science? Whose knowledge? Thinking from women's lives*. Cornell University Press. (pp. 112–115).
- Hempel, Carl G., & Oppenheim, P. (1948). "Studies in the Logic of Explanation". *Philosophy of Science*, 2(15), 135–175. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/185169>
- Hempel, Carl Gustav. (2001). *The Philosophy of Carl G. Hempel: Studies in science, explanation, and rationality* (J. H. Fetzer, Ed.). Oxford New York: Oxford University Press.
- King, R. D., Rowland, J., Oliver, S. G., Young, M., Aubrey, W., Byrne, E., ... Clare, A. (2009). "The Automation of Science". *Science*, 324(5923), 85–89. <https://doi.org/10.1126/science.1165620>
- Knorr Cetina, K. (1999). *Epistemic cultures: How the sciences make knowledge*. Harvard University Press. (pp. 183–185).
- Lamola, M. J. (2022). "On the robosphere: A philosophical explication of the socio-technical status of social robots". *International Journal of Social Robotics*, 14, 1199–1209. <https://doi.org/10.1007/s12369-021-00840-3>.
- Latour, B. (1987). *Science in action: How to follow scientists and engineers through society*. Harvard University Press. (pp. 70–72).
- Lipton, Z. C. (2018). "The Mythos of Model Interpretability: In machine learning, the concept of interpretability is both important and slippery". *Queue*, 16(3), 31–57. <https://doi.org/10.1145/3236386.3241340>
- Longino, H. E. (2020). *Science as Social Knowledge: Values and Objectivity in Scientific Inquiry*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctvx5wbfbz>
- OECD. (2023). *Artificial intelligence in science: Challenges, opportunities and the future of research*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/a8d820bd-en> (pp. 10–15).
- Putnam, H. (1964). "Robots: Machines or artificially created life?". *The Journal of Philosophy*, 61(21), 668–691. <https://doi.org/10.2307/2023045> (pp. 668–670).
- Winner, L. (1980). "Do Artifacts Have Politics?". *Daedalus*, 109(1), 121–136. JSTOR. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/20024652>
- World Economic Forum. (2020). *This robot scientist conducted experiments by itself during COVID-19 lockdown*. <https://www.weforum.org/agenda/2020/08/robot-scientist-autonomous-chemistry-university-of-liverpool>.

Aristotelesçi Kozmolojinin Yıkılışı: Nicolaus Cusanus

Serpil TİMUR*

Makale Geliş / Received: 14.04.2025
Makale Kabul / Accepted: 26.05.2025

Öz

Aristotelesçi kozmolojik modele göre evren tek ve sınırlı olup, varlıklar Tanrı'dan uzaklaştıkça mükemmellikleri azalan, Tanrı'ya yaklaştıkça mükemmellikleri artan hiyerarşik bir yapıya sahiptir. Bu hiyerarşik yapı iki bin yıl boyunca hem ilk hem de Orta Çağ boyunca kabul görmüştür ve genelde bu kozmolojinin Nicolaus Copernicus'la birlikte 16. yüzyılda yok edildiği düşünülmektedir. Oysa ondan yüzyıl önce Nicolaus Cusanus (1401-1464), evrenin sınırsız olduğunu söyleyerek Aristotelesçi hiyerarşik evren anlayışını yıkmıştır. Benzer şekilde Cusanus, Tanrı ile yaratılanlar arasındaki ilişkilerden yola çıkarak Aristotelesçi "doğa felsefesi" yapma anlayışını engellemiş, Aristoteles'in varlıkların hareketlerinin ve durağanlığın içsel ilkeleri olarak öne sürdüğü "doğa"nın artık bize şeyler hakkındaki kavramlarımızı temellendiren bilinebilir ve keşfedilir şeyler olamayacağını öne sürmüştür. Zira Cusanus'a göre evrendeki her şey Tanrı'nın sonsuz birliğinin zayıflatılmış ve rastlantısal biçimdeki mevcudiyetinden ne daha fazlası ne daha azıdır. Bu makalede Cusanus'un hem sınırsız evren anlayışı açısından hem de Tanrı ile yaratıklar arasındaki ilişkiyi çerçeveleme ve değerlendirme çabalarından yola çıkarak, Aristotelesçi kozmolojiyi nasıl yıktığını ve onun doğa görüşlerini nasıl yok ettiği gösterilecektir.

Anahtar Kelimeler: Nicolaus Cusanus, Sınırsız Evren, Aristotelesçi Kozmoloji, Doğa, Tanrı.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi/İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi/Felsefe Bölümü/Bilim Tarihi Anabilim Dalı, serpilahmetkocaoglu@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5784-2028.

Künye: TİMUR, Serpil, (2025). Aristotelesçi Kozmolojinin Yıkılışı: Nicolaus Cusanus, *Dört Öge*, 27, 13-28. <http://dergipark.gov.tr/dortoge>.

The Fall of Aristotelian Cosmology: Nicolaus Cusanus

Abstract

According to the Aristotelian cosmological model, the universe is single and limited and has a hierarchical structure in which beings become less perfect as they move away from God, and more perfect as they approach God. This hierarchical structure was accepted for two thousand years, both during the early and Middle Ages, and it is generally thought that this cosmology was destroyed in the 16th century with Nicolaus Copernicus. However, a century before him, Nicolaus Cusanus (1401-1464) destroyed the Aristotelian hierarchical understanding of the universe by stating that the universe is limitless. Similarly, Cusanus prevented the Aristotelian understanding of "natural philosophy" based on the relationships between God and creatures and argued that the "nature" that Aristotle put forward as the internal principles of the movements and rest of beings could no longer be known and discoverable things that would ground our concepts about things. For according to Nicalous, everything in the universe is neither more nor less than the weakened and coincidental existence of God's infinite unity. This article will show how Cusanus destroyed Aristotelian cosmology and its views of nature, both in terms of his understanding of the infinite universe and in his efforts to frame and evaluate the relationship between God and creatures.

Keywords: Nicalous Cusanus, Limitness Universe, Aristotelian Cosmology, Nature, God.

Giriş

Nicolaus Cusanus (1401-1464), geç Orta Çağ ve erken Rönesans düşüncesinin en büyüleyici düşünürlerinden biri olarak öne çıkmıştır. Hayatı ve yazıları, on beşinci yüzyıl kültürünün ve fikirlerinin çeşitli hareketlerini benzersiz ve ilgi çekici bir şekilde bir araya getirmiş ve yansıtmıştır. On dokuzuncu yüzyıl bilginleri Cusanus'u "yeniden keşfettiklerinden" beri, Galileo, Kopernik ve Kepler'in fikirlerini önceden haber veren fikirleri ve özellikle fiziksel kozmosun sınırları olmadığı görüşüyle nispeten ünlü olmuştur. Cusanus, evreni "merkezi her yerde ve çevresi hiçbir yerde olmayan bir küre" olarak tanımlamıştır. Bu görüşüyle iki bin yıl kabul gören Aristotelesçi kozmolojiye Kopernik'ten önce esaslı ilk eleştiriyi getiren kişi olmuştur. Zira Aristoteles'in kozmolojisine göre evren Ay-altı ve Ay-üstü Âlem olmak üzere iki yapıya ayrılmıştı. Ay-altı Âlem toprak, su, hava ve ateşten oluşmakla birlikte, her bir elementin de kendi doğal yeri bulunmaktadır. Her bir varlıkta hareketin ve durgunluğun içsel ilkesi olan "doğa" dediğimiz bir ilke yer almaktadır. Buna göre toprak ağır olduğu için doğal yerine yani evrenin merkezine doğru hareket ederken, ateş hafif olduğu için yukarı doğru hareket etmektedir. Ay-üstü Âlem ise eter'den oluşmaktadır ve buradaki hareket dairesel ve mükemmeldir. Bu anlayışta varlıklar Tanrı'dan uzaklıklarına göre hiyerarşik bir yapı içerisinde yer almaktadır.

Tanrı'ya yakın olanlar mükemmel olarak nitelendirilirken, uzak olanların ise mükemmellikleri Tanrı'dan uzaklaştıkça azalmaktadır. Ay-üstü Âlem Sabit Yıldızlar Küresi ile sınırlandırılmıştır. Bu nedenle Aristoteles'in kozmolojisinde evren hiyerarşik bir yapıya sahip olup, tek ve sınırlıdır. Bu makalede Aristoteles'in evren anlayışının terk edilip yeni bir evren anlayışının ortaya konulmasının Kopernik'ten yüzyıl önce yaşamış olan Cusanus'la birlikte mümkün olduğu gösterilecektir. Cusanus önce evreni sonsuz olarak nitelendirerek Aristotelesçi hiyerarşik yapıyı terk etmiş, sonrasında ise evrendeki varlıkların özünü Aristotelesçi "doğa" ilkesiyle artık bilemeyeceğimiz, Tanrı'nın her yerde ve her şeyin içerisinde olduğunu ve dolayısıyla varlıkların kendilerinde "doğa" denilen bir ilke olmadığını öne sürerek yıkmıştır. Şimdi önce Cusanus'un sınırsız evren anlayışını, sonrasında ise onun Aristotelesçi "doğa" anlayışını nasıl terk ettiğini ele alalım.

1. Aristotelesçi Sınırlı Evrenin Yıkılması

Aristoteles *De caelo* (Gökyüzü Üzerine) adlı eserinde (yaklaşık MÖ 335), merkezde toprak ve onu kademeli olarak çevreleyen su, hava ve ateş halkaları bulunan küresel bir kozmos modeli ortaya koymuştur (Aristotle, 1971, 287a31). Özellikle sonsuz sayıda dünyayla dolu sonsuz bir evrenin atomcu doktrinini (Lucretius, 2007, 9.6.31) çürütmek isteyen Aristoteles, kozmosun hem tekil hem de sınırlı olması gerektiğini kanıtlamak için elementlerin katmanlı düzenlemesine başvurmuştur. Bu dünyanın tek olması gerektiğini savunmuş, elementlerin her birinin doğal yeri olduğunu öne sürmüştür; çünkü ona göre toprağın doğası "aşağı" ve ateşin doğası "yukarı" doğru hareket etmektir (Aristotle, 1971, 269a31-308b12-15). Ateş çemberimizin dışında başka bir toprak olsaydı, içinde bulunduğu dünyaya göre aşağı hareket ederken bizimkine göre yukarı hareket ederdi (yani dünyamızdan uzağa), benzer şekilde, kendi merkezine göre yukarı hareket ederken, öteki dünyadaki ateş bizimkine göre aşağı hareket ederdi. "Ancak bu imkânsızdır", demiş Aristoteles, çünkü "aşağı hareket etmek" toprağın özünü ve doğasını oluşturduğu sürece, yukarı doğru hareketi onu dünya dışı yapar. Aynısı ateş için de geçerlidir: Aşağı doğru hareket eden bir ateş hiç de ateş olmazdı. "Bundan, birden fazla dünya olamayacağı sonucu çıkar" (Aristotle, 1971, 276b12-17). Dahası, bu tek dünya sınırlı bir genişlikte olmalıdır çünkü gördüğümüz gibi, "Sabit Yıldızlar" günde bir kez Dünya'nın etrafında döner. Her zaman aynı yere döndükleri için sonsuza kadar uzanamazlar; Aristoteles'in dediği gibi, "Bir daire içinde hareket eden bir cisim zorunlu olarak sınırlı olmalıdır" (Aristotle, 1971, 276b26).

İkinci yüzyılda Batlamyus'un ince ayarı sayesinde, bu model tüm Orta Çağ dönemi boyunca geçerliliğini korumuştur. Nicolaus Cusanus (1401-1464), *De docta ignorantia* adlı eserini on beşinci yüzyılın ortalarında yazdığında, Avrupa evreni,

hâlâ merkezde Dünya, etrafında eş merkezli dairelerde Güneş ve gezegenler ve günde bir kez çevresini dönen Sabit Yıldızlardan oluşan bir halde bulunan kozmik bir matruşka olarak hayal ediyordu. Bu yıldızların, kozmik cisimlerin geri kalanına hareket kazandırmak için Hareket Etmeyen Hareket Ettirici tarafından harekete geçirilen ilk hareket edenler olduğu düşünülüyordu. Tanrı, Sabit Yıldızlar Küresine tek düzenli (*uniform*), sürekli ve ezelî-ebedî dairesel hareketi vermiştir. Sabit Yıldızlar Küresiyle temas halinde olan diğer küreler de bu hareketten kendi payına düşeni almış ve her alt bir kürede İlk Hareket Ettiricinin ezelî-ebedî hareketinden farklılaşan tek düzenli olmayan bir hareket oluşmuş ve bu süreç Ay-altı Âleme kadar devam etmiştir (Aristoteles, 1996, s. 502-503). Bu varlık derecelendirmesi, Orta Çağ'da Aristotelesçi kozmosun Neoplatonik "varlık zinciri"ne eşlenmesine izin vermiş, böylece fiziksel konumun ruhsal rütbeyle örtüştüğü düşünülmüştür. Ernst Cassirer, "Bir element kozmik basamakta ne kadar yüksekte duruyorsa, dünyanın hareketsiz hareket ettiricisine o kadar yakındı ve doğası o kadar saf ve eksiksizdi" (Cassirer, 1964, s. 25) diye açıklamıştır. Bozulmaz bir "beşinci tözden" (*quinta essentia*) oluşan yıldızlar âleminin Tanrı'ya en yakın olduğu düşünülürken, bozulabilir dünya en uzaktı (Rubenstein, 2015, s. 23). Bu kozmolojik modelin genellikle Kopernik tarafından yıkıldığı düşünülür; Kopernik'in Güneş Merkezli Evreni, on yedinci yüzyılın şafağında engizisyon öfkesine yol açacaktır. Ancak yaratacağı tüm tartışmalara rağmen, Kopernik'in Güneş Merkezli modeli, hareketsiz bir merkez ve çevreyi koruduğu için Yer Merkezli modelden kökten ayrılmamıştır. Kopernik, aslında Güneş'i Dünya'nın olduğu yere koymuş ama Sabit Yıldızları yerinde bırakmıştır, böylece kozmosun tekilliğini ve sınırlılığını yeniden doğrulamıştır. Aristoteles kozmolojisini gerçekten terk eden düşünür, Güneş'i sınırlı bir evrenin merkezine koyan Kopernik değil, yüz yıl önce evrenin hiçbir merkezi olmadığını ilan eden Nicolaus Cusanus'tur.

Cusanus'un kozmolojiyle ilgili yazıları, bizi tefekkürlü bir egzersizle içine çeker. Cusanus, kendimizi bir tekne, uçsuz bucaksız bir okyanusta yelken açarken hayal etmemizi önermiştir (Cusanus, 1981, 2.12.163-64). Kıyının arkamızda çekildiğini veya suların altınızda aktığını göremediğiniz sürece, ne kadar hızlı hareket ediyor olursanız olun, hareketsiz olduğunuzu düşünürsünüz. Gerçekten de akan sulara baksanız bile, ilk başta hareketsiz dururken onların hareket ettiğini algılayabilirsiniz. Evrendeki konumumuz da böyledir. Dünya, uzayın engin bir alanında hareket etmesine rağmen, hareketsiz bir referans noktasından yoksun olduğumuz için kendimizi dünyanın ortasında hareketsiz olarak algılarız. Cusanus, Kopernik'in üzerinden atlayarak, aynı şeyin diğer tüm kozmik cisimler için de geçerli olduğunu söylemeye devam etmiştir: her şey komşularının etrafında kusurlu

daireler çizerek hareket eder.¹ Yine de tam da hiçbir şey hareketsiz olmadığı için, “her gözlemciye ister Dünya’da ister Güneş’te veya başka bir yıldızda olsun, birinin... şeylerin hareketsiz bir merkezinde olduğu ve diğer her şeyin hareket ettiği görünür” (Cusanus, 1981, 2.12.162). Cusanus’a göre evrenin merkezinde hiçbir şey yoktur, bu da her şeyin kendi bakış açısından merkezde olduğu anlamına gelir. Evrenin dış kenarında gördüğümüz yıldızlar bile kendi bakış açılarından yaratılışın merkezini işgal eder, böylece sakinleri bizim onların etrafında döndüğümüzü düşünür. Aristoteles’e karşı, Cusanus bu dünyanın “tek” olmadığını; aksine, her biri kendilerini bir matruşka bebeği kozmosunun merkezinde sanan sakinlerle dolu çok sayıda “dünya” olduğunu ileri sürmüştür.

Hareketli bir dünya, eliptik yörüngeler, hareketin göreliliği, dünya dışı yaşam bu varsayımların her biri Cusanus’un düzenli Aristoteles evrenini sistematik olarak yok etmesinin bir özelliğidir. Ancak geri kalan her şeyin dayandığı en radikal öğretisi, bu hareketli cisimlerin yayılımının sonsuza kadar uzandığıdır. Elbette, bu dikkate değer yeni fikir tam olarak yeni değildi; Leukippos ve Demokritos da MÖ beşinci yüzyılda bunu öğretmiştir. Dört yüz yıl sonra, Lucretius atomistlerin evreninin sonsuzluğunu, sınırı olduğunu düşündüğümüz her şeye bir mızrak fırlatmamızı rica ederek kanıtlayacaktır. Eğer hiçbir şey mızrağı durduramıyorsa, o zaman sınır yoktur; eğer bir şey mızrağı durduruyorsa, o zaman sınırın ötesinde bir şey vardır diye savunmuştur. Her iki durumda da sınır, bir sınır olmayacaktır, bu da evrenin sonsuz olması gerektiği anlamına gelir (Lucretius, 2007, 1.980). Cusanus, *De docta ignorantia* adlı eserinde benzer bir akıl yürütme çizgisi sunmuştur ve “evren (*universum*) bitimsizdir (*interminatum*), çünkü gerçekte ondan daha büyük olan hiçbir şey, ona göre sınırlı olacağı şekilde verilemez” (Cusanus, 1981, 2.1.97) demiştir. Başka bir deyişle, evren her şey olduğundan, onu bağlayacak hiçbir şey onun dışında olamaz.

Bununla birlikte, atomist evrenin aksine, Cusanus’un evreni tam olarak sonsuz değildir. Elbette, Cusanus’un akıl yürütmesine göre, “içinde bulunduğu sınırlar olmadığından”, evren sonlu olarak adlandırılmaz, ancak sonsuz olarak da adlandırılmaz, çünkü Tanrı’nın aksine, bu sonsuzluk “kendisinden” değildir (Cusanus, 1981, 2.11.156; 2.2. 98). Varlığının kaynağı kendisinin ötesinde yattığından, evren, kesin bir şekilde konuşursak, sonsuz olarak adlandırılmaz. Yine de “Tanrı olmayan her şeyi kucakladığı” sürece, sonlu da değildir (Cusanus,

1 Gezegenel rotaların tam olarak dairesel olmadığı yönündeki önerisiyle Cusanus, Kepler’in eliptik yörüngeleri keşfini önceden haber verir. Diğer “keşifleri” gibi, bu da gözleme değil, teolojik kanaate dayanıyordu; dairesel yörüngeler, merkezi bir gövde ile uyduları arasında “kesin eşit mesafe” gerektirirdi ve “farklı noktalara kesin eşit mesafe Tanrı dışında bulunamaz, çünkü yalnızca Tanrı sonsuz eşitliktir” (Cusanus, 1981, 2.11.157).

1981, 2.1.97). Cusanus, bu sonlu türdeki sonsuzluğu açıklamak için, Thomas Aquinas'tan bazı terimler ödünç almıştır. Thomas Aquinas, *Disputationes* adlı eserinde “sınırı olmayan negatif sonsuz” ile “doğal olarak sınırları olması gereken ancak bunlardan yoksun olan mahrum edici sonsuz” arasında ayrım yapar (Lai, 1973, s. 163). Cusanus, ilkin Tanrı'ya, ikincisini ise evrene atfeder: Tanrı'nın var olma nedeni Tanrı'nın kendi içindedir ve bu nedenle “olumsuz” sonsuzdur, oysa evrenin kendi dışında olma nedeni vardır ve bu nedenle sınırlı/daraltılmış sonsuzdur.² Cusanus'un kendi dilinde, Tanrı “mutlak” sonsuzdur, oysa evren “daraltılmış” bir sonsuzdur -somut, maddi ve bu nedenle kısıtlanmış, sonsuz (Cusanus, 1981, 2.4.113). Ancak Tanrı ile evren arasındaki bu fark, onların kaçınılmaz ilişkisini oluşturur: daralmış sonsuzluğunda evren, Tanrı'nın yaratılmış bir yansıması olarak var olur. Tanrı gibi, sınırları yoktur; Tanrı gibi, var olan her şeyi ve henüz var olabilecek olanın tohumlarını içerir. Cusanus, “Sanki Yaratıcı, ‘Yapılsın’ demiş gibi,” “ve sonsuzluğun kendisi olan Tanrı yaratılamadığı için, yaratılabilecek olan yaratıldı, bu da mümkün olduğunca Tanrı'ya benzeyecekti” diye yazmıştır (Cusanus, 1981, 2.2.104). Tanrı'nın varlığından ortaya çıkan evren, ilahi sarmalamasının/katlanmaların (*complicatio*) mümkün olan en kapsamlı ifadesidir/açılımıdır (*explicatio*),³ “uzay ve zamanın çeşitliliği ve çokluğunda ortaya çıkan Tanrı'nın somut bir benzerliğidir” (Brient, 1999, s. 592).

Cusanus'a göre evreninin ne merkezi ne de çevresi vardır; ona göre bir gözlemci kendisini her nerede bulursa orayı evrenin merkezi ve görebildiği kadarını da çevresi olarak algılar. Evren algımız bu nedenle indirgenemez bir şekilde perspektiflidir ve yine de Cusanus, mekânsal duyarlılıklarımızı parçalamaya istekliyse bütünü görselleştirebileceğimizi vaat ediyor. “Hayal gücünüzü mümkün olduğunca kullanmalısınız” “ve merkezi kutuplarla sarmalısınız” diye öğütlemiştir (Cusanus, 1981, 2.11.161). Sonuç, merkezi çevresiyle çakışan bir küreye benzer bir şey olacaktır. Ancak böylesine resmedilemeyen bir şeyi resmedebilirsiniz, “evrenin [evrensel] hareketi hakkında bir şeyler anlamaya” başlayacaksınız (Cusanus, 1981, 2.11.161). Dahası, evren ile yaratıcısı arasındaki benzerliği anlamaya başlayacaksınız. Çünkü Tanrı hem her yerde mevcut hem de sınırsız olduğu sürece, Tanrı'nın kendisi “merkezi her yerde, çevresi hiçbir yerde olmayan sonsuz bir küre” olarak düşünülebilir (Rubenstein, 2015, s. 26).

2 “Evren negatif olarak sonsuz olamaz, ancak sınırsızdır ve dolayısıyla özel olarak sonsuzdur ve bu bakımdan ne sonludur ne de sonsuzdur” (Cusanus, 1981, 2.1.97).

3 Cusanus Tanrı'nın hem her şeyin “katlanması” (*complicatio*) hem de her şeyin “açılımı” (*explicatio*) olduğunu söyler; Tanrı her şeyin katlanmasıdır zira hepsini kendi basitliği içinde barındırır, O, aynı zamanda her şeyin açılımıdır zira O, onların içinde kaldığı müddetçe O'ndan çıkarlar. Dolayısıyla Tanrı hem onlara aşkın hem de onlara içkindir. Bkz., Cusanus, 1981, 2.3.

Bu sonsuz küre imgesi yeni değildir: Alain de Lille, Saint Bonaventure ve Thomas Aquinas'ın eserlerinde ve Meister Eckhart'ın vaazlarında (Cusanus büyük ihtimalle ondan almıştır) Tanrı'nın tarif edilemez varlığını tanımlamak için ortaya çıkmıştır (Brient, 1999, s. 575-600). Yeni olan şey, Cusanus'un teolojik bir metafor olan şeyi yaratılışın kendisine uygulaması ve böylece evreni yaratıcısı kadar anlaşılmaz hale getirmesidir. "Bu yüzden bu farklı imgeleri katlayın, böylece merkez zirve olsun ve tam tersi, ve sonra... dünyanın ve onun hareketinin ve şeklinin kavranamayacağını görürsünüz, çünkü... merkezi ve çevresi hiçbir yerde olmayacaktır" demiştir (Cusanus, 1981, 2.11.161). Yine de burada bile, Cusanus'un dünyanın sonsuz küresini Tanrı'nın sonsuz küresiyle özdeşleştirmemeye dikkat ettiğini belirtmeliyiz: Tanrı, bize, "merkezi her yerde" olan bir küredir, oysa bu pasaj evreni merkezi hiçbir yerde olmayan bir küre olarak adlandırır (Brient, 1999, s. 592). Tıpkı evrenin Tanrı'dan farklı olmasının Tanrı'ya olan benzerliğini sağladığı gibi, şimdi de benzerliğin farkı artırdığını görüyoruz: her ikisi de sonsuz kürelerdir, ancak Tanrı her yeredir, oysa evrenin hiçbir merkezi yoktur.

Evrenin kendi içinde mutlak bir merkezi yoktur çünkü evrende her bir "kutbuna" eşit uzaklıkta olan bir cisim yoktur. Cusanus, "Tanrı dışında farklı noktalara tam olarak eşit uzaklıkta bulunan bir şey bulunamaz" diyerek, Tanrı'nın tek başına yaratılışın tüm parçalarına eşit derecede yakın olduğunu söylemiştir (Cusanus, 1981, 2.11.157). Ama Tanrı yaratılışın tüm parçalarına eşit derecede yakın olduğu sürece, evrenin gerçekten bir merkezi vardır: Cusanus, "Tanrı dünyanın merkezidir" ve "tüm kürelerin ve dünyadaki tüm şeylerin" merkezi (Cusanus, 1981, 2.11.157) olarak vurgulanmış ve bu yüzden dünyanın merkezi hiçbir yerde değil, her yeredir, çünkü Tanrı her yeredir. Ancak Cusanus bu prensibi öne sürerken, bağlamı kaçırmış olma ihtimalimize karşı bir nitelendirme eklemiştir: "dünya makinesinin, (yarı) merkezi her yerde ve çevresi hiçbir yerde olacaktır, çünkü çevresi ve merkezi her yerde ve hiçbir yerde olan Tanrı'dır" (Cusanus, 1981, 2.12.162). Dolayısıyla evren bir açıdan sınırlı ve bir diğer açıdan sınırsız olduğu gibi, merkezi kendi başına hiçbir yerde değil, her yerde "Tanrı'da"dır. Bu yarı-omnisentrizm, evreni mümkün olan en güçlü *imago dei* yani ilahi varlığın somut bir ifadesi olarak kurar. Yine de bu benzerliğin yalnızca Tanrı'nın Tanrı'ya benzeyen evrenin merkezini/merkezlerini işgal ettiği ölçüde geçerli olduğunu belirtmeliyiz. Başka bir deyişle Cusanus, Tanrı'yı kendi suretine, her şeye odaklı merkezine katlayarak Tanrı ile evren arasındaki basit bir ayna oyununu⁴ paramparça etmiştir. Dünya, dışında

4 Cusanus, Tanrı dışındaki her şeyin Tanrı'nın çoklu görüntüleri olduğunu belirtmiştir. Eğer Tanrı her şeyin içindeyse bundan "her şey her şeyin içindedir" sonucu çıkar. Cusanus'un bir dizi aynaya yansıyan yüz remini hatırlarsak, her şeydeki her şeyin karşılıklı anlamı netleşmektedir; zira yüz her görüntüye mevcut olup, hepsi aynı yüzün görüntüleridir. Dolayısıyla her bir görüntü diğerinde yer almaktadır. Buna benzer şekilde, Tanrı da bütün yarattıklarında vardır ve her yaratık birbiri

duran bir Tanrı'ya benzemez; yalnızca evrenin her yerinde eşit olarak Tanrı'yı temsil ettiği ölçüde Tanrı'ya benzer.

Cusanus, Aristotelesçi seleflerinin kademeli kozmosunu gerçekten de bu anlayışla yıkıyor. Tanrı, göksel sıralardan aşağıya, merkezindeki alçak dünyaya aracılık etmiyor; bunun yerine, Tanrı sınırsız evrenin her yerinde doğrudan mevcuttur. Cassirer'in açıkladığı gibi, “mutlak bir yukarı ve aşağı yoktur ve hiçbir cisim, varlığın ilahi, orijinal kaynağına diğerinden daha yakın veya daha uzak değildir; aksine, her biri ‘Tanrı’ya doğrudan’dır” (Cassirer, 1964, s. 28). Cusanus’a göre, evrende ayrıcalıklı bir yer, astral ve ay altı küreler arasında bir ayrım yoktur. Böylece şeylerin düzeni, kozmik olmayan bir Tanrı’nın altındaki statik bir hiyerarşi değildir; bunun yerine, Tanrı’nın yaratılıştaki her şeye tam ve eşit olarak mevcut olduğu dinamik bir holografidir. Bu radikal içsellik, Cusanus’a göre, Tanrı’nın ilk etapta yaratması anlamına gelir: “yaratmak, Tanrı’nın her şey olmasından başka bir şey değilmiş gibi görünüyor” (Cusanus, 1981, 2.2.101). Eğer tüm şeyler Tanrı’nın sureti olarak var oluyorsa, o zaman Tanrı’nın bazı şeyler (zekâlar, Akıl, İnsan, vb.) tarafından diğer şeylere (madde, tutkular, kadınlar, insan olmayan hayvanlar) aracılık ettiği söz konusu değildir. Aksine, “Tanrı fark veya kıskançlık olmadan iletişim kurar”, böylece her yaratık Tanrı’nın “mükemmel” bir sureti haline gelmiştir: “her yaratık, olduğu gibi, sonlu bir sonsuzluk veya yaratılmış bir Tanrı’dır, böylece en iyi olabileceği şekilde var olur” (Cusanus, 1981, 2.2.104). Ancak, tam da Tanrı’nın kendisini her yaratığa doğrudan iletmesinden dolayı, her yaratık da Tanrı’yı diğer her yaratığa aracılık eder. Tanrı her şeyin içinde her şeyin varlığı olarak bulunduğundan, her şey Tanrı’yı her şeye aracılık eder; Cusanus, “her şey”in kendisi evrenin kendisi olduğu ölçüde, “Tanrı, evrenin aracılığıyla [yarı] her şeyin içindedir” (Cusanus, 1981, 2.5.117) demiştir. “Sanki” evrenin aracılığıyla, yalnızca Tanrı’nın her şeyde ve her şeyin Tanrı’da olması durumu değil, aynı zamanda “her şeyin her şeyde olması” durumu da söz konusudur (Cusanus, 1981, 1.15.118).

2. Aristotelesçi “Doğa” Anlayışının Yıkılması

Nicolaus Cusanus’un Aristotelesçi “doğa” anlayışını yıkan görüşlerinin temel insan bilgisine dair ortaya koyduğu fikirlerde yer almaktadır. Cusanus’a göre, insan aklı deneyimlediğimiz dünyayla başa çıkmak için kendi kavramsal ölçütlerini

---

vardır. Böylelikle her şeyde Tanrı’nın kendisinden başka bir şey olmayan birlik vardır. Cusanus Tanrı’nın yarattıklarında olduğunu söylediğinde, Tanrı’nın onlarla sınırlı olduğunu söylemez. Bu, bir yüzün aynadaki yansımından başka bir şey olmadığını söylemekle aynı şeydir. Aksine Tanrı sonsuzdur ve o sonlu bir şeyle özdeş değildir. Tanrı karşısında evren ise sonlu ya da sınırlıdır; hatta o sonsuzun bir büzülmesidir (contraction). Büzülme ise, tekil şeyde varlığın kısıtlanması anlamına gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Armand Maruer, “Nicalous Cusanus,” çev. Feyza Demir Çiçek *Felsefe Dünyası Dergisi* sayı: 74 (2021): 300-312.

üretir ve kullanır; zihin artık sadece dış dünyayı yansıtmaz. Cassirer, Cusanus'un bu fikirlerinin "tamamen yeni bir entelektüel yönelime işaret ettiğini yazmıştır (Cassirer, 1964, s. 10). Ancak Cusanus, bilginin bu yorumunu, daha önceki Orta Çağ düşünürlerinden miras aldığı klasik sorunla, yani Tanrı ile yaratıklar arasındaki ilişkiyi nasıl düşüneceğiyle yüzleşmek için kullanmıştır. Cusanus'un Tanrı ile yaratıklar arasındaki ilişkiyi çerçeveleme ve değerlendirme çabaları, Orta Çağ skolastiklerinin temele aldığı Aristotelesçi doğa görüşlerini zayıflatmanın bir yolunu işaret etmiştir. Bu görüşler, Aristoteles'in Fizik kavramlarını doğa dünyasını yorumlamak için kullandıkları gibi, Aristotelesçi kategorileri lütuf dünyasını ve her ikisinin de yaratıcısını anlamak için genişletip yeniden çerçeveleyen Aquinas ve Scotus gibi düşünürlerde bulunabilir. Cusanus'un yaratılmış evrene ilişkin görüşü, Orta Çağ Aristotelesçilerinin görüşünden keskin bir şekilde farklıdır ve düşüncesinin kendi başına benzersizliğini ortaya koyar.

Cusanus'un yaratılmış şeylere ilişkin görüşünün Aristotelesçi skolastiklerinkinden radikal bir şekilde farklılaştığını açıklığa kavuşturmak için Miller sade bir örnek sunmuş ve Cusanus ve Aquinas'ın bu konuda söyleyeceklerini karşılaştırmıştır. Miller, Cusanus bir şarap üreticisi ve mavna ustasının oğlu olarak doğduğundan, mütevazı bir asma örneğini kullanmanın uygun olduğunu görmüştür (Miller, 1978, s. 14). Ne Cusanus ne de Aquinas, asmanın insan kullanımları ve zevkleri konusunda en ufak bir şüpheyi veya görüş ayrılığına sahip değildir -bu tür konularda en mütevazı köylüyle aynı fikirdeydiler. İki düşünürün farklılaştığı nokta, asma hakkında bildiklerimiz ve onu nasıl bildiğimizdir. Aristoteles'i takiben, Aquinas, giderek daha mükemmel ve daha az mükemmel maddelerden oluşan bir dünyada, bir asma fidanının ne türden veya ne cinsten bir töz olduğunu söylemeye çalışırdı. Büyümesini ve gelişimini gözlemleyerek, etkinliği içsel değişim ilkesinden kaynaklanacağı için, içsel doğasının ne olması gerektiğini çıkarırdı. Bu doğa veya içsel ilke, asma fidanı olarak özünü oluşturur -domuz yavrusu olarak değil. Aristoteles ve Aquinas, bu tür araştırmalarda, insanın bilme güçlerinin şeylerin var olma biçimleriyle örtüşecek şekilde ayarlandığından asla şüphe etmezler. Bir şeyin ne olduğu, algıya ve nedensel analize kendini nasıl gösterdiği, *philosophia naturalis*'in (doğa felsefesinin) töz ve ilinekler, cins ve türler hakkındaki soruları yanıtlayabileceği kanıtını sağlar. Zihin dışı şeyler bilginin ölçüsünü sağlar ve asma fidanının doğası ve mahiyeti hakkında gerçek bilgiye, onun hakkında söylediklerimiz ve düşündüklerimiz onun ne olduğuna ve diğer doğal şeylerle nasıl etkileşime girdiğine uyduğu zaman sahip oluruz.

Cusanus'a göre, insan zihni asmayı incelerken aynı algısal verilerle karşılaşır. Ancak asmanın içsel gerçekliği, gerçek doğasının geldiği yer, sorgulayıcı akla kendini kolayca teslim etmez. Cusanus, Aristotelesçilerin tüm terimlerini yansıtır.

Form ve maddeyi, cins ve türü, iline ve tözü, yazılarında sürekli olarak tekrar eder. Ancak ona göre bunlar, deneyim dünyasını sınıflandırmanın ve kavramsallaştırmanın sadece insani yollarıdır. Onun kendi terimi, “varsayımlar”dır (*conjectures*); doğal varlıkların ne ve nasıl olduğuna dair kesin bilgi değil. İnsan aklı, yaklaşık ve perspektifli bilgidен daha fazlasına ulaşamaz, çünkü zihinlerimiz karşılaştırmayla, karşıtlığın daha fazlası ve daha azıyla ilgilenir, asma da domuz yavrusu da veya Roma kardinali de olsa herhangi bir şeyin doğasına bağlı kesin ve nihai bilgiyle değil (Miller, 1978, s. 15).

Cusanus’un asma dalıyla ilgili en gerçek sonuca vardığı şey ne insani kullanımları ne de onun uygun olanını arızı niteliklerinden, üzümlerini renklerdeki farklılıklardan ayırt etme yeteneğimizdir. Asmanın iç çekirdeği, doğa filozofunun “doğa” veya “tözel form (*substantial form*)” olarak etiketlediği şey değildir. Bu asmayı sadece asma yapan ve onu asmadan başka bir şey olarak tutan şey onun birliği veya bütünlüğüdür ve Cusanus için böyle bir birlik ne onun varoluşunun ne de özünün veya ikisinin birlikte bir sonucudur. Aksine, asmanın birliği, onun imgeleme biçiminden ve dolayısıyla Tanrı’nın sonsuz birliğinin zayıflatılmış ve rastlantısal biçimdeki doğrudan mevcudiyetinden ne daha fazlası ne de daha azıdır. Tanrı “asma”da o kadar doğrudan mevcuttur ki, asma birliğini bir aynadaki yansıma olarak imgeler (Cusanus, 1981, 2.2.102-204). Asmanın ve aslında tüm doğal şeyler evreninin geldiği nokta, çeşitli ve çoğul şeylerde ifade edilen, imgelenen ve ötekiştirilen ilahi birliktir. Özetle, Cusanus yaratılmış şeylerin dünyasına döndüğünde, bağımsız “doğalara” sahip ikincil nedenler olarak maddelere odaklanmaz. Dahası, hareket ve durağanlığın içsel ilkesi, uygun Aristotelesçi anlamıyla “doğa” (Aristotle, 1957, II, 1, 192b 21-23). Artık şeyler hakkındaki kavramlarımızı temellendiren bilinebilir veya keşfedilebilir bir şey değildir. Şeylerin bizim kavrayışımızın ötesinde kalmasının nedeni, onların birleşik özünün ilahi birliği yansıması ve dilsel veya kavramsal yaklaşımlarımızın çabalarını aşmasıdır. Cusanus’un her yaratılmış varlığa “sonlu sonsuz” veya “yaratılmış Tanrı” demesine şaşmamalı.

Cusanus’un evreninin, kendi başlarına doğalara sahip tözler yerine Tanrı’yı yansıtan sonlu birliklerle metafiziksel olarak neden dolu olduğunu anlamak için, Cusanus’un evrenle ilişkisini inceleyerek Tanrı’nın ne olduğuna dair açıklamasına devam ettiği *De docta ignorantia*’nın II. kitabına dönmek yararlı olacaktır. Cusanus, yukarıda da belirttiğimiz üzere Tanrı’nın yaratılmış şeylere karşı içkinliği ve aşkınlığı versiyonunu açıklamak için *complicatio-explicatio* modelini veya imgesini kullanır. Cusanus’un belirttiği gibi, “Tanrı her şeyin katlanmasıdır (kapsaması, sarmalanması = *complicatio*), çünkü her şey onun içindedir. O her şeyin açılmasıdır (ortaya çıkması veya gelişmesidir = *explicatio*), çünkü o her şeyin içindedir. Bunu şöyle ifade edebiliriz: Yaratılan evren, Tanrı’nın açıklanmış veya çözülmüş halidir.

Yazılarında sıklıkla olduğu gibi, Cusanus bu imgeyle ne demek istediğini açıklamak için matematiğe yönelir (Cusanus, 1981, 2.2.105-106). Birim veya monadın sayılarla ve saymayla nasıl ilişkili olduğunu hatırlatır. Birim kendi başına bir sayı değildir, ancak sayma tarafından ön varsayılır ve dolayısıyla sayılacak herhangi bir sayı dizisinin ilkesidir. Tıpkı birimin sayımdan önce gelmesi ve sayım tarafından varsayılması gibi, Tanrı'nın diğer her şeye göre sonsuz birliği de öyledir. Şifrelenmemiş veya "sayılmamış" Tanrı her şeyden önce gelir ve her şeyin ilkesidir ve en uygun şekilde sonsuz birlik olarak kabul edilir. Birim örtük olarak tüm sayıları içerdiğinden, Tanrı da yaratılan her şeyin katlanmasıdır (*complicatio*).

Tıpkı sayılan her sayının hem bir birim hem de çoğul bir dizinin belirgin bir üyesi olması gibi, her yaratık da Tanrı'nın birliğini açığa çıkarır veya açıklar; kendisi çokluk ve çeşitlilik dünyasında birliktir. Tanrı'nın birliği veya öz kimliğinin yaratıklara özgü çoğullukla nasıl aynı olduğu bizden kaçır; bildiğimiz şey onun hem *explicatio* hem de *complicatio* olduğudur. Benzer şekilde saymada varsayılan birimin neden ve nasıl her sayıda aynı olan ve yine de ilke olarak hepsinden önce gelen şey olabileceği konusunda belirsiziz. Tanrı'nın her şeyi sonsuz birliğinde katladığını söylemek şiirsel olarak beceriksiz ve felsefi olarak boş görünebilir, ancak Cusanus için *explicatio-complicatio* çifti, insan zihninin ondan kaçması gereken aşkın Tanrı'ya nasıl ulaştığının bir başka çarpıcı imgesidir (Miller, 1978, s. 16-17).

Yaratılmış şeylerin deşifre ettiği veya "açıkladığı" şey Tanrı'nın sonsuz birliğidir. Ancak onların çoğulluğu, Tanrı'nın birliği karşısında, birçok şeyin aşlında tür olarak birbirinden pek de farklı olmayan tek bir şeyden ayırt edilebileceği veya ayrılabilmesi gibi düşünülmemelidir -sanki biri küçük bilyelerin torbasından büyük bilyeyi çıkarıyormuş gibi. Cusanus, Tanrı'nın birliğinin zıtlıkların çakışması olarak görülmesi gerektiğini açıklamıştır. Onun sonsuzluğunda tüm ayrımlar ve çokluk tanımlanır, çünkü ilahi birlik tüm çeşitliliği ve çoğulluğu öylesine kucaklar ki her şey birdir. Tanrı'yı *complicatio-explicatio* ve *coincidentia oppositorum* (zıtlıkların çakışması) olarak tasvir etmek, aynı iddiayı iki farklı şekilde yapmaktır. Cusanus'un kendisinin de sonuca vardığı gibi, "Eğer biri her şeyde olduğu için birlik olan ve en az olduğu için en fazla olan böyle bir birliği anlayabilir veya adlandırabilirse, Tanrı adına ulaşabilir" (Cusanus, 1981, 1.24.77-78). Burada önemli olan, Tanrı'nın Bir olarak alınmasıdır -sonsuz birlik. Tanrı'da geri kalan her şey birliktir. Cusanus, "Bir şeyi Tanrı'da olduğu gibi ele alırsanız, o zaman o Tanrı ve birliktir" demiştir (Cusanus, 1981, 2.3.110-111). Varlıklar, Tanrı'nın aşkın birliğinin görüntüleri veya tezahürleri olduğundan, her birinin Tanrı'nın açılımı veya açıklaması olması, sınırlı veya zayıflatılmış bir biçimde ilahi birlikten başka bir şey olmaması şaşırtıcı değildir. Çoğul şeyler, Tanrı'nın

çoğaltılmış ancak rastlantısal veya yaratılmış olaylarla sınırlı birliğidir. Her yaratılmış şeyin özü, bağımsız bir doğa değil, Tanrı'nın kendi birliği ve doğrudan varlığıdır. Cusanus şöyle yazar:

Tanrı'ya atfedilebilen şey, bir varlığın birliğe, ayrı bir var oluşa sahip ve evrenle uyum içinde olmasıdır; ... fakat onun birliği çokluk içinde, bireysel varlığı karmaşa içinde ve uyumu uyumsuzluk içinde olması, onun rastlantısal doğasının bir sonucudur -Tanrı'ya veya herhangi bir olumlu nedene atfedilemez (Cusanus, 1981, 2.2.99-100).

Bu, Tanrı'nın alçakgönüllü asma fidanının doğası veya özü olduğunu, onu olduğu gibi yapan ve koruyan şeyin onun birliği, içkin biçimde Tanrı olduğunu söylemektir. Cusanus, asma fidanının sahip olduğu tek mahiyetin veya pozitif özün Tanrı'nın birliğinde sınırlı, ancak doğrudan ve anında payı olduğunu söyleyecek kadar ileri gider. Aynı şekilde Tanrı'dır ancak rastlantısal biçim ve tarzda (Cusanus, 1981, 2.3). Açıklanan veya deşifre edilen Tanrı, her yaratılmış şeyde olduğu şeydir.

Fakat bu görüşü Tanrı ve yaratıklar arasında kaba bir özdeşleşmeden kurtaran nedir? Çoğumuzun ilahi olmadığımıza dair birkaç hatırlatmaya ihtiyacı vardır. Cusanus için tam da bu gerçek, yani Tanrı'dan farklı ve ilahi olmamamız, sonlu durumumuzu ortaya koyar. Her yaratık (ve bu konuda tüm evren) Tanrı'nın sonsuz birliğinin kısıtlanmış veya zayıflatılmış bir tezahürüdür, Cusanus'un bir *contractio*,⁵ bu birliğin bir kısıtlaması veya daralması olarak adlandırdığı şeydir. Evren, çok sayıda ve çeşitli birlik biçimlerini kucaklar. Fakat tıpkı çok sayıda ve çeşitli olmaları, Tanrı'dan farklı ve birbirlerinden farklı olmaları gibi, tam olarak görelilikleri ve farklılıklarında birbirlerine bağlıdırlar. Varlıklar, dört elementten meleklerle kadar uzanan hiyerarşik bir düzen oluşturan türlerde gelmezler. Yaratılmış bir şey, diğer yaratılmış şeyler değildir ve bunun nedeni, onda bulunan ve onlarda bulunmayan olumlu bir şey değildir. Tüm varlıkların paylaştığı şey, hiçbirinin var olmak zorunda olmaması ve her birinin sayısal olarak geri kalanların hepsinden farklı olmasıdır. Cusanus'un düşüncesinde, rastlantısal göreliliği açıklamak için sonlu düzeyde pozitif bir ontolojik ilke yoktur. Asmada, onun farklılığı ve ötekiliği gerçeği dışında hiçbir şey onu Tanrı'dan ve diğer şeylerden ayırmaz.

Contractio'nun anlamı, Tanrı'nın mutlak birliğinin çoğulluğa izin verecek şekilde "ötekileştirilebileceği" veya paylaşılabilirliğidir. *Contractio* her zaman bazı sonlu şeylerle, bu veya şu şeye göre gerçekleşir (Cusanus, 1981, 2.4). Evren, bu yaratılmış şeyler arasındaki ilişkilerin toplamı olarak durur, şimdi ayrı bir çoğulluk

⁵ Tanrı karşısında evren sonlu ya da sınırlıdır ya da o, sonsuzun bir büzülmesidir (contraction). Büzülme ile o tekil şeyde varlığın kısıtlanmasını kastetmektedir. Yani evren sonsuzun darasıdır çünkü tüm yaratılmışları içine alır.

birliği, ilişki içindeki sonlulardan oluşan bir bütün olarak alınır. Cusanus için, istediğiniz her şey diğer her şeydedir, çünkü hepsi diğer varolanda birbirine bağlıdır (Cusanus, 1981, 2.4-5).

Tanrı ve yaratıkların bu resminde geleneksel olan şey, Tanrı'nın bir ve sonsuz olduğu ve yaratıkların Tanrı'nın suretleri olduğu doktrinleridir. Şaşırtıcı olan şey, Cusanus'un bu doktrinleri sınırlarına kadar götürmesidir. Her şeyin kendisinden olumlu hiçbir şey yoktur, sadece Tanrı'dan ve diğer her şeyden farklılığı vardır. Her şeyde olumlu olan şey, Tanrı'nın onun birliği ve varlığı olarak ona doğrudan varlığıdır. Cusanus'un insan bilgisi hakkında söylediklerini hatırladığımızda, doğal şeylere ilişkin böyle bir görüş daha makul hale gelir. Bilgimiz geçici veya "varsayımsal"dır ve bu nedenle büyük ölçüde göreliliğe, sonlu şeylerin sonlu olarak var olmasına uygun ontolojik yoğunluk eksikliğine kilitlenmiştir.

Aristoteles, bilim ve algının "diğer şeyleri ölçmekten ziyade, kendilerinin ölçüldüğünü" yazmıştı (Aristoteles, 1996, X, 1053a32-33). Ancak Cusanus, bu görüşe ve bu görüşü takip eden Aristotelesçi skolastiklere katılmaz. Cusanus'a göre insan zihni yaratıcıdır; kendi geçici kavramlarını ve yargılarını oluşturur ve bu kavramlarla deneyimde karşılaştığı şeyleri kendi birliğinin imgesinde düzenler ve yapılandırır. Protagoras'ın insanın her şeyin ölçüsü olduğu yönündeki görüşünü savunur ve bunu, insanın zihinsel yaratıcılığının Tanrı'ninkine göre modellendiği fikriyle birleştirir. Tanrı'nın düşüncesi, şeyleri kendi suretinde, sınırlı birlikler halinde yaratır. İnsanın düşüncesi de aynı şekilde etkin ya da şüreseldir; ikinci bir Tanrı olarak dünyayı birliğe tabi kılmaya çalıştığı kavramsal biçimleri, bilmesi gereken ölçüleri yaratır (Miller, 1978, s. 19). Fakat bizim kavram ve tasvirlerimiz en iyi ihtimalle geçici ya da algısaldır (perspektifseldir), çünkü her şeyin özü, düşüncede birliğini çerçeveleme çabalarımızdan kaçır.

Bu, Cusanus'un Aristotelesçilerin yaptığı gibi yaratılmış şeylerle ilgilenemeyeceğinin bir başka nedenini de ortaya koyar; onlar için biçim, töz ve doğa hakkındaki bilgimiz, şeylerin kendilerine sağlam bir şekilde bağlıydı ve bu nedenle de onlara karşılık geliyordu. Cusanus'a göre ise insan aklı yalnızca şeylerin ötekiliğiyle ilgilenebilir ve bunu daha iyi ya da daha kötü olabilecek, ama asla şeyin özüne yeterli olmayacak geçici ölçütlerle yansıtabilir. Düşüncemiz ve dilimiz en iyi ihtimalle kavrayışımızın ötesinde, ötekinin kendisinden başka bir şey olmadığı o içsel birliğe işaret eder. Fakat bu noktada diğeri aklın en iyi çabalarından kaçır, çünkü orada diğeri, kendi bireyselliği içinde yalnızca Tanrı tarafından düşünülebilir. Tanrı'nın düşüncesi bu nedenle şeylerin ideal ölçüsüdür, çünkü orada gerçeklik ve bilgi aynıdır. Kavramlarımızın nihai olarak tekillerle (*individual*) baş edemeyeceğini fark ettiğimizde, Cusanus'un *intellectus* adını verdiği sezgisel vizyona ulaşabiliriz. Bu-

nun yaptığı şey, bizi tipik dil ve düşünme biçimlerinin ötesine, bir şeyin Tanrı'nın birliğinin bir tezahüründen başka bir şey olmadığı şeklindeki insani kavrayışa götürmektir (Miller, 1978, s. 19-20).

Sonuç

Cusanus'a göre evrenin ne merkezi ne de çevresi vardır; ona göre bir gözlemci kendisini her nerede bulursa orayı evrenin merkezi ve görebildiği kadarını da çevresi olarak algılar. Evren algımız bu nedenle indirgenemez bir şekilde perspektiftir. Bununla birlikte, Cusanus'un evreni tam olarak sonsuz değildir. Elbette, Cusanus'un akıl yürütmesine göre, "içinde bulunduğu sınırlar olmadığından", evren sonlu olarak adlandırılmaz, ancak sonsuz olarak da adlandırılmaz, çünkü Tanrı'nın aksine, bu sonsuzluk "kendisinden" değildir. Cusanus'un kendi dilinde, Tanrı "mutlak" sonsuzdur, oysa evren "daraltılmış" bir sonsuzdur -somut, maddi ve bu nedenle kısıtlanmış/sınırlı sonsuzdur. Ancak Tanrı ile evren arasındaki bu fark, onların kaçınılmaz ilişkisini oluşturur: daralmış sonsuzluğunda evren, Tanrı'nın yaratılmış bir yansıması olarak var olur. Tanrı gibi, sınırları yoktur; Tanrı gibi, var olan her şeyi ve henüz var olabilecek olanın tohumlarını içerir. Tanrı'nın varlığından ortaya çıkan evren, ilahi sarmalamanın/katlanmaların (*complicatio*) mümkün olan en kapsamlı ifadesidir/açılımıdır (*explicatio*), "uzay ve zamanın çeşitliliği ve çokluğunda ortaya çıkan Tanrı'nın somut bir benzerliğidir". Cusanus, "Tanrı dışında farklı noktalara tam olarak eşit uzaklıkta bulunan bir şey bulunamaz" diyerek, Tanrı'nın tek başına yaratılışın tüm parçalarına eşit derecede yakın olduğunu ileri sürmüştür. Ama Tanrı yaratılışın tüm parçalarına eşit derecede yakın olduğu sürece, evrenin gerçekten bir merkezi vardır: Cusanus, "Tanrı dünyanın merkezidir" ve "tüm kürelerin ve dünyadaki tüm şeylerin" merkezi olarak vurgulamıştır. Bu yüzden de dünyanın merkezi hiçbir yerde değil, her yerededir, çünkü Tanrı her yerededir. Ancak Cusanus bu prensibi öne sürerken, bağlamı kaçırmış olma ihtimalimize karşı bir nitelendirme eklemiştir: "dünya makinesinin, (yarı) merkezi her yerde ve çevresi hiçbir yerde olacaktır, çünkü çevresi ve merkezi her yerde ve hiçbir yerde olan Tanrı'dır". Dolayısıyla evren bir açıdan sınırlı ve bir diğer açıdan sınırsız olduğu gibi, merkezi kendi başına hiçbir yerde değil, her yerde "Tanrı'da"dır. Sonuç olarak Cusanus, Aristotelesçi seleflerinin kademeli kozmosunu gerçekten de bu anlayışla yıkmıyor. Tanrı, göksel sıralardan aşağıya, merkezindeki alçak dünyaya aracılık etmiyor; bunun yerine, Tanrı sınırsız evrenin her yerinde doğrudan mevcuttur. O halde mutlak bir yukarı ve aşağı yoktur ve hiçbir cisim, varlığın ilahi, orijinal kaynağına diğerinden daha yakın veya daha uzak değildir; aksine, her biri 'Tanrı'ya doğrudan'dır. Cusanus'a göre, evrende ayrıcalıklı bir yer, astral ve ay altı küreler arasında bir ayrım yoktur. Böylece şeylerin düzeni, kozmik olmayan bir Tanrı'nın

altındaki statik bir hiyerarşi değil, Tanrı'nın yaratılıştaki her şeye tam ve eşit olarak mevcut olduğu dinamik bir holografidir.

Orta Çağ filozofları tarafından Aristoteles'in doğa felsefesi, skolastik terminolojiyi kullanmasına rağmen, Cusanus'ta bu ortadan kaybolmuştur. Ne yaratılmış şeyler ne de onlar hakkındaki bilgimiz, Aristoteles'in fiziğinin temelinde yatan nedenlere dayalı bilgi veya bilimin temelini oluşturamaz. Scotus Eriugenadan bu yana çok az Hristiyan düşünür, Tanrı'nın şeylerdeki tezahürünü bu kadar vurgulamıştır; Platon'dan bu yana hiçbir filozof, Bir'i ve diğerlerini birleştirmek için ara hiyerarşiyi bu kadar göz ardı etmeye istekli olmamıştır. Cusanus'un geçmişe dönüş ve geleneğin benzersiz bir yeniden yapımı olarak görülmesi ya da Aristoteles'e göre Orta Çağ dünya görüşünün geçişinin bir belirtisi olarak görülmesi fark etmeksizin, onun fikirleri açıkça Aristoteles'in doğa felsefesini baltalamak için bir yol sunar. Evreni veya Tanrı dışındaki şeylerin birbiriyle ilişkili bütünü düşünerek şöyle yazar: "Tanrı'yı yaratıktan çıkarın ve geriye hiçbir şey kalmaz". Doğanın bağımsız gerçekliği ve bilinebilirliği Cusanus'un Tanrı anlayışının sonsuz birliği içinde çökmüştür.

Kaynakça

- Aristoteles. (1996). *Metafizik*. Çeviren: Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Aristotle. (1971). "On the Heavens (De Caelo)" in *The Complete Works of Aristotle*. Editör: Jonathan Barnes. Princeton: Princeton University Press, 447-512.
- Aristotle. (1957). *Physic Volume I: Books 1-4*. Çevirenler: P. H. Wicksteed ve F. M. Cornford. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Brient, Elizabeth. (1999). Transitions to a Modern Cosmology: Meister Eckhart and Nicholas of Cusanus on the Intensive Infinite. *Journal of the History of Philosophy* 37 (4). 575-600.
- Cassirer, Ernst. (1964). *The individual and the cosmos in Renaissance philosophy*. New York: Harper & Row.
- Lai, Tyrone. (1973). Nicholas of Cusanus and the Finite Universe. *Journal of the History of Philosophy* 11 (2). 161-167.
- Lucretius. (2007). *The Nature of Things*. Çeviren: A. E. Stallings. New York: Penguin.
- Nicholas of Cusanus. (1981). *On Learned Ignorance*. Minneapolis, Minnesota: The Arthur J. Banning Press.
- Maruer, Armand. (2021). Nicalous Cusanus. Çeviren: Feyza Demir Çiçek. *Felsefe Dünyası Dergisi* 74. 300-312.

- Miller, C.L., (1978). Aristotelian Natura and Nicholas of Cusanus. *Sage Journals* 96 (322). 13-20.
- Rubenstein, Mary-Jane. (2015). End Without End-Cosmology and Infinity in Nicholas of Cusa. in *Desire, Faith and the Darkness of God*. Editörler: Eric Bugyis ve David Newheiser. Indiana: University of Notre Dame Press. 13-36.

Delilik ve Psikiyatri: Tarihyazımında Epistemolojik Çatışmalar ve İktidar İlişkileri

Balkır UYSAL*

Makale Geliş / Received: 04.01.2025
Makale Kabul / Accepted: 10.05.2025

Öz

Tarihsel ve toplumsal bir kategori olarak deliliğin tarihini yazmaya ilişkin çabalar ile kendine özgü programatik ve pragmatik gündemiyle 'psikiyatri tarihi' arasında adı konulmuş bir gerilimin varlığı çeşitli dönemlerde daha belirgin hâle gelmiştir. Özellikle on dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren, tıbbileştirilen deliliğin bütünüyle psikiyatrinin gözetiminde ele alınabilecek bir mesele olduğu iddiası sembolik biçimlerde dile getirilir. Eğer deliliğin bir tarihi yazılacaksa, bunun ancak onu inceleme nesnesi konumuna getiren tıbbın ve psikiyatrinin tarihi ile mümkün olacağı yönündeki inanç alanda baskın olurken elbette tıp alanı dışında da konu hakkında kalem oynatan birçok çalışma mevcuttur. Öte yandan, kendi tarihine oldukça düşkün görünen psikiyatri de kurumsallaşma sürecine tekabül eden bu zaman diliminde tarihyazımına ilişkin temel bir tartışmayı kendi içinde yaşar. Antik hekimlik bilgisi ve pratikleri ile modern psikiyatri arasında çizgisel ve birikimli bir irtibat mı yoksa kopuş mu olduğu sorunu söz konusudur. Bu çalışmada, bir yandan deliliğin tarihinin kendi varoluş koşulları içinde yazılmasının imkanları epistemolojik temelde sorgulanmaya çalışılırken, diğer yandan bu tarihi kendi hegemonik sınırlarında kuran psikiyatrinin çkmazları ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Delilik, Psikiyatri, Tarihyazımı, Epistemoloji, Ruh Sağlığı.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, Abana Sabahat Mesut Yılmaz Meslek Yüksekokulu, Sosyal Hizmetler Bölümü, balkiruyisal@kastamonu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0684-002X.

Künye: UYSAL, Balkır, (2025). Delilik ve Psikiyatri: Tarihyazımında Epistemolojik Çatışmalar ve İktidar İlişkileri, *Dört Öge*, 27, 29-43. <http://dergipark.gov.tr/dortoge>.

Madness and Psychiatry: Epistemological Conflicts and Power Relations in Historiography

Abstract

The existence of an unnamed tension between the efforts to write the history of madness as a historical and social category and the 'history of psychiatry' with its own programmatic and pragmatic agenda has become more apparent in various periods. Especially from the early nineteenth century onwards, the claim that medicalized madness is an issue that can be addressed entirely under the supervision of psychiatry is expressed in symbolic forms. While the belief that if a history of madness is to be written, this can only be possible with the history of medicine and psychiatry that has made it an object of study is dominant in the field, there are, of course, many studies outside the field of medicine that have written on the subject. On the other hand, psychiatry, which seems quite fond of its history, also experienced a fundamental debate regarding historiography within itself during this period, corresponding to the institutionalization process. Whether there is a linear and cumulative connection or a break between ancient medical knowledge and practices and modern psychiatry is at stake. In this study, on the one hand, an attempt will be made to question the possibility of writing about the history of madness within its conditions of existence on an epistemological basis. On the other hand, the impasses of psychiatry that construct this history within its hegemonic boundaries will be addressed.

Keywords: Madness, Psychiatry, Historiography, Epistemology, Mental Health.

Giriş

Delilik denince, akıl hastalığı ya da ruhsal bozukluğun psikiyatrik tarif ve tasnifinden çok daha öncesinde hakkında konuşabildiğimiz tarihsel ve sosyal bir kategoriden bahsedilmiş olur. Delilik üzerine felsefi, dini ve tıbbi tartışmalar antik döneme kadar uzansa da başlı başına “deliliğin tarihini” yazmaya ilişkin ilk sistematik çalışmalar esasen on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkar. Bir yandan tıp alanında Philippe Pinel, Johann Christian Reil, Jean-Étienne Esquirol, Henry Maudsley gibi öncü isimlerin çalışmaları diğer yandan deliliği daha çok felsefi, edebi ve toplumsal boyutlarda ele alan çalışmalar bu tarih aralığında yoğunlaşır.

Berrios ve Marková, deliliğin gizemlerinden arındırılması olarak nitelenen sürecin on sekizinci yüzyılın ortalarında başladığını, bilimsel devrimlere eşlik eden yeni epistemolojik çerçevenin ve sekülerleşmeyle birlikte insan ve ruhsal sıkıntılar hakkında ortaya çıkan yeni soruların delilik kavramını büyük ölçüde etkilediğini belirtir. Yüzyılın sonuna doğru deliliğin ontolojik mahiyette ‘doğal bir tür’, ‘sonsuz’ bir durum, ‘değişmez’ bir olgu olarak görülmesi anlayışına karşı iyileşebilirliğe vurgu yapılması bilimsel zeminin gelişimi için zorunlu hâle gelir. Delilik kavramının

geçirdiği bu son önemli değişim “deliliğin zamansallaştırılması” olarak adlandırılır (2017, s. 115-119). Ebedilikten ve gizemlerden arındırılırken, klinik inceleme ve gözlem nesnesi olarak toplumsallığından sıyrılan bir formda nesnelleştirilir. Delilik, psikiyatrik bir söylemle yeniden inşa edilirken artık kendi başına bir tarihten de bahsedilemez. O ancak bilimsel araştırmanın nesnesi olabilir.

Borch-Jacobsen akıl hastalıklarının bilgi nesnesi olup olamayacağını sorgularken, psikiyatri tarihinin bu soruya kuşkuyla yaklaşmamız gerektiğini öğrettiğini vurgular. Çünkü psikiyatrik kavramlar, teşhis modalarına, kurumsal uygulamalara ve tedavi yöntemlerine bağlı “sonsuz bir değişkenlik” göstermektedir. Psikiyatristler ve terapistler gözlemci olduklarını düşünseler bile, aslında gözlemledikleri şeyi bir ölçüde şekillendirir. Bu anlamda psikiyatri tarihçileri de incelemekte oldukları alanın inşasına katkıda bulunur (2001, s. 19-27). O hâlde psikiyatri tarihi ve onu çevreleyen güç ilişkileri düzleminde deliliğin ‘kendi başına’ bir tarihten bahsedemediğimiz gibi, inceleme nesnesi konumu da muammalıdır.

Psikiyatri tarihinin bir nesnesi var mıdır? ... Psikiyatri tarihi deliliğin tarihi olmaktan çok, zaman içinde deliliği açıklayan çeşitli söylemsel uygulamaların tarihi olacaktır. Kısacası, üç ayrı, hiyerarşik düzey olacaktır: deliliğin düzeyi, onu bir nesne olarak alan psikiyatrik teorilerin ve uygulamaların düzeyi ve son olarak, bu teorileri ve uygulamaları delilikle değişken ilişkileri içinde inceleyen tarihsel metasöylemin düzeyi (2001, s. 19-20).

Earle, deliliğin tarihyazımında yalnızca nesnel bir incelemenin mümkün olmadığını, çünkü delilik kavramının öznel ve toplumsal bağlamla şekillendiğini belirtir. Deliliğin tarihini yazan tarihçilerin, delilik kavramının toplumsal, kültürel ve epistemolojik inşa süreçlerini dikkate almaları gerektiğini savunur. Bu bağlamda, Foucault’nun deliliği tarihsel, toplumsal ve kültürel bir inşa olarak ele almasının deliliğin tarihyazımı açısından dönüştürücü bir yaklaşım sunduğunu vurgular (2007: 317-323).

Deliliğin Sorunsallaştırılması

Delilik tarihi söz konusu olduğunda Michel Foucault’nun, aynı zamanda tez çalışması olan, 1961 tarihli *Delilik ve Akıl Olmayan. Klasik Çağda Deliliğin Tarihi*¹ adlı eseri eleştirel bir bakışı yansıtan ilk çalışma olarak muhakkak dikkat çeker. 1964’teki baskısının da etkisiyle *Deliliğin Tarihi*² şeklinde kısaltılarak anılan

1 Özgün adı: *Folie et Dérison. Histoire de la Folie à l’Âge Classique*.

2 Foucault’nun çalışmasının İngilizceye tercümesi ilk olarak 1965 yılında Richard Howard tarafından *Delilik ve Uygarlık* [Madness and Civilization] adıyla yayımlanmıştır. Kitabın adının Foucault’nun bakışından farklı bir istikamette sayılabilecek şekilde değiştirilmesinin yanında çeviride kısaltılmış

eser, antik çağdan itibaren deliliği ele alan kronolojik bir tarih çalışması değildir. Foucault'nun temel meselesi delilik deneyiminin nasıl kurulduğudur. Hatta bu nedenle kitabın delilikle değil de cüzzamla başlaması da şaşırtıcı değildir:³ “Cüzzam ortadan kaybolduktan sonra da ... dışlama oyunu, iki veya üç yüzyıl sonra, çoğunlukla aynı yerlerde ve garip bir şekilde benzer bir tarzda yeniden oynanacaktı. Bu dışlama oyununda cüzzamlının rolünü yoksullar, seraseriler, mahkumlar ve aklını kaybedenler alacaktı.” (Foucault, 2006, s. 6). Çalışmasının asıl önemi, ilk baskının önsözünde kendisinin ifade ettiği üzere amacının “aklın deliliğe dair monoloğu olarak gördüğü psikiyatrinin tarihini yazmak değil, sessizliğin arkeolojisini yapmak” (2006, s. xxviii) olduğuna dair vurgudur.

Andrew Scull gibi tıp kökenli olmayan araştırmacıların bile Foucault'nun çalışmasını “psikiyatri tarihi üzerine yapılmış tartışmasız en ünlü çalışmalardan biri” (2016, s. 758) olarak nitelediği düşünüldüğünde, önsözdeki bu vurgunun meselenin ele alınış tarzı açısından ne denli kıymetli olduğu anlaşılır. Laure Murat da modern deliliği Fransız Devriminin icat ettiğini veya en azından onun idari örgütlenmesinin ve tedavisinin temellerini attığını belirtip, Foucault'nun açtığı tartışma penceresinden bakıldığında “delilik tarihinin her şeyden önce psikiyatri tarihi olduğunu” (2014, s. 12) iddia eder. Bell de aynı çalışmaya yazdığı önsözde, “Foucault'nun izinden giden bir delilik tarihi, zorunlu olarak psikiyatri tarihidir” (2014, s. xii) şeklindeki bir ifadeyle bu iddialı çıkarımın altını çizer. Peki akılla akıl olmayan arasındaki ayrım etrafında nesneleştirilen deliliğin tarihinden psikiyatri tarihi içinde bahsetmek ne derece mümkündür? Literatürdeki ısrarlı yorumların, bu gibi sorular etrafında tarih yazımına dair epistemolojik bir tartışmayı zorunlu kıldığı ortadadır.

Foucault'nun kavramsallaştırmasına dayanarak Rose da deliliğin modern dönemde tamamen tıbbi bir kategoriye dönüştürülmesini eleştirir. Ona göre, bu dönüşüm, deliliği ahlaki ve toplumsal bağlamından kopararak sadece biyolojik bir patoloji

versiyon olan Plon baskısı dikkate alınmıştır. 2006 yılında Routledge tarafından çevirinin *Deliliğin Tarihi* [History of Madness] olarak yayımlanmasına kadar eser bu şekilde dolaşıma girmiştir. Scull, eserin İngilizcede *Delilik ve Uygarlık* adıyla sunulması muammasını bizzat çevirmeni Richard Howard'a sorduğunu ve bunun kendisinin fikri olmadığını söylediğini aktarır. Buna göre, Howard aslında eserin tam metnini çevirmek ve *Delilik ve Akıl Olmayan, Akıl Çağında Deliliğin Tarihi* başlığını vermek istemiş, ancak yayıncı buna karşı çıkmış: “Muhtemelen, o zamanlar az tanınan bir Fransız akademisyenin 700 sayfalık bir kitabının satma olasılığının düşük olduğuna kanaat getirdiği için, yayıncı yalnızca kısaltılmış bir versiyonunu yayımladı. Ayrıca bir pazarlama stratejisi olarak yeni bir başlık da uydurdu. Böylelikle İngilizce okur kitlesinin, Foucault'nun araştırmalarının odak noktasının delilik ve uygarlık arasındaki bağlantılar olduğunu varsaymasına neden oldu.” (Scull, 2016, s. 758).

3 1978'deki *Collège de France* derslerinde *Deliliğin Tarihi*'ne atıf yaparak cüzzamlıların orta çağ boyunca yaşadıkları dışlanmayı, veba ile mücadeledeki içeride tutma stratejisi ve 18. yüzyıldan itibaren çiçek hastalığı ile aşılama pratiklerinde ortaya çıkan iktidar teknolojileri ile karşılaştırır (Foucault, 2009, s. 9-10).

olarak ele alır. Foucault'nun psikiyatrinin toplumsal rolünün eleştirisini deliliğin alternatif bir ontolojisi üzerinden değil, delilik olarak bildiğimiz varoluşu sorunsallaştırma biçimlerinin, psikiyatriyi mümkün kılan aynı tarihsel süreçlerden doğduğunu öne sürerek yapar. Çünkü deliliğin tarihini, yalnızca deliliğe dair farklı inançlar ya da yaklaşımların tarihi olarak değil, deliliğin politik, toplumsal, etik ve felsefi boyutlarda nasıl anlamlandırıldığını ve yeniden oluşturulduğunu açıklayan bir süreç olarak ele alır. Bu açıdan deliliğin sabit ve evrensel bir 'nesne' olarak ele alınamayacağını savunur. Delilik, her zaman tarihsel bağlamda yeniden tanımlanan ve anlam kazanan bir olgudur. Sonuçta, Foucault'nun çalışmasının etkisinin de deliliğin kendisine özgü olan şeyle ilgili olmasından kaynaklandığını öne sürer (1990, s. 374-375).

Kopuş ya da Süreklilik: Tarihyazımının Eşikleri

Psikiyatri tarihinin öznesi psikiyatrinin bizzat kendisidir. Çileden, gizemden, zincirlerden iyileşmeye veyahut karanlıktan aydınlığa doğru uzanan bir boyutta, psikiyatrinin bir tür kurtarıcı rol oynayarak kendi tarihini yazdığı resmedilir. Vandermeersch de psikiyatri tarihindeki bazı olayların mit hâline getirildiğini ve bu mitlerin disiplinin meşruiyetini sağlamak için kullanıldığını belirtir. Örneğin, Philippe Pinel'in Bicêtre akıl hastanesindeki delileri zincirlerinden kurtarması efsanesi⁴, Johann Weyer'in büyücülükle mücadele eden bir hekim olarak betimlenmesi, psikiyatrinin kökenlerini hümanistik bir bilimde arama çabasını yansıtır. Bu anlamda psikiyatri tarihinin nesnel olayların kaydından ibaret olmayıp, aynı zamanda disiplinin kendini tanımlama ve meşrulaştırma çabasını içeren bir süreç olduğunu savunur. Diğer bilim dallarından farklı olarak, psikiyatrinin kendi tarihine büyük bir ilgi gösterdiğini ve bu tarihsel anlayışın pratiğin başarısında önemli bir rol oynadığını öne sürer (1994, s. 219).

Geleneksel psikiyatri tarih yazımında iki ana eğilim görüldüğünü hatırlamak gerekir. Bunlardan biri, Fransız Devrimi akabinde Pinel'in bahsi geçen efsanesini milat kabul eder ve antik çağlara dek uzanan geçmişi, deliliğin doğaüstü olaylarla açıklandığı bir tür tarih öncesi, karanlık çağ addeder. Pinel miti geleneksel psikiyatriye yönelik karşı çıkışların yoğunlaştığı 1970'lere kadar psikiyatri tarihinde coşkuyla anılır. Mora'nın makalesi buna örnek olarak gösterilebilir. "Psikiyatri ve psikiyatri tarihi, on sekizinci yüzyılın sonunda ortaya çıkan insanlığa inanç iklimiyle ve Fransız Aydınlanmasının ilerlemesiyle eşzamanlı olarak başlatılır" der ve Pinel'in akıl hastalarının tedavisine yönelik yeni yaklaşımının yalnızca modern

4 Aslında Bicêtre'deki delilerin zincirlerinin kaldırılması emrini ilk veren kişi hastane müdürü Jean-Baptiste Pussin'dir. Pinel, mevcut uygulamayı devam ettirir. Kaldı ki daha öncesinde Chiarugi dahil olmak üzere başka kurumlardaki psikiyatristlerin de zincirleri çözen uygulamaları söz konusudur. Hatta Pinel'in zincirleri deli gömleği ile değiştirdiği de aktarılır (Shorter, 1998, s. 12; Weiner, 1979, s. 1128).

psikiyatrinin resmi başlangıcını temsil etmediğini, aynı zamanda tüm eski anlayışlardan kopuşu da ifade ettiğini belirtir (1965, s. 43). Psikiyatri tarihi üzerine çalışmasına on sekizinci yüzyılın sonuna kadar psikiyatri diye bir şey olmadığını (1998, s. 1) belirterek başlayan Shorter ise tedavi edilebilirlik fikrinin tastamam bir Aydınlanma düşüncesi olduğunu ve sosyal, politik veya tıbbi mühendislik yoluyla ilerleme sağlama amacını taşıyan daha kapsamlı bir gündemin parçasını oluşturduğunu söyler. Ona göre devrimci bir kopuşun temel hedefi “Aydınlanma retorığının en çekici diline bürünmüş bir şekilde, deliliği kökünden silmekten başka bir şey değildir” (s. 8-9). Stok’a göre de modern öncesi bir psikiyatriden veya eski dönem psikiyatrisinden bahsetmek doğru değildir, çünkü Greko-Romen antik çağda henüz akıl hastalıklarının tedavisine yönelmiş bir tıp dalı veya bu konuda uzmanlaşmış hekimler yoktur (1996, s. 2283).

Tyson, Davies ve Torn ise antik Yunan’dan günümüze ulaşan delilik üzerine geliştirilen fikirlerin büyük ölçüde Galenos’un titiz çalışmalarına dayandığını, ancak bu geniş bilgi birikiminin Batı medeniyetinin Karanlık Çağlar’a girmesiyle birlikte kaybolduğunu öne sürer. Yazarlara göre, Avrupa’da deliliğe yönelik olarak korku ve hoşgörüsüzlükle şekillenen bir yaklaşımın sergilendiği, deliliğin algılanışı açısından tarihsel bir duraklama ve gerileme dönemi olarak ifade edilebilecek bu dönem, Rönesans ve Aydınlanmanın getirdiği bilimsel ilerlemelere kadar sürmüştür (2019, s. 46-47). Craig de özellikle 1960’larda ortaya çıkan Orta Çağ deliliği üzerine tarihi çalışmaların, ortaçağ deneyimlerine modern tanı kategorileri dayatma eğiliminde olduğunu, bunun da genellikle deliliğin o çağda algılanışına dair çarpık bir anlayışa yol açtığını iddia eder. Orta Çağ’ın kendisini, deliliğin keşfini kendi terimleriyle sınırlayan modernite ile karşıtlık zemini olarak kullanma eğilimi söz konusudur (2014, s. 729-732).

Kopuşa işaret eden bu “kanonik” (Gutting, 2005, s. 68) okumaya antik tıp metinleriyle, özellikle Hippokrates Külliyyatı [*Corpus Hippocraticum*] ile irtibatlar kurarak modern tıp tarihini çizgisel bir ilerleme hattı boyunca ele alan bir diğer eğilim eşlik eder. Aslında böylelikle tarihte boşluk bırakmadan deliliğin bütünüyle hekimliğin alanında zuhur ettiği görüşü pekişir.

Selling (1940) antik dönemde deliliğin tedavisine yönelik çabaların modern psikiyatrinin temellerini attığını kabul ederken, bu dönemdeki sınırlı anlayış ve insancıl olmayan tedavi yöntemlerini de eleştirir. Antik dönem, modern psikiyatri tarih yazımı açısından hem bir başlangıç noktası hem de bir karşıtlık alanı olarak değerlendirilir. Tam da kitabının adında yer alan vurguya uygun olarak, insanın deliliğe karşı mücadelesinin tarihsel aşamalarına odaklanır. Delilik, her durumda yenilmesi gereken bir unsurdur.

Antik Yunan'dan Pinel'e Deliliğe Bakışın Ana Hatları

Tarihsel olarak bakıldığında, antik Yunan'da deliliğin ele alınışıyla ilgili Homeros'tan Aristoteles'e kadar ortaya çıkan üç temel model tanımlanabilir. Bunlar Homerik veya şiirsel model, Platonik veya felsefi model ve Hippokratik veya tıbbi modeldir. Şiirsel model, delirme hususunda dışarıdan gelen güçlerin önceliğini varsayarken, felsefi model diğer ucta durarak zihinsel yapıyı ve içeriden kaynaklanan eylemi vurgular. Tıbbi model ise yapının doğasına odaklanır. Bu modellerin psikiyatri veya psikoloji tarihi için önemi, temel olarak, ortaya koydukları sorunların ve soruların, insan zihninin işleyişine ilişkin daha sonraki teorilerin merkezinde yer almış olmasından ileri gelir (Simon & Weiner, 1966, s. 303-304).

MÖ 5. yüzyılda Hippokrates tıbbının ortaya çıkışı, akıl hastalıklarının fiziksel hastalıklara nasıl benzediğine dair temel bir açıklama sağlar. Onun gözleme dayalı yöntemi ve semptomları tanımlama çabası, kendisinden sonraki tıbbi uygulamaları derinden etkiler. Mitolojik kahramanlardan müteşekkil Homeros dünyasının yerini kaynağını doğadan alan yaklaşımların egemen olduğu bir bakış alır. Çünkü deliliğin kontrolsüz, dürtüsel ve mantıksız doğası, bu dönemde Yunan kültürünü karakterize eden ölçülülük idealleriyle çelişir. Galenos'un çalışmalarında yansıtıldığı şekliyle Hippokrates Külliyyatının temel fikirleri sonraki 1500 yıl boyunca Batıda tıbbi düşüncenin zihinsel bozuklukla ilgili özünü oluşturur (Horwitz, 2020, s. 30-33).

Öte yandan Thumiger'e göre antik kaynaklara bakıldığında en çok göze çarpan şey, akıl hastalığının tanınmasına rağmen net bir kavramsallaştırmasının olmamasıdır. Bir ruhsal sorunu ortaya koyan ilk açık ifadeleri aslında Hippokrates'in metinlerinin dışında bulmak mümkündür. Örneğin Kambises'in bir hastalık nedeniyle doğuştan delirmiş olabileceğini belirten Herodotos'tur. Onun "kutsal hastalık" denilen, doğuştan ağır bir hastalığı olduğunu, bu yüzden zihninin sağlıklı olmamasının garipsenmeyeceğini aktarır. Ruhsal sıkıntı burada tam olarak "kutsal hastalık" ile ilişkilendirilir (2017, s. 18).

Antik dönem tıbbının karakteri ve açmazları hakkında modern psikiyatrinin kurucusu olarak düşünülen Pinel'in bakışı burada önem kazanır. Çünkü Mora'ya göre psikiyatri tarihçiliğinin ilk dönemi Pinel'in *Ruhsal Bozukluk veya Mani Üzerine Tıbbi-Felsefi İnceleme*⁵ adlı eserine yazdığı 23 sayfalık tarihsel giriş bölümüyle başlar (1965, s. 44).⁶

5 Özgün adı: *Traité Médico-Philosophique sur l'Aliénation Mentale ou la Manie*.

6 Bu tarihsel giriş bölümü ilk (1801) ve ikinci baskıda (1809) yer almış, 1806'da "*A Treatise on Insanity*" adıyla yayımlanan İngilizce baskısında tam olarak tercüme edilmemiştir (Mora, 1965, s. 44).

Çöpleme otunu [*Hellebore*] deliliği veya diğer kronik hastalıkları iyileştirmek üzere reçete etmek, otun nasıl seçileceğini, karışımın nasıl hazırlanacağını ve tatbik edileceğini bilmek, Antik Yunan'da az sayıda şifacı tarafından bilinen bir tür gizemli sırdı. Batıl inançlardan kaynaklanan bu tariflerden, karışımı almadan önceki gece yenecek şeyler, midenin doluluk veya boşluk durumu ve kusturmaya yardımcı olacak uygun içecekler gibi kimi şeyler akla uygundu. Kimileri de Etna Dağı'ndan mı, Galatea'dan mı, yoksa Sicilya'dan gelen çöpleme otunun mu tercih edileceği gibi gereksiz ve anlamsız görünüyordu (Pinel, 2008, s. xxvi).

Pinel'e göre, Hippokrates'in uçsuz bucaksız faaliyet alanı, delilik üzerine belirli görüşlerini ifade etmesine izin vermez, ancak tanımlayıcı yöntemin ilk genel örneğini sağlayarak bir model oluşturur. Yeni sistemlerle ve Aristoteles düşüncesinin tıbbı uygulanmasıyla ün kazanmaya hevesli olan Galenos, çağdaş düşünceye yeni bir yön verirken en büyük engellerden birini de oluşturur. Anatomiye ilerletmek için çok şey yapmasına rağmen, Hippokratik teoriye rakip olma ve tıp fakültelerinde baskın figür olma hırsı, sürekli farklı ekollere karşı mücadele yürütmek zorunda kalması, zihinsel çalışmalar için bir öğreti oluşturmasını engeller (2008, s. xxvi).

Zihin çalışmaları üzerindeki hakimiyeti, batıl inançlı müritleri dışında herkesi, yani on altı yüzyıldan fazla bir süredir Avrupa, Asya ve Afrika'da tıp alanında çalışan tüm insanları uzaklaştırdı. Galenosçuluk ile humoral teori arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar, bilgelik veya kesinlik yaratmaktan ziyade tatsız tartışmalara yol açtı, böylece psikiyatri bilimi, boş kelimelerle ve kısır skolastik dille dolu genel tıp sistemlerinde kaybolan anlamsız derlemelerden başka bir şey üretilmedi (Pinel, 2008, s. xxvii).

Pinel'in giriş yazısına bakıldığında Galenosçuluk bir tür süreksizlik oluşturur. Bu durum Hippokrates Külliyyatı'ndan modern psikiyatriye birikimli ve çizgisel ilerleme tezini geri plana iter. Ancak epistemolojik kopuşu Pinel'in çalışmalarının sağladığı düşüncesi de kuşkuludur. Örneğin, bir antoloji çalışmasında belirtildiği üzere, tamamen delilikle ilgili ilk Fransızca eser Joseph Daquin tarafından 1791'de *Deliliğin Felsefesi*⁷ adıyla yayımlanır (Cousin, 1999, s. 19-20). Manevi tedaviyi tavsiye eden ilk psikiyatrist olarak kabul edilen Daquin, eserinin ikinci baskısına (1804) "Bu hastalığın fiziksel yöntemlerden çok manevi yollarla tedavi edilmesi gerektiği ve bu hastalığa yakalananların kesinlikle ayın etkisi altında kaldığı kanıtlanmıştır" şeklinde bir alt başlık da ekler. Daquin, felsefeden kastının hastayı bir torba ilaçtan kurtarmak ve ona manevi destek sağlamak olduğunu belirtir:

7 Özgün adı: *La Philosophie de la Folie*.

... ki ben ‘deliliğin felsefesi’ adını vermeyi uygun gördüm; zira bizi rahatsız eden bütün hastalıklar içinde, belki de eczacılığın sağladığı desteğe en az ihtiyaç duyan odur. Deliliğe yakalanmış hastalarla çok daha iyi ve daha emin bir sonuca ulaşılır; sabırla, nezaketle, ihtiyatla, ihtimamla ve özellikle de kimi zaman ... teselli edici sözlerle. Burada ‘felsefe’ sözcüğünü, tam da bu yöntemlerin tümünün birleşimini ifade etmek için kullanıyorum; elde edilen başarılar, genellikle hastalara yüklü miktarda verilen gereksiz ilaçlardan ziyade, asıl bu yöntemlerden kaynaklanır (1804, s. 254).

Ne yazık ki Daquin’in psikiyatrinin doğuşunda önemli bir bölüme ışık tutacak olan tüm klinik notları yanar (Murat, 2014, s. 60-61). Fransız psikiyatrisinin kurucusu olarak kabul edilen Pinel’in ise devrimin ortasında kitabının ikinci baskısını ona ithaf eden Daquin’e hiçbir zaman minnettarlık göstermediği bilinir (Cousin, 1999, s. 19-20).

Delilik Tarihi Araştırmalarının İzleği

On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda, çeşitli bilim insanları özellikle tıbbi patolojiye odaklanarak, delilik konusuna tarihsel açıdan bir ilgi gösterir. Bu çalışmalar genellikle ortaya koydukları patolojik kategorilerdeki anakronizm ve kapsamlı bir yaklaşımla karakterize edilir. Her türden felsefi, edebi, dini, kültürel ve hukuki metin antik deliliği yeniden inşa etmek için tek bir resimde birleştirilmeye çalışılır. Bu dönemde öne çıkan çalışmaların⁸ çoğu tıp öğrencileri tarafından kaleme alınır (Thumiger, 2017, s. 2).

Yine hekimler tarafından yazılan ama sadece tıbbi değil hukuki boyutunu da ele alan iki çalışma bu dönemde öne çıkar. Burgess, 1858 tarihli *Deliliğin Tıbbi ve Hukuki Bağlamı*⁹ eserinde hücresel teoriye dayanarak, akıl hastalıklarının biyolojik temellerine odaklanan, deliliğin ve diğer zihinsel bozuklukların nörolojik ve fizyolojik nedenlerine dair erken bir bakış açısı sunar. Psikiyatriyi biyolojik bir çerçeveye oturtturarak, deliliğin ruhsal bir olgu olmakla kalmayıp, beyindeki hücresel

8 Thumiger’in dökümünü yaptığı bu çalışmalar kronolojik sırayla şu şekildedir: Hermann Nasse’nin 1829 tarihli *Delilik Üstüne: Hippokrates Külliyyatına Göre Bir Yorum* [*De Insania: Commentatio Secundum Libros Hippocraticos*] adlı tezi, Johann Heinrich Thomée’nin 1830 tarihli *Antik Yunanda Deliliğin Tarihi* [*Historia Insanorum apud Graecos*] adlı tezi, aynı yıl yayınlanan, Johann-Baptist Friedreich’in *Aklıl Hastalıklarının Patolojisi ve Tedavisine Dair Edebi Bir Tarih Denemesi* [*Versuch einer Literärgeschichte der Pathologie und Therapie der Psychischen Krankheiten*] çalışması, René Sémelaigne’in 1869’daki *Antik Çağda Ruhsal Bozukluk Üzerine Tarihsel Çalışmalar* [*Études Historiques sur l’Aliénation Mentale dans l’Antiquité*] adlı eseri, Friedrich Falk’ın 1866’da yayımlanan *Yaşlılarda Bunama Üzerine Çalışmalar* [*Studien über die Irrenheilkunde der Alten*] makalesi (2017, s. 2-3).

9 Özgün adı: *The Medical and Legal Relations of Madness: Showing a Cellular Theory of Mind, and of Nerve Force, and Also of Vegetative Vital Force.*

işlevlerin bozulması sonucu ortaya çıkan bir durum olduğunu savunur. Öte yandan bu eser, on dokuzuncu yüzyıl psikiyatri literatüründe psikiyatri ile hukuk arasındaki etkileşimi anlamak için temel bir kaynak olarak görülebilir. Özellikle deliliğin ceza ehliyeti üzerindeki etkilerini ele alarak, adli psikiyatri ve delilik hukuku arasındaki bağları kurmaya çalışır. Edgar Sheppard'ın deliliği çok yönlü bir şekilde ele aldığı ve 'ceza ehliyeti', 'sorumluluk' gibi kavramları incelediği, 1873 tarihli *Deliliğin Tıbbi, Hukuki ve Sosyal Yönleri Üzerine Dersler*¹⁰ adlı eseri de akıl sağlığı ve hukuk arasındaki kesişim noktalarını ele alması ve adli psikiyatri disiplinine katkıları bakımından öncü çalışmalarındandır.

Stok'a göre, bu dönemlerde bilhassa Alman romantik psikiyatrisinin tarih-yazımsal ilgisi klasik kaynakların tutarlı bir yeniden yorumunu ortaya koymayı başaramaz ve sonraki dönem tarihçiliğinde bir iz bırakamaz. Öte yandan Avrupa'da psikiyatrinin ortaya çıkışında belirleyici bir rol oynayan Fransız dergisi *Annales Médico-Psychologiques*'in 1843'teki ilk sayılarında Doktor Michéa'nın çalışması¹¹ psikiyatri tarih yazımına uzun süre hâkim olacak bir akımı başlatır. Bu tam olarak antik çağın tanıklıklarının, giderek hâkim olan psikiyatrik (ve psikodinamik) teorilere göre yeniden yorumlanmasıdır. Ancak Greko-Romen tıbbını karakterize eden farklı gelişim aşamalarını yeniden yapılandırarak ortaya koyan Sémelaigne'in bakış açısı, Fransız psikiyatrisinin bakış açısı olarak tekrar öne çıkar. Çünkü Michéa ile karşılaştırıldığında, Sémelaigne dikkati yeniden tıp geleneğine odaklar. Nihai olarak bu, Fransız psikiyatrisini karakterize eden bir kırılmayı da yansıtır (1996, s. 2284-2286).

Filolog ve tarihçi Johan Ludvig Heiberg'in 1913 yılında yayımlanan *Klasik Antik Çağda Delilik*¹² adlı makalesi psikiyatrinin antik çağa ilgili geleneksel tarih yazımına iyi bir örnektir. Heiberg, Hippokrates'ten 14. yüzyıla kadar belirli bir mantığa dayalı dönemselleştirme yapar ve antik kaynakların oldukça ayrıntılı bir sentezini önerir. Tıbbi olmayan kaynaklar tam anlamıyla göz ardı edilmemekle birlikte, organikçi yönelimin etkisiyle daha geri planda kalır (Stok, 1996, s. 2286). Berrios ve Schioldann'a göre, bir filolog olarak Heiberg'in, klasik delilik kategorileri ile o dönemde tıp ve psikiyatri tarihçileri arasında hüküm süren mevcut kategoriler arasındaki nozolojik süreklilik varsayımı karşısında kafası karışmış görünse de filolojik yeteneği onu klasik tıp metinlerinin mekanik ve anakronik bir yorumundan korur. Heiberg'in metni aynı zamanda klasik filologların delilik tarihi araştırmalarına yaptıkları katkının ne kadar önemli olduğunu da gösterir (2019, s. 489-490).

10 Özgün adı: *Lectures on Madness in Its Medical, Legal, and Social Aspects*.

11 Özgün adı: *Des doctrines psycho-physiologiques considérées chez les anciens, dans leurs rapports avec les théories de l'aliénation mentale*.

12 Özgün adı: *Sindssygdom i den Klassiske Oldtid*.

Öte yandan Heiberg'in bu yöneliminin aksine tam da aynı dönemde, delilik temasının mitoloji ve edebi gelenek üzerinden işlendiği bir dizi çalışma karşımıza çıkar. Dökümünü yapabileceğimiz bu çalışmaların ortak yönü hepsinin filologlar tarafından yazılmış olmasıdır. Julius Tambornino'nun 1909 tarihli *Antik Demonoloji*¹³ adlı tezi, Ainsworth O'Brien-Moore'un 1924 tarihli *Antik Edebiyatta Delilik*¹⁴ adlı eseri, Hermann Harries'in 1891 tarihli *Yunan Tragedyalarında Delilik Tasviri*¹⁵ adlı tezi, Joseph Köhm'ün 1928 tarihli *Klasik Antik Çağda Delilik Kavramı ve Temsili Üzerine*¹⁶ adlı çalışması ve Agnes Carr Vaughan'ın Michigan Üniversitesi'nde Campbell Bonner danışmanlığında tamamladığı 1919 tarihli *Antik Yunan Düşünce ve Geleneğinde Delilik*¹⁷ adlı tezi bu kapsamda sayılabilir.

Vaughan'ın Antik Yunan'da deliliği kültürel, dini, toplumsal, mitolojik ve hukuki yönleriyle¹⁸ incelediği çalışması, konunun yalnızca bir yönünü ele alan ya da tamamıyla tıbbi yönelimde olan kendisinden önceki çalışmalar düşünüldüğünde önemli bir yere sahiptir. Epeydir tıbbın egemen olduğu bir alana, yüzyılın başında daha tam olarak kapatılamamış bir çatlaktan sızma girişimi, hatta kendi ifadesiyle "sosyolojik bir araştırma niteliğindeki" (s. 17) bir girişim olarak bakılabilir.

20. yüzyılın başlarında özellikle filoloji alanında delilik konusunda birçok çalışma göze çarparken takip eden dönemde bu yoğunluğun azalmasının, psikiyatrinin eş zamanlı olarak alandaki hakimiyetinin pekişmesiyle ilgili olduğu söylenebilir. Tarihçi Eric Robertson Dodds'un 1951 tarihli *Yunanlar ve Akıldışı*¹⁹ adlı kitabı haricinde, yüzyıl başındaki gibi tıp alanı dışından bu konuda söz söyleyen çalışmalar oldukça azdır. Dodds, antik Yunan kültüründe 'akıldışılık' kavramının hem bireysel hem de toplumsal yaşam üzerindeki etkilerini incelediği kitabında deliliğin yalnızca bir 'hastalık' olarak değil, aynı zamanda tanrılardan gelen bir armağan, şairlere ilham veren, kehanetlerde bulunan ve mistik deneyimlere yol açan bir güç olarak da görüldüğünü söyler. Bu yaklaşım, modern Batı'daki delilik algısından oldukça farklıdır. Ona göre, akıl ve akıldışılık, Yunan düşüncesinin ayrılmaz parçalarıdır ve bu iki kavram arasındaki ilişki, Yunan toplumunun dinamiklerini anlamak için kritik öneme sahiptir.

13 Özgün adı: *De Antiquorum Daemonismo*.

14 Özgün adı: *Madness in Ancient Literature*.

15 Özgün adı: *Tragici Graeci Qua Arte Usi Sint in Describenda Insania*.

16 Özgün adı: *Zur Auffassung und Darstellung des Wahnsinns im klassischen Altertum*.

17 Özgün adı: *Madness in Greek Thought and Custom*.

18 Konuya çok yönlü bakmanın yanında, çalışmanın dönemin antropolojisinden etkilendiğini de belirtmek gerekir. Özellikle James George Frazer'ın *Altın Dal* [The Golden Bough] eserine sıklıkla yapılan atıflar göze çarptığı gibi arka planda Frazer'in metodolojisinin etkisi de hissedilir.

19 Özgün adı: *The Greeks and the Irrational*.

Sonuç

On sekizinci yüzyılın sonundan itibaren ortaya çıkan yeni epistemolojik yaklaşımlar, deliliği kültürel ve toplumsal boyutlarından soyutlayarak tıbbi bir inceleme nesnesi olarak inşa etme yöneliminde olmuştur. Delilik, artık doğrudan bireyin yaşam dünyasının bütünlüğünden koparılmış bir kategori hâline gelir. Psikiyatrinin gelişimi ve kurumsallaşmasıyla bedensel ve zihinsel belirti kümelerine indirgenen bir hastalık olarak yeniden tanımlanır. Nesne konumunda olan delilik değil, bir hastalık ya da bozukluk durumudur. Daha da ötesi, bu hastalığa karşı geliştirilen teşhis, tedavi ve kuramlar, psikiyatri tarihinin nesnesi hâline gelir. Psikiyatri tarih yazımının temel meselesi, antik çağdan günümüz tıbbının zirvesine birikimli ve tarihte boşluk bırakmayacak bir mücadeleden mi yoksa modern bilimin doğuşuyla aydınlığa doğru ilerleyen bir kopuş noktasından mı bahsedileceğidir. Burada mevzubahis olan, iktidar ilişkilerinin hangi zeminde tanzim ve tasvir edileceğidir. Yani bireyleri disipline eden, normalleştiren ve yöneten bir bilgi-iktidar sistemi olarak çalışan psikiyatrik iktidarın kendini nasıl konumlandıracağı meselesidir.

Tarihin karanlık bir yerinde sessizliğe gömülü resmedilen delilik, ancak edebi eserlerin nesnesi olarak karşımıza çıkar. Ancak Craig'ın belirttiği üzere, edebiyatta deliliğin tasvirleri ve kültürel anlatılar da deliliğin nasıl anlaşıldığını ve ele alındığını etkileyerek toplumsal algıları şekillendirebilir (2014, s. 731). O hâlde 'sessizliğin arkeolojisini' yapmak için, işe tüm bu algıları çerçeveleyen iktidar ilişkilerini kazıyarak başlamak gerekir. Özellikle 1970'lerde ortaya çıkan kurumsal psikiyatri eleştirisi bu alanda önemli bir çabaya ön ayak olmuştur. 'Kendi özüne ait olan' şeyi ifade edebilmek, ona giydirilen gömleklerden sıyrılarak gerçekleşir.

Deliliğin tarihteki izinin yalnızca patolojik ve nozografik açıdan sürüldüğü çalışmalardan farklı olarak toplum, din, devlet, sınıf, toplum ve kültür gibi birçok boyutta ilişkiler kuran çalışmalar özellikle yirmi birinci yüzyılın başından itibaren tekrardan karşımıza çıkmaya başladı. Örneğin Bynum, Porter ve Shepherd, deliliğin tarihini psikiyatrinin ortaya çıkışıyla ilişkisi içinde yorumlamaya yönelik itirazların ve topluma aşağıdan bakma taahhüdündeki sosyal tarih gibi eğilimlerin yeniden öne çıkmasından bahseder:

Deliliğin tarihi artık belirli bir farkındalıkla yalnızca hastalık ya da ıstırapın tarihi olarak değil, paternalist, hukuksal, kurumsal, terapötik, ekonomik boyutlarıyla iktidar ilişkilerinin hikayesi olarak yazılıyor. Uzun zamandır tıbbileştirilmiş ve normalleştirilmiş, maskelenmiş ve idealize edilmiş psikiyatrik iktidarın kendisi açığa çıkıyor (2004, s. 1-2).

Pietikainen de çalışmasında psikiyatri veya akıl hastalığı tarihinden değil de bilhassa deliliğin tarihinden bahsetmesini, tıp ve psikolojinin sınırlarını aşarak kültürel, toplumsal ve düşünsel alanlara bakmak istediğini belirterek izah eder (2015, s. 6). Ona göre, tarihçiler, akıl hastalarının kendi deneyimlerine dair yazdıkları mektuplar, günlükler ve notlardan yararlanmalıdır, hatta bireysel deneyimler, tarih yazımının merkezine yerleştirilmelidir (2005, s. 45-46). Kurumsal söylemlerin dışına çıkıldığında, deliliğin bir itiraz, hayatta kalma stratejisi veya toplumsal dışlanma hikâyesi de olabileceği daha iyi anlaşılır. Bu nedenle, yeni kuşak delilik tarihçileri, sadece hekimlerin, hukukçuların ve kurumların kayıtlarını değil, bizzat ‘delilik’ deneyimini yaşamış bireylerin seslerini de tarihsel anlatının merkezine yerleştirme uğraşındadır. Ancak o zaman, deliliğin tarihsel hikâyesi bireyin sesini, mücadelesini ve direncini de görünür kılan, çok boyutlu bir anlatı olma potansiyeli taşır.

Roy Porter, tıp tarihini hekimler ve bilim insanları üzerinden yazmak yerine, hastaların bakış açısını merkeze alan yeni bir yaklaşım önerdiğinde, onun bu çağrısı özellikle psikiyatri tarihçileri arasında büyük yankı uyandırmış ve hasta anlatılarının önemli bir araştırma konusu haline gelmesine katkı sağlamıştır. Porter’ın E. P. Thompson’un “aşağıdan tarih” (*history from below*) modelinden etkilendiği yaklaşımı, hastaların kendi deneyimlerini aktif bir şekilde anlatan özneler olduğu fikrinin altını çizer (1985, s. 186). Yeni kuşak psikiyatri tarihçilerinin de bu anlatılara ve öznel deneyimlere odaklandığı görülmektedir. Öte yandan Porter’ın hasta merkezli yaklaşımı, günümüzde “Delilik Çalışmaları” (*Mad Studies*) olarak adlandırılan bir akademik ve aktivist alanın doğuşunu da etkilemiştir. Bu alan, hasta anlatılarını tıbbi ve akademik söylemin ötesine taşıyarak, daha geniş bir toplumsal hareketin parçası haline getirmiştir (Bacopoulos-Viau & Fauvel, 2016, s. 8).

Yine de belirtmek gerekir ki, modern tanı kriterleri ve tedavi yöntemleriyle kurumsallaşmış bir psikiyatrinin dışında bugün “delilik”ten bahsetmek, modernlik öncesi bir tarihe veya edebi bir metne odaklanmak dışında pek gerçekçi görünmemektedir. Kültür tarihçiliği ya da edebiyat sosyolojisi gibi bir alanda deliliğin daha fazla konuşulduğunu söyleyebiliriz. Yeni kuşak psikiyatri tarihçiliğinin öznel deneyimleri merkeze alan bir takım çabaları olmakla birlikte, psikiyatrik iktidarın çizdiği bir alanın içinde aşağıdan bir tarih yazımının imkânı ise şüphelidir. Tarih yazımını hegemonik ve paternalist ilişkiler kadar tarihçiliğin de ötesine taşıyıp tartışmak elzemdir.

Kaynakça

- Bacopoulos-Viau, A. & Fauvel, A. (2016). The Patient's Turn Roy Porter and Psychiatry's Tales, Thirty Years on. *Medical History*, 60 (1), 1-18.
- Bell, D. A. (2014). "Foreword," *The Man Who Thought He Was Napoleon* içinde, University of Chicago Press.
- Berrios, G. E. & Marková, I. S. (2017). The Epistemology and Classification of 'Madness' Since The Eighteenth Century. *The Routledge History of Madness and Mental Health* içinde (s. 115-134), Routledge.
- Berrios, G. E. & Schioldann, J. (2019). "Classic Text No. 120 'Insanity in Classical Antiquity' by J.L Heiberg (1913)," *History of Psychiatry*, 30(4): 489-505.
- Borch-Jacobsen, M. (2001). Making Psychiatric History: Madness As Folie À Plusieurs. *History of The Human Sciences*, 14(2), 19-38.
- Burgess, J. (1858). *The Medical and Legal Relations of Madness: Showing a Cellular Theory of Mind, and of Nerve Force, and Also of Vegetative Vital Force*. J. Churchill.
- Bynum, W. F., Porter, R., Shepherd, M. (2004). "Introduction," *The Anatomy of Madness: Essays in the History of Psychiatry (Vol. 3)* içinde, Bynum, W. F., Porter, R., Shepherd, M. (Ed). New York: Routledge.
- Cousin, F.R. (1999). "Joseph Daquin (1732-1815)," *Anthology of French Language Psychiatric Texts* içinde, (Çev. John Crisp). Le Plessis-Robinson.
- Craig, L. A. (2014). The History of Madness and Mental Illness in the Middle Ages: Directions and Questions. *History Compass*, 12(9), 729-744.
- Daquin, J. (1804). *La Philosophie de la Folie*. De l'Imprimerie de P. Cleaz, rue Vérité, Chambéry.
- Dodds, E. R. (1951). *The Greeks and the Irrational*. University of California Press.
- Earle, W.J. (2007). Pleasure and Provocation: Reaction-Shots to Michel Foucault's History of Madness. *The Philosophical Forum* (Cilt. 38, No. 3, s. 309-324). Malden: Blackwell Publishing Inc.
- Foucault, M. (2006). *History of Madness*. J. Khalfa (Ed.), Çev., J. Murphy, J. Khalfa. New York: Routledge.
- Foucault, M. (2009). *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France, 1977-78*, (Çev. G. Burchell). New York: Palgrave Macmillan
- Gutting, G. (2005). *Foucault: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press.
- Horwitz, A. V. (2020). *Between Sanity and Madness: Mental Illness from Ancient Greece to the Neuroscientific Era*. Oxford: Oxford University Press.
- Mora, G. (1965). "The Historiography of Psychiatry and its Development: A Re-evaluation," *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 1(1), 43-52.
- Murat, L. (2014). "The Man Who Thought He Was Napoleon," *The Man Who Thought He Was Napoleon* içinde, (Çev. D. Dusingherre). University of Chicago Press.

- Pietikainen, P. (2005). Ideas of Madness: On the Intellectual History of Psychiatry. *Historically Speaking*, 6(5), 45-46.
- Pietikainen, P. (2015). *Madness: A History*. Routledge.
- Pinel, P. (2008). *Medico-Philosophical Treatise on Mental Alienation: Entirely Reworked and Extensively Expanded Second Edition (1809)*. New Jersey: Wiley-Blackwel.
- Porter, R. (1985). The Patient's View: Doing Medical History from Below. *Theory and Society*, 14, 175-198.
- Rose, N. (1990). Of Madness Itself: Histoire de la Folie and the Object of Psychiatric History. *History of the Human Sciences*, 3(3), 373-380.
- Scul A. (2016). "Madness in Historical Perspective," *CMAJ: Canadian Medical Association Journal, Journal de l'Association Medicale Canadienne*, 188(10), 756-758.
- Selling, L. S. (1940). *Men Against Madness*. New York: Greenberg.
- Sheppard, E. (1873). *Lectures on Madness in Its Medical, Legal, and Social Aspects*. Churchill.
- Shorter, E. (1998). *A History of Psychiatry: From the Era of the Asylum to the Age of Prozac*. John Wiley & Sons.
- Simon, B., Weiner, H. (1966), "Models of Mind and Mental Illness in Ancient Greece: I. The Homeric Model of Mind," *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 2, 303-314.
- Stok, F. (1996). "Follia e Malattie Mentali nella Medicina dell'et  Romana," *Band 37/3. Teilband Philosophie, Wissenschaften, Technik. Wissenschaften (Medizin und Biologie [Forts.]* içinde. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Thumiger, C. (2017) *A History of the Mind and Mental Health in Classical Greek Medical Thought*. Cambridge University Press.
- Tyson, P., Davies, S. K., & Torn, A. (2019). *Madness: History, Concepts and Controversies*. Routledge.
- Vandermeersch, P. (1994). 'Les mythes d'origine' in the History of Psychiatry. *Discovering the History of Psychiatry* içinde, M. Micale ve R. Porter (Ed.), (s. 219-231), New York: Oxford University Press.
- Vaughan, A. C. (1919). *Madness in Greek Thought and Custom*. JH Furst Company.
- Weiner, D. B. (1979). The Apprenticeship of Philippe Pinel: A New Document, 'Observations of Citizen Pussin On The Insane', *The American Journal of Psychiatry*, 136 (9), 1128-1134.

Menon Üzerine Bir Soruşturma: Geometri ve Diyalektik Arasında Hipotetik Yöntem

Özlem ÜNLÜ*

Makale Geliş / Received: 10.03.2025

Makale Kabul / Accepted: 28.05.2025

Öz

Bu çalışmada Sokratik elenkhos yönteminden hipotetik yönetime geçiş diyalogu olarak Menon ele alınacaktır. Menon geçiş diyalogu karakterini buradan almaktadır. Platon'un, Sokratik diyalogları karakterize eden ahlaki sorgulamaları hipotetik yöntem aracılığıyla metafizik bir kurama doğru yapılandırması, Menon'da anamnesis kuramını hipotetik yöntemle göstermiş olmasıyla olanaklı olmuştur. Bu nedenle, Menon Sokratik diyalogların yöntemi olan elenkhos yönteminin de geride bırakıldığı diyalog olarak görülmelidir. Ancak Platon, Menon'da hipotetik yöntemle geometriyi içeri alırken, Devlet'te diyalektik ve matematik arasında açık bir ayrım yapmıştır. Bu çalışmada Platon'un Devlet'te yaptığı ayrım olmaksızın, Menon'da kullanılan yöntemlerin gereğince anlaşılamayacağı savunulacaktır. Bunun için Menon üç kısımda incelenecektir. İlk kısım Sokratik elenkhos yönteminin kalıntılarına rastladığımız Menon'un erdemi tanımlama girişiminin Sokrates tarafından nasıl başarısızlığa uğratıldığına ayrılmıştır. İkinci kısımda, Sokrates'in Menon paradoksunu, diyalektik-hipotetik yöntem ile nasıl çözdüğü ve böylelikle yine aynı yöntemle anamnesisi nasıl kurduğu gösterilecektir. Üçüncü ve son kısımda ise Sokrates Menon'a karşı geometrik-hipotetik yöntemi kullanarak Menon'un girdiği kısır döngüyü göstermiştir. Anytos'un argümanına karşı ise kullandığı yöntem, varsayımı sorgulamasıyla diyalektik olmakla birlikte, bir ilkeye varamamış olmasıyla diyalektik-hipotetik sayılmamalıdır.

Anahtar Kelimeler: Menon, Elenkhos, Hipotetik Yöntem, Geometri, Diyalektik.

* Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, ozlmunlu@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5260-5499

Künye: ÜNLÜ, Özlem, (2025). Menon Üzerine Bir Soruşturma: Geometri ve Diyalektik Arasında Hipotetik Yöntem, *Dört Öge*, 27, 45-58. <http://dergipark.gov.tr/dortoge>.

An Inquiry in the Meno: Hypothetical Method in Between Geometry and Dialectics

Abstract

This study addresses the Meno as the transition dialogue from Socratic elenchus to the hypothetical method. Thanks to the Meno in which the theory of anamnesis is demonstrated by hypothetical method, Plato's constructing of Socratic moral inquiries into a metaphysical theory becomes possible. For this reason, the Meno ought to be seen as the dialogue by which Socratic elenchus was left behind. However, while Plato welcomes geometry through the hypothetical method in the Meno, he made a clear distinction between dialectics and mathematics in the Republic. In this study, it will be argued that the methods resorted in the Meno cannot properly be understood without the distinction Plato made in the Republic. To this end, the Meno will be examined in three parts. The first part is reserved to how Socrates failed Meno's attempt to define virtue, where we come across the remnants of Socratic elenchus. In the second part, it will be shown how Socrates solves the Menon paradox with the dialectical-hypothetical method and how he constitutes anamnesis with the same method. In the third and last part, Socrates demonstrates Menon's vicious circle by appealing to the geometric-hypothetical method. As for the method he uses against Anytus' argument it is dialectical because it questions the assumption itself, but it is to be considered no dialectical-hypothetical as it poses no principle.

Keywords: Meno, Elenchus, Hypothetical Method, Geometry, Dialectics.

Giriş

Bilim tarihçisi Alexandre Koyré için felsefece yapılan dönemselleştirmeler ve bilimsel devrimler, Platon ve Aristoteles'in nasıl alımlandığıyla anlaşılabilir. Koyré, Antik Yunan felsefesine bugünden dönüp bakarken on altıncı yüzyıl bilimsel devrimini Galileo özelinde bir durak olarak tayin ettiği çalışmasında Platoncu ve Aristotelesçi düşünce çizgileri arasındaki karşıtlığın çok belirgin olduğunu söyler: "Matematik için üstün bir yer istiyor, üstelik, ona fizikte gerçek bir değer, önemli bir yer veriyorsanız Platoncusunuz" (2002, s. 177). Aristoteles, varlığı açıklama eksenini fizik-metafizik aksına oturtur. "Matematiksel bir doğa felsefesi" Aristoteles için anlaşıl mazdır çünkü matematiksel kesinlikleri varlığın devinimini taşıyan doğada aramak boşunadır. Bu nedenle Galileo, öyle ya da böyle olabilen nitelikleri doğanın dışına çıkartarak "cisimlerin düşme deviniminin sayıların yasalarına bağlı olduğunu" söyleyebilmiştir (s. 181). Hareketi sayılar yönetiyorsa Galileo bir Platoncudur, Galileo'nun bilimi ise "Platonculuğun deneysel bir kanıtıdır" (s. 186). Elbette bu, Aristoteles'in ya da bir Aristotelesçinin matematiksel tanıtlamaların zorunluluğunu yadsıdığı anlamına gelmez. Ancak Platon için matematik sadece bir kesinlik meselesi değildir, ontolojik bir iddiadır. Bunu *Devlet*'in yedinci kitabında "ruhu karanlıktan

aydınlığa çevirme, yani gerçek varlığa yükseltme” dediği felsefe etkinliğinin kendini göstereceği bilimi araştırırken görürüz (*Devlet*, 521c).¹ Platon, “ruhu değişen varlıktan (*gignomenou*) gerçek varlığa (*to on*) çeviren bilim”in matematik olduğunu söyler (*Devlet*, 521d).² Matematiksel etkinlik ruhu, oluştan varlığa yükseltir. İşte *Menon*, Platon’un okurunu matematikle tanıştırdığı diyalogdur.

Platon, iyi ideası (*idea tou agathou*) ile hakikati (*aletheia*) özdeşleştirme felsefesini kurduğu diyaloglarında Sokrates’e zor ve karmaşık bir rol yüklemiştir (Avcı, 2018, s. 242). Gadamer, Sokrates’e kâh “sofist eğiticilere (*paideia*) düşman”, kâh “felsefi düşünce ve ilahi masal arasında bir yerdeki tuhaf diyarlar hakkında mitler anlatan bir coşkun”, ama elbette her şeyden önce bir tartışmayı, bilgi ve hakikatin ortaya çıkacağı bir paradigmaya doğru sürüklenme becerisiyle bir diyalektikçi derken bu karmaşık role dikkat çeker (1989, s. 34). ‘Sokratik bilme ve bilmeme’ diyalogun Platon felsefesindeki yerini belirler (s. 52). Sokrates’in diyaloglardaki rolleri paralel bir biçimde Platon diyaloglarının erken, orta ve ustalık diyalogları olarak üç dönemde kategorize edilmesini sağlamıştır. Sokrates, Platon’un erken dönem diyaloglarında etik tartışmanın dışına çıkmamakta ısrarcıyken, *Menon*’da ilk defa —yine erdemın ne olduğunu bilmediğini söylese de bilgi edinmeye giden yolda “araştırma yönteminin meşruluğu” konusunu tartışmaya açmıştır (Kraut, 1992, s. 6). Yine ilk defa *Menon*’da geometri bir bilgi edinme modeli olarak sunulur. Geometrik sorunun çözümüyle, diyalogdaki metodolojik sorun da çözülecektir. Hiç geometri eğitimi almamış eğitimsiz birine doğru soruları sorarak hatırı sayılır ölçüde yol kat edilebilir. Ancak Platon bu başarının teknik bir şekilde sadece doğru yöntemin uygulanmasıyla olacağına inanmaz. Bu nedenle, *Menon*’daki bu metodolojik tartışma radikal ve mitik öğelerle karakterize bir bilgi kuramıyla sonuçlanır: *Anamnesis*, yani hatırlama. *Anamnesis*, ahlakçı erken Sokrates’in yerini metafizikçiye bıraktığı kuramdır (Vlastos, 2009, s. 5). Ancak Vlastos’un da altını çizdiği gibi, *Menon*’daki yöntem değişikliği Platon’un ahlaki sorulardan vazgeçtiği anlamına gelmez (1988, s. 376); ahlaki sorgulamalar da dahil “bütün araştırma ve öğrenme” hatırlamaktır (81d).

Menon diyalogu Platon’un Sokratik diyaloglarını geride bıraktığı, ara dönem ve ustalık çalışmalarına geçiş diyalogudur (Kraut, 1992, s. 6). Vlastos, Platon’un erken ve orta dönem diyalogları arasındaki farkı, “Sokrates için konu-

1 Makale boyunca *Menon* referanslarını Stefanus numarasıyla, *Devlet* referanslarını ise diyalogun ismi ve numarasıyla vereceğim.

2 Platon diyaloglarının orijinal Antik Yunancası ve tüm İngilizce çevirileri için Perseus Koleksiyonu’na başvurdum:

<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/collection?collection=Perseus:collection:Greco-Roman&redirect=true>.

şan Sokrates ile Platon için konuşan Sokrates” arasında bir ayrım yaparak işaret eder (2009, s. 1). Erken dönem Sokratik diyaloglarda Sokrates’in temellendirilmiş kuralları yoktur, moral bir hakikat aranır ama araştırmak için tartışılmaz. Vlastos’a göre, Sokratik *elenkhos* yöntemi, bu hakikat arayışı içinde karşı argümanı soru-cevap yoluyla bir iddiaya doğru çekmektir. Bu iddia “ancak cevap verenin inancı olarak ileri sürüldüyse tartışılır ve aynı iddianın değil ancak bu inançtan çıkarsandıysa çürütülmüş sayılır” (Vlastos, 2009, s. 4). Bu açıdan baktığımızda Sokratik *elenkhos*, iddianın/tanımın soru-cevapla sınanması ve değillenmesi üzerine kurulan negatif bir kullanımdır (Vlastos, 1988, s. 366). Ancak, Sokrates Menon’a, tıpkı kendisi gibi bir şey bilmediğini göstermesiyle, kendi inançlarını ve kanılarını çürüttüğü için Menon’un kendisine dönmesine neden olmuştur. Dolayısıyla, Sokratik *elenkhos*, “kurmak için yıkmaktır” (Söylemez, 2022, s. 44). Sokrates, diyalogu ilerletmek, ileri götürmek ister (74b). Bu da yöntemin pozitif kullanımı diyebiliriz. Yani Menon’un zihin bulanıklığı pozitifdir çünkü “hakikat arayışının ilk adımı” atılmıştır (s. 49).

Ancak *Menon* diyalogunun sonlarına doğru Menon’un hiç de kendisine dönmediğini, Sokrates’in yaptıklarından hiçbir şey anlamadığını görürüz. Dolayısıyla *Menon*’u artık *elenkhos* yönteminden çok, Platon’un geometri üzerinden tanıttığı hipotetik yöntem aracılığıyla incelemek diyaloga daha iyi nüfuz etmemizi sağlayacaktır. Bu amaçla *Menon* diyalogunu üç kısımda incelenecek: *Elenkhos* yönteminin kullanıldığı 71b–79c arası birinci kısımda Menon’un erdemi kavramsal olarak tanımlayamadığı gösterilecektir. 79c–86c arası ikinci kısımda Platon diyalektik-hipotetik yöntemle *anamnesis* kuramını ilk defa ortaya atacaktır. Son olarak 86c–96d arası üçüncü kısımda ise geometrik-hipotetik yöntem kullanılarak, erdem belki yine tanımlanamayacak ama hangi yolla kavramsal tanımlara ulaşamayacağımız gösterilmiş olacaktır.

71b–79c: Tanım Tartışması

MÖ 403 yılında Atina’da geçen *Menon* diyalogu Sokrates, Menon, Menon’un adı bilinmeyen kölesi ve Sokrates karşıtı Atinalı bir kentsoylu olan Anytos arasında geçer. Diyalog, adını aldığı başrol Menon’un bir sorusuyla açılır: Erdemi (*arete*) nasıl ediniz? Öğrenerek mi? Yaparak-Yaşayarak mı? Doğuştan mı? Yoksa bambaşka bir yoldan mı erdemli oluruz? Sokrates, Menon’a soruyu yanlış kişiye sorduğunu sofistike bir yoldan ima ederek, sofist Gorgias’ın Larissalıları serbest çağrışımlarla ileri geri konuşmaya alıstırdığını, kendisine dair ise erdemin “öğrenilip öğrenilmeyeceğini bilmek şöyle dursun, ne olduğundan bile haberim yok” der ve üstelik bunu bilen birine de rastlamadığını söyler (71b). Sokrates’ göre, daha ne olduğunu bilmediğimiz bir şeyi edinmenin nasıl olanaklı olacağı ikincil bir

sorudur. Erdemin neliği, erdemin nasıllığından ve niteliklerinden önce bilinmesi gerekir. Dolayısıyla ilk soru erdem nedir olmalıdır.

Menon bir değil pek çok erdem olduğunu, yani erdemin bir erdem kataloğu içinde somutlaşacağını iddia eder. Erkeklerin “devlet işlerini iyi çevirebilmesi, bunu yaparken dostlarına faydalı olması, düşmanlarına (*xenos*) zarar vermesi, kendisini de her türlü zarardan koruyabilmesi” onların erdemidir. Diğer yandan “evinin işlerini iyi çevirmesi, evin düzenini sağlaması, kocasına itaat etmesi” ise dişil erdemlerdir. Yine kız ve erkek çocukları, köleler ve yaşlılara göre erdemler mevcut olduğu gibi erdem her yaşa ve herkese göre farklılık gösterir (71e). Sokrates’e pek çok şey olabilen bir erdem tanımına karşı sağlık ve güç gibi, herkeste “özdeş olup onları birbirine benzeten şey nedir?” sorusunu sorar (72c). Erdem kavramı ancak “birbirinden ne kadar ayrı olurlarsa olsunlar hepsinde bir olup bunların erdem olmalarını sağlayan genel bir öz (*ousia*)” ortaya konulduğunda tanımlanmış olacaktır (72c). Aksi halde Menon, betimsel tanımlarla aynı mantık hatası içinde dönüp duracaktır: Sokrates’in daire örneğinden gidersek, dairenin bir şekil olmasından, her şeklin daire olduğu çıkmayacağı gibi sağlığın bir erdem olmasından, her sağlıklı olma halinin erdem olacağı çıkmaz (73e). Yahut dairenin ve doğru çizginin ikisinin birden şekil olmasından dairenin doğru çizgiye özdeş olduğu sonucu çıkmaz (74e). Öyleyse Sokrates’e göre kavram, birbiriyle özdeş olmayan şeyleri bile mantıksal hataya düşmeden taşıyabilir/tanımlayabilir. Özü bakımından erdem *per se* nedir, Sokrates’in Menon’dan cevabını istediği soru budur. Sokrates Menon’dan kolaycılık yapıp kendisine bir erdem kataloğu sunmasını istemez çünkü “uylaşımsal ahlak sadece birbirinden farklı bir sürü uylasımsal erdem bilir” (Gadamer, 1986, s. 46). Böylelikle Menon’un ilk erdem tanımı çürütülmüştür.

Menon’un ikinci erdem tanımı, yani güzel şeyler istemek ve bunları elde edecek güce sahip olmak, Sokrates’le özdeşleşmiş temel bir ilkenin filtresine takılır: Herkes iyi şeyler ister, hiç kimse bile isteye kötülük istemez ve yapmaz. Kötü şeyler, iyi hakkındaki bir yanılgıdan, yani iyiden gelen fayda sandıkları şeyi istediklerinden ötürü olur çünkü iyi ve kötü, iyyinin faydayla kötünün zararlarla bir tutulduğu sonuçlarıyla birlikte anlaşılır (77d-e). Dolayısıyla Menon’un ikinci erdem tanımı herkesi erdemli kılmaktadır ki bu Menon’u tanımının ikinci kısmına, yani güç kısmına götürür. Menon, “iyi elde etme gücü” ölçütüyle erdem-erdemlilik ayrımı yapmak ister. Ancak erdem Sokrates’e göre iyi şeyleri adaletli bir biçimde elde etmektir ve iyiyi adaletsiz bir biçimde elde etmek kötüdür. O halde, kazanç (iyi), ölçü (*sophrosune*), adalet (*dikaiaosune*) ve kutsal olana uygunlukla (*hosiotetes*) elde edilirse erdem sahibi oluruz. Ölçü, adalet ve kutsal olana uygun olmayan kazançlardan vazgeçtiğimizde erdemli sayılırız; vazgeçmediğimizde erdemli sayılmayız. O halde, Menon’un ‘erdem, iyiyi duyulan istek ve iyiyi elde etme gücüdür’ tanımı

yetmez. Erdem sadece elde etmekle ilgili değil, yeri geldiğinde vazgeçmekle de ilgilidir. Ancak bu sefer, ölçü, adalet ve kutsal olana uygunluk erdemın bir parçası olur. Yani erdemın tanımı için onun parçaları kullanılmıştır. Platon için bu, tıpkı bir geometricinin doğru tanımını, doğruyu oluşturan sonsuz sayıda noktaya baş-vurarak yapması gibidir. Buradaki sorun şimdi de noktanın tanımlanması gerektiği sorunudur. Nokta da doğruya göre mi tanımlanacaktır? Bu akıl yürütme, *petitio principii* döngüsüne sürükler ki aslında Menon'un ilk erdem tanımındaki sorun da bu olduğu için başladığımız yere gelmiş oluruz. Sokrates'e göre erdemın bu yetersiz betimsel tanımı dahi erdemın bilgisini talep eder: "Erdemın ne olduğunu bilmezsek, bir parçasını tanıyacağımızı mı sanıyorsun?" (79c).

Böylelikle Sokrates, sofist Gorgias'ın öğrencisi Menon'u her iki tanımı için çıkmaza (*aporia*) sokarak aslında kavramsal olarak erdemın ne olduğuyla ilgili en ufak bir fikri olmadığını göstermiştir. Menon, Gorgias'tan öğrenememiştir. Üstelik öğrenememekle kalmamış, iki tanımı birden boşa çıkmasıyla Menon'un kafasının bulanık olduğu da gösterilmiştir. *Menon*'un Sokratik tarafı budur. Platon'un erken dönem Sokratik diyaloglarında Sokrates, tartışmayı çıkmaza sürükleyen, yani nüfuz edilemeyen bir soruna indirgeyen bir rol üstlenir. Kim ki erdemi ya da erdemler arasında bir erdemi tanımlamaya kalkarsa, Sokrates tarafından çürütülür. Sokrates bunun kavramsal tanım arayışında sağlık, güç, şekil, renk örneklerinin hepsine uy-gulayabildiği yöntemsel bir ilke olduğunu altını çizerek (74b).³

Tüm bunlar olurken Sokrates, Sokratik diyaloglarda pek rastlamadığımız biçimde, erdemın tanımını yapmasa da erdemın tanımı için Menon'a bir model sunar. Şekil için tek başına olmayan ama hep bir renkle bulunan tanımını yapar. Ancak bu sefer renk tanımı yapması gerekecektir. Burada Sokrates, Menon'un öğ-retmeni Gorgias'a karşı kendi farkını ortaya koyabileceği bir bağlam kurmak için bu tanımları vermiştir. Sokrates eğer sofistçe bir cevap verecek olsaydı; "Benim cevabım bu. Yanılıyorsam, onu çürütmek sana düşer" diyecekti (75d). Ama burada dostça tartışma yürüten iki kişi gibiysek, diyalektikçe uygun şekilde, cevap, muhata-bın bilgisinin kabulü üzerinden devam eder. Dolayısıyla diyalektikte amaç basitçe iddianın yanlış olduğunu varsayıp sofistik çürütmelerle devam etmek değil, doğru olduğunu varsayıp diyalektik içinde sorgulamak olacaktır. Sokrates'e göre Menon ilk tanıma inandığı için yanlış bir biçimde Gorgias'ı öğretmen sanmaktadır. Sok-rates ona ikinci yolu sunar. Bu sefer "şekil, bir cismin vardığı sınırdır" der ama soru yine rengin ne olduğuna ve oradan bir duyumsama olarak görmeye gider ki burası Platon'un hakikati arayacağı bir yer olmadığı için Sokrates yeniden başlamaları gerektiğini söyler.

3 Burada kullandığım 'ilke' terimi, Eyüboğlu ve Cimcoz çevirisinde 'metod', Bayoğlu çevirisinde ise 'şey' terimiyle karşılanmış (74b).

79c-86c: Menon Paradoksuna Karşı Diyalektik-Hipotetik Yöntem ve *Anamnesis*

Sokrates için erdemin ne olduğunu bilmeden, ölçülülük, adalet gibi erdemleri tanıyamayız artık açıktır. O halde üçüncü kez aynı soruyu soran ve Menon'la birlikte kavramsal bir tanıma ulaşamayan Sokrates Menon'un tepkisine maruz kalır. Menon, besbelli, uyuştüğünü söyleyerek araştırmayı sonlandırmak ister. *Aporia* yorgunu Menon Sokrates'ten yine, sofistçe değil, dostça bir cevap alır: "Başkalarını çıkmaza sokuyorsam, bunun sebebi benim de çıkmaz içine bulunmamdır" (80d). Sokrates de erdemin ne olduğunu bilmiyordur ve Menon'la birlikte araştırmaya karar vermiştir.

Sokrates'in erdemin ne olduğunu bilmeden, tek tek erdemleri tanıyamayız demesi Menon'un, kendi adıyla müsemma Menon paradoksunu diyaloga tanıştırmasına neden olur. Bununla da kalmaz, Platon'un Menon paradoksunu ciddi bir itiraz olarak alıp kabul etmesine yol açar (Koyré, 2020, s. 20). Menon "ne olduğunu hiç bilmediğin bir nesneyi, nasıl araştırabilirsin, diye sorar (80d). Sokrates, paradoksu Menon'un yerine daha sofistike bir biçimde yeniden formüle eder. Aslında "ne bildiği şey üzerine araştırmada bulunmak mümkündür, ne de bilmediği şey üzerine; bilinen şey üzerinde araştırma lüzumsuzdur, çünkü zaten bilinir. Bilinmeyen şeye gelince, ne araştıracağı bilinmediği için araştırma olmaz" (80e).

Sokrates elentik yöntemi, bu paradoksu bizi hakikat arayışından alıkoyan ve bizi tembelliğe iten bir engel olarak görür. Ancak elentik yöntemden farklı olarak, birinci kısımdaki gibi Menon'un inandığı tanımını değil, kendi inancını ortaya koymuştur; "Ben gerçekliğine inandığım erdemi seninle araştırmaya karar verdim" (81e). O halde, muhatabın inancının sınandığı ve değillendiği erken dönem diyaloglarından farklı olarak, Sokrates Menon paradoksunun çözümsüzlüğüne karşı bu inancına dayanarak *anamnesis* yanıtını verecektir:

Tabiatın her yanı birbirine bağlı olduğu için, ruh da her şeyi öğrenmiş olduğundan, tek bir şeyi hatırlamakla (insanların öğrenme dedikleri budur) insan, bütün öteki şeyleri bulur. Çünkü araştırma ve öğrenme, belirsiz hatırlayıştan (*anamnesis*) başka bir şey değildir (81d).

Her bilmek, yeniden bilmektir. Yani, tanıdık ve bilinenin hatırlanmasıdır. Tek tek dağılmış parçaların çağrılarak bir araya getirilmesidir. O halde erdem öğretilemez ama öğretmeksizin hatırlamasını sağlanabilir. Sokrates'in de Menon'un kölesine yaptığı şey bu olacaktır. Sokrates, ruhun, "zaten sahip olduğu uyuklayan, bilinçli olmayan bir bilgiyi onun ruhunda uyandırır, bilincine getirir" (Koyré, 2020, s. 25). Tıpkı bilmek gibi, her doğum yeniden doğmaktır. Yani, ruh pek çok kez

yeniden doğacaktır (80c). Platon için empirik yaşamın ötesinde ve öncesinde bedenden ayrı olarak ruh ölümsüz olarak vardır.

Eğer ruh her şeyi, önceden bildiği bir başka şeyi hatırlayarak biliyorsa, hatırladığı bir şeyde diğer bütün şeyleri buluyorsa ve eğer hep yeniden doğduğu için öğrenmediği hiçbir şey kalmamışsa, ruhun bilgisinin sınırları yoktur. Platon böylelikle *anamnesis* kuramıyla, Menon'da kendisinden sonra etkili olacak bir metafizik hattı belirlemiş olur: İnsan bilgisi sınırsızdır. Platon ilk defa *Menon* diyalogunda Sokrates'i moral soruların dışına çıkartıp, büyük bir metafizik belirleme yaptırmıştır. Dolayısıyla Platon Menon'la, Sokrates'in etikle sınırlı dünyasını, ruhun sınırsızca bilebileceği bir metafiziğe doğru genişletmiştir.

Sokrates, Menon paradoksunu Gadamer'in deyişiyle “*anamnesis* miti”ni ortaya atarak çözer (1989, s. 3). Ancak bu kuram aslında bir hipotezdir (*hypotesis*). Sokrates Menon paradoksunu *anamnesis* hipotezini tanıstırarak çözmüştür. Bunu, Menon'un Sokrates'ten açıkça göstermesini istemesi üzerine, hipotezin sınanmasından biliyoruz. Sokrates, hipotezini kanıtlamak için Menon'un kölesini çağırır ve Menon'dan dikkat kesilmesini ister ki sonunda karar versin, köle Sokrates'ten mi öğrenecek, yoksa kendinden mi hatırlayacak (82b).

Menon'un kölesi, bir karenin iki katına denk gelen bir başka kare elde etmek için, karenin kenarlarını iki katına çıkarmak gerektiğine inanır. Kenarları 2 birim olan karenin iki katını elde etmek için kenarlarını 4 birime çıkarmak gerektiğini söyler. Halbuki kenarı 4 birim olan karenin alanı 16 olur, yani ilk karenin iki katı değil, dört katı bir kare elde edilmiş olur. Demek ki kenarları iki katına çıkarılan kareden, dört kat büyük bir kare elde edilir (83c). Daha sonra, aynı amaçla, 2 birim olan kenarı 3 birim (yani 1,5 katı) yapmayı dener. Kenarı 3 birim olan karenin alanı 9 olduğu için yine ilk karenin iki katına denk gelen bir kare elde edemez. Sokrates, köleye bu sanısının da yanlış olduğunu gösterir ama bir farkla; Menon'un kölesi hala “bilmiyor ama bildiğini de sanmıyor” (84b). Üstelik, bilmediğini bilmesi ya da bilmemesi onu bilmeye yöneltebilir. “Bilgisizliğini anlamasından doğan sıkıntıyı ve bilmek isteğini duymadan önce, bilmediği, fakat bildiğini sandığı (*doxa*) bir şeyi araştırmayı veya öğrenmeyi dener miydi?” (84c). Menon'un kölesi iki defa yanlış oldu. O halde şimdiden bir kareyi iki katına nasıl çıkartılamayacağını iki yolunu buldu. Bu, kölenin Sokrates'le araştırmaya koyulmadan önce anlayabileceği bir şey değildir.

Platon'un Sokratik diyaloglarında *aporia* belirir belirmez diyalog biter. Sokratik diyalogların karakteristiği çıkmazın belirmesiyle diyalogun sonlanmasıdır. Çıkmaz aslında sona gelindiğinin habercisidir (Gadamer, 1989, s. 52). Ancak burada Sokrates Menon'un kölesine soru sormaya devam eder. *Menon*'da “cehaletin

açığa vurulmasının pozitif bir değeri”, diyalogu sürdüren bir dinamiği vardır (Fine, 1992, s. 208). Sokrates, “benimle araştırmaya devam ederken, hiçbir şey öğretmediğim halde, ona neler bulduracak göreceksin” derken hipotezini göstermektedir (*demonstration*) (84d). Dolayısıyla, Menon’un paradoksu *anamnesis* hipoteziyle çözülmekle kalmaz, hipotezi gösterme yolunda anlamsız hale gelir: Menon’un iddia ettiği gibi ya biliyor ya da bilmiyor değiliz. Tersine, bildiğimizi sandığımız şeyleri bilmiyoruz ve bilmediğimizi sandığımız şeyleri aslında biliyoruz. Doğru sanılarımız ve yanlış sanılarımız var. Tıpkı bilgi gibi, doğru sanıları da doğru eyleme rehber olabilir (Fine, 1992, s. 210). Sokrates, Menon paradoksunu, başlangıç hipotezi olan *anamnesis*’i bir kuram haline getirerek çözmeye devam eder. “O halde gevşememeli, şu anda bilmediğimiz, yani hatırlamadığımız şeyleri araştırmaya, hatırlamaya çalışmalıyız” (86b). Bilmeyen de araştırmalıdır! Bilinmeyen de araştırılmalıdır!

Peki, kenarı 2 birim olan karenin alanı 4 ise, bunun iki katına denk kareyi, yani 8’lik kareyi nasıl elde edeceğiz? Sokrates köleye, iki katı istenen şeklin aynı-sından dört eşit şekil çizdirir. 2 birimlik kenarı olan dört eşit kare daha büyük bir kare oluşturacak şekilde konumlandırılır. Elimizde 16’lık bir kare vardır. Yani iki katı istenen şeklin dört katı elde edilmiştir. Bu dört karenin her biri için, her açıdan çapraz karşısındaki ötekine çizilen doğrular, tüm kareleri ikiye bölecek şekilde tam dört adet köşegen oluştururlar. Artık elimizdeki ilk karenin içinde köşegenlerine oturtulmuş ikinci bir kare vardır. 16’lık karenin tam tamına yarısı yani 8’lik kare bulunmuştur. Böylelikle Menon’un kölesi, kenarı 2 birim olan 4’lük karenin iki katını elde etmiş olur. Sokrates köleye daha önce hiç duymadığı köşegeni çizdirerek geometrik problemi çözdürür.

Sokrates, köleye bir şey öğretmediği konusunda ısrarcıdır, “bilmediği şeyler üzerinde bile insanın kendiliğinde doğru sanıları (*orthē doxa*)” vardır (85c). Menon’un kölesi ona öğretilmediği ya da hiç bilmediği için değil hatırlayamadığı için çözüme gidemez. Sık ve doğru sorularla “bilgiyi kendiliğinden bulmak, onu yeniden hatırlamak”tır (85d). Öyleyse Platon, Sokrates’i burada sofistlik bir öğretici olmaktan çok uzak, muhatabının bilgiyi yeniden elde etmesini, yani hatırlamasını sağlayan bir hatırlatıcı olarak konumlandırır. Hatırlatıcı, “rüyadaymış gibi” belli belirsiz beliren doğru sanıları yalın sorularla canlandırarak bilgiye çeker çıkarır, öğretmez (85c, 86a). O halde, ruh bilginin taşıyıcısıdır. Bu yüzden ölümsüzdür: “Öyleyse varlıkların gerçekliği her zaman ruhumuzda bulunduğuna göre, ruhumuzun da ölmez olması gerekir” (86b). Burada yine Platon’un kendisinden sonra gelecek metafizik tartışmaların konusu olacak ruhun ölümsüzlüğü, ölümsüz oluşunu varlığın hakikatini taşımasına borçludur.

Menon'a karşı Geometrik-Hipotetik Yöntem: 86c-96d

Menon, *anamnesis* gösteriminden sonra Sokratik akılcılığa ters bir şekilde, erdemin ne olduğunu bilmeden, erdemli olmayı öğreniyor muyuz, yoksa erdemli mi doğuyoruz sorusuna cevap ister. Sokrates bunun üstüne erdemin neliğini bilmeksizin nasıllığını sorgulayabilmenin bir yolu olarak geometricilerin hipotetik yöntemini kullanmayı önerir. Bu noktada hipotetik yöntemi açıklamak amacıyla *Menon*'un verili bir yüzeyin üçgen olarak bir dairenin içine çizilmesi olan ikinci geometrik problemi tanıtırılır.

Menon'da ortaya koyulan ikinci geometrik problem üzerine çağdaş yapısal realizm bağlamında alimane tartışmalar devam etmektedir. Samet Bağçe, ikinci geometrik problemi tarihi olarak yeniden kurduğu çalışmasında, problemin diyalogda çok belirsiz bir şekilde formüle edildiğinin altını çizer. Tam da bu nedenle ikinci geometrik problemin sadece hipotetik yöntemi aydınlatmak için ortaya atıldığı düşünülür. Bağçe'ye göre 86e'deki ikinci problem Sokrates'in geometri bilginlerinden ödünç aldığı ve kendi felsefesine uyarladığı hipotetik bir yöntemden ibaret değildir, aynı zamanda köşegen tanıstırarak çözölen birinci geometrik problemin tamamlayıcısıdır (2016, s. 52). Bağçe'nin iddiası önemlidir çünkü yukarıda gösterildiğı üzere, hipotetik yöntem ikinci geometrik problemle değil, birinci geometrik problemle eşzamanlı tanıstırılmıştır. Birinci geometrik sorunun köşegen çözöilmesiyle, Platon'un *anamnesis* hipotezinin gösterilmesi eş zamanlıdır gerçekleşir. Öyle ki, performatik bir şekilde aynı anda hem hipotez hem de hipotetik yöntemin kendisi ispatlanmaktadır.

Sokrates'in hipotetik yöntem performansı ikinci geometrik problemde devam eder. Ne olduğı bilmediğimiz erdemi araştırmaya ancak bir hipotezle/varsayımla (*hypothesis*) başlayabiliriz. Diğer bir deyişle, erdemin öğretilip öğretilemeyeceğini ya da öğrenilip öğrenilmeyeceğini ancak bir varsayıma dayanarak düşünebiliriz:

Eğer erdem öğretilenirse (*didakton*) (ya da hatırlanabilirse), ne tür bir şeydir?

Eğer erdem öğretilenirse (ya da hatırlanabilirse), erdem bilgi (*episteme*) olması gerekir.

O halde erdem bir bilgiyse öğretilenir, başka bir şey ise öğretilemez. Sokrates'in bu aşamada argümanı şöyle devam eder:

- (1) Erdem iyiye ve faydalıysa, bilgidir.
- (2) İyilik doğuştan değildir, öğrenilir.
- (3) Erdem iyiye, doğuştan değildir, öğrenilir.

Böylelikle Sokrates erdemin bir bilgi olduğu hipotezinden yola çıkarak, öğretilebileceği sonucuna varır (89c). Erdem öğretilbiliyorsa bilgidir ve bilgiyse öğretilir. Ancak hemen arkasından, erdemin bilgiyse öğretilir olduğunu geri almaksızın, öğretilir olan şeylerin öğretmenleri ve öğrencileri olması gerektiğini söyler. Yani aynı hipotezden devam eder ancak örtük bir şekilde hipotezin kendisini sorgulamaktadır: Peki ya erdem bilgi değilse? Tam o sırada gelen Anytos’a Sokrates, Menon’la ilgili ilginç bir şey söyler. Menon, Sokrates’e “iyi bir adama yakışacak gibi evini ve devlet işlerini çevirebilmeyi, anasını babasını saymayı, onlara bakmayı, evine yurttaşları ve yabancıları misafir etmeyi”, tüm bunların erdeminin edinmek istediğini söylemiştir (91a). Sokrates bunu Anytos’a açık ederken, aynı zamanda bize erdemin öğrencisinin kim olduğunu söylemiş olur. Erdem bir bilgiyse, öğretilir. Erdem öğretilirse, onun öğrencileri olması gerekir ki bu talep Menon’dan gelmektedir. Geriye erdemin öğretmenlerinin kimler olduğunu bulmak kalır.

Sokrates, ayakkabıcılık ve hekimlik sanatlarının erbabından öğrenildiğini, erdemin kimden öğrenildiğini sorar. Anytos, erdemli olmayı parayla öğreten sofistlerin öğretmen olamayacağı konusunda Sokrates’e katılır ve yoldan çevirdiği sıradan bir Atinalıdan erdemli olmayı öğrenebileceğini söyler (92e). Sokrates de Atina’da erdemli yurttaşların bol olduğu konusunda Anytos’la aynı fikirdedir ama araştırmanın konusu erdemin aktarılıp aktarılamayacağıdır. Themistokles, erdemlerini oğlu Kleophantos’a aktarmaktan geri durmayacak kadar erdemli biriydi. Kleophantos ise babasından öğrendiği pek çok sanatın yanında babasının bilgeliğine sahip değildir. Yine benzer biçimde Aristides ve Perikles oğullarını erdemli yetiştirmek isteyecek kadar erdemli insanlardı ama en yakınlarına, oğullarına bile erdemli olmayı öğretememişlerdir. Dolayısıyla, Sokrates erdemin ne parayla ne de aktarımla öğretilebileceğinin bir kez daha altını çizerek (94e).

Anytos zengin bir kentsoylu olduğu için Sokrates’in erdemli babaların erdemsiz oğulları listesine kızar ama kızmaktan başka bir şey yapamaz çünkü vereceği bir cevabı yoktur. Sokrates ise argümanını güçlendirmiştir. Erdem, babadan oğula ya da Anytos’un savunduğu gibi *polis* yaşamı içerisinde geleneksel ya da kültürel olarak kuşaktan kuşağa aktarılabilen bir şey değildir. Bugün ya da geçmişte erdemli insanlar erdemlerini aktarmayı becerememişlerdir. Erdem, diğer sanatlar gibi, yaparak kazanılabilen bir şey de değildir. Ezcümle, erdemin öğretmeni yoktur.

Menon’a gelince erdemin öğretilmeyeceği konusunda Sokrates’e katılıyor gibi görünür ama bazen de öğretilir diye ekler (95c). Yani Menon’a göre erdem hem öğretilir hem öğretilmez. Sokrates’e göre Menon tıpkı, birbiriyle çelişik mısraları fonetik kafiyelerle bize okuyan şair Theognis gibi konuşmuştur.

Öyleyse, çelişmezlik ilkesi gereği erdem bazen öğretilabilir bazen öğretilemez diyemeyiz. *Menon* diyalogu bu noktada, erdemin tanımını yapamadığı gibi, öğretilip öğretilmeyeceği konusunda da kesin bir sonuca varamadan Menon'un çelişkisiyle sonlanmış. Menon, Sokrates'in diyalog boyunca gösterdiği performanstan hiçbir şey anlamamıştır. Halbuki Sokrates tanımın ne olduğunu açıklamış, köle çocuğa geometri problemi çözdürebilmiş ve Anytos'a erdemin öğretilemez olduğunu gösterebilmiştir. Menon ise tüm bunlara hiçbir aşamasında katılamamış olsa gerektir ki diyalogun en başında olduğu gibi sonunda da Gorgias'a hayranlığını dile getirmiş ve Sokrates'in sorusuna bir çelişkiyle cevap vermiştir. "Menon düşünmeyi bilmiyor: Tam olarak hakikat umurunda olmadığı için. Çünkü düşünmek, hakikati araştırmak, unutulmuş bilginin "anısını" ruhunda uyandırmaya çalışmak zor bir iş" (Koyré, 2020, s. 31). Köle çocuğun da düşünmeyi bildiğini söyleyemeyiz ama Menon'un tersine araştırmayı ciddiye aldığını ve hakikate giden yola girdiğini söyleyebiliriz. Dolayısıyla, Sokrates'in köleyle araştırmasında vardığı yerle, Menon ve Anytos ile vardığı yer aynı olmayacaktır.

Sokrates, Menon'un çelişkisine dikkat çekerken, okura hipotetik yöntemle varılan ilk sonuçla (erdem bilgiyse öğretilabilir), ikinci sonuç (erdem bilgi değilse, öğretilemez), yani erdem öğretilabilir ve erdem öğretilemez gibi hipotezlerine bağlı olarak değişebilen birbirleriyle çelişik iki farklı sonuca işaret etmiş olabilir. Geometriden ödünç alınan hipotetik yöntemle iki farklı sonuca ulaşabiliriz. Ancak burada geometriden ödünç alınan hipotetik yöntemden farklı bir yöntemle dikkat çekmek gerekir. R. G. Collingwood'a göre Platon'da yöntem kullanımına Sokrates'ten miras kalan bir kavramın gelişimi olarak bakmak gerekir. Collingwood, Platon'un *Devlet*'te matematiksel yöntemle arasına koyduğu mesafeye dikkat çeker. Matematiksel yöntemle diyalektik yöntem arasında bir karşılaştırma yapılırsa, bir noktaya kadar benzer ama bir noktadan sonra önemli ölçüde farklılaştıkları görülür ki Platon da bu farklılığı görmüştür ama *Devlet*'in altıncı kitabının sonuna kadar bu konuyla ilgili açık bir şey yazmamıştır (Collingwood, 2005, s. 12).

Matematikte hipotezden bir ilkeye değil ama bir sonuca varılır. Diyalektikte ise hipotezden, hipotetik olmayan bir ilkeye gidilir. Diyalektik araştırmada kavramlar kullanılır (*Devlet*, 510a). Yani geometri bilginleri bir üçgen, dörtgen, tek, çift varsayımlarına karşı herhangi bir argüman kabul etmezler. Bunlar birer varsayımdır; "ne kendilerine ne de başkalarına hesap vermeyi gerekli bulurlar" (*Devlet*, 510c). Tersine, üçgeni temel aldıklarında vardıkları sonucu gösterirler. Yani başta varsaydıkları şeyi ispatlanmış sonuç olarak önümüze koyarlar. Diyalektikçi ise hipotezleri, yani varsayımları başka hipotezlere varmak için değil, "bütünün ilkesi"ne ulaşmak için "atlama tahtası" olarak kullanır (*Devlet*, 511b ve

Collingwood, 2005, s. 13). Diyalektik, “en gerçek olan varlığın bilgisidir” (Elmas, 2022, s. 78). Platon, diyalektik ve matematik bilimler arasındaki farkı altıncı kitabın sonunda ayrıntılandırır:

Diyalektik yoluyla ulaşılan varlık ve kavram bilgisi, varsayımlara dayanan bilimler yoluyla elde edilen bilgilerden daha açıktır. Şüphesiz bilim konularını inceleyenler duyularını değil, düşüncelerini kullanmak zorundadırlar. Ama onları ilkeye çıkmadan varsayımlara dayanarak inceledikleri için, sence ancak bir ilkeyle anlaşılabilen olan bu nesneleri anlayamazlar. Anladığıma göre sen, geometri ve ona benzer bilimlere kavrama değil, çıkarma bilgi diyorsun. Çünkü çıkarma bilgi, sanıyla kavrama bilgi arasında ortalama bir şeydir (*Devlet*, 511c-d).

Platon’un ustalık döneminde yazdığı *Devlet*’te yaptığı bu ayrım merceğinden Menon’da kullanılan yönteme baktığımızda, kanımca hem geometrik-hipotetik yöntem hem de diyalektik-hipotetik yöntem kullanılmıştır. İlkin, Sokrates’in bir hipotez olarak tanıştırdığı ama göstererek kurama dönüştürdüğü *anamnesis* bir kavramdır. Sokrates burada diyalektik-hipotetik yöntemi kullanmıştır. İkincisi, Menon’a erdemin bilgi olduğu hipotezinden öğretilebilir olduğu sonucuna gittiği yerde Sokrates geometrik-hipotetik yöntem kullanır çünkü sonuçla hipotezin yeri değişebilir; erdem öğretilebilirse bilgidir ve erdem bilgiyse öğretilebilir. Üçüncü ve son olarak, Anytos’la girdiği araştırma da ise diyalektik-hipotetik yöntemi kullanılır — tam da *Devlet*’e savunduğu gibi matematiksel düşünmenin yapamadığı şeyi yapmış ve erdemin bilgi olup olmadığını sorgulamıştır. Ancak Sokrates’in burada vardığı erdem öğretilemez önermesi, kanımca, bir ilke olamayacak kadar olumsuzdur. Koyré’ye başvuracak olursak, evet, erdem Menon’a öğretilemez, burası kesin (2020, s. 33). Ancak onu hatırlamak isteyen birine hatırlamak için çabalayabiliriz. Bu da bir aktarımdır. Aksi halde Sokrates’in köleyle vakit öldürdüğünü düşünmek zorunda kalırız.

Sonuç

Menon, Platon’un kendi metafizik kuramının temelini oluşturan *anamnesis* kuramını ve bu kuramın iki doğal sonucu olan bilginin sınırsızlığı ve ruhun ölümsüzlüğü ilkelerini ortaya koyduğu diyalogdur. Platon, Sokratik diyalogları karakterize eden ahlaki sorgulamaları hipotetik yöntem aracılığıyla metafizik bir kurama doğru yapılandırmıştır. Dolayısıyla, *Menon*’un Sokratik diyalogların yöntemi olan *elenkhos* yönteminin de geride bırakıldığı diyalog olarak görülmesi gerekir. Platon’un *Menon*’da *elenkhos*u ikame ettiği yöntem matematiksel bilimlerden ödünç aldığını söylediği hipotetik yöntemdir. Platon *Menon*’da hipotetik yöntemle ilgili bir ayrıma gitmez. *Devlet* diyalogunda hipotetik yöntemi ikiye ayırır. Platon, *Menon*’da *elenk-*

hosa koyduğu mesafeyi, *Devlet*'te matematiğe koyar; hipotetik yöntemi geometrik ve diyalektik olarak ikiye ayırır. İşte bu çalışma *Devlet*'te yaptığı bu ayrım üzerinden *Menon*'u tekrar okuma girişimidir. Platon'a göre erdemin ne olduğunu, yani kavramsal tanımını elentik yöntemle bulamayacağımız gibi geometrik-hipotetik yolla da bulamayız. Erdemin tanımına ancak diyalektik-hipotetik yoldan ulaşabiliriz. Bu yol bir metottan fazlasıdır. Diyalog sadece Sokrates'in çabalarıyla değil, muhatabın tavrıyla da ilgilidir. Platon, insanın hakikati kendiliğinden bildiğine ve herhangi birinin—bu Sokrates bile olsa— ona bu bilgiyi vermesinin olanaksız olduğuna inanır. Başka türlü olabilen şeyler öğretilabilir ve aktarılabilir. Ancak değişmez ideaların ya da formların (*eidōs*) bilinmesi, ruhun kendi aktarımı olmaksızın bir başkasından öğrenilemez. Ruh ya kendiliğinden bilir ya da hiçbir zaman öğrenemez.

Kaynakça

- Avcı, N. (2018). Beauty and Art in Plato. *Research and Development on Social Sciences* içinde (s. 239-247). Krakow: Jagiellonian University Institute of Public Affairs.
- Bağçe, S. (2016). The Meno and The Second Problem of Geometry at 86e. *Φιλοσοφία: International Journal of Philosophy* 17 (1), 45-68.
- Collingwood, R. G. (2005). *An Essay on Philosophical Method*. Clarendon Press.
- Elmas, M. Fatih. (2022). İyiyle Dönüşmek, İyiye Dönüşmek: Platon'da İyinin Yüksekliği Üzerine Bir İrdeleme. *Dört Öge*, 21, 67-87.
- Fine, G. (1992). Inquiry in the Meno. Richard Kraut (Der.). *The Cambridge Companion to Plato* içinde (s. 200-226). Cambridge University Press.
- Gadamer, H-G. (1986). *The Idea of The Good in Platonic-Aristotelian Philosophy*. (Çev. P. Christopher Smith). Yale University Press.
- Koyré, A. (2002). Galileo ile Platon. (Çev. K. Dinçer). *Bilim Tarihi Yazıları 1* içinde (s. 151-186). Tübitak Yayınları.
- Koyre, A. (2020). *Platon Okumaya Giriş: Descartes Üzerine Konuşmalar*. (Çev. K. Dinçer). Pharmakon Yayınevi.
- Kraut, R. (1992). Introduction to the Study of Plato, Richard Kraut (Der.). *The Cambridge Companion to Plato* içinde (s. 1-50). Cambridge University Press.
- Platon. (2020). *Devlet*. (Çev. S. Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz). İş Bankası Yayınları.
- Platon. (2018). *Menon*. (Çev. Ö. Bayoğlu). Pinhan Yayıncılık.
- Platon. (1998). *Menon*. (Çev. A. Cemgil). *Diyaloglar 1* içinde (s. 136-188). Remzi Kitabevi.
- Söylemez, B. (2022). "Evet, Sokrates!"ın Gölgesinde: Elenkhos Üzerine Bir Soruşturma. *Felsefe Arkivi*, 56. 29-54.
- Vlastos, G. (1988). Elenchus and Mathematics: A Turning Point in Plato's Philosophical Development. *The American Journal of Philology*, 109 (3). 362-396.
- Vlastos, G. (2009). The Socratic Elenchus: Method Is All. Myles Burnyeat (Ed.), *Socratic Studies* (s. 1-38) içinde. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511518515>.

Kâmûs-ı Riyâziyât Neden Basılmadı? Hüsnü Hamid Sayman'ın Kâmûs-ı Riyâziyât Hakkında Yazdığı Bir Notun Değerlendirilmesi

Alper ATASOY*
Zekeriya DURU**

Makale Geliş / Received: 17.05.2025
Makale Kabul / Accepted: 30.05.2025

Öz

Bu makalede, Salih Zeki Bey'in 1898 yılında ilk cildi yayımlanan ancak tamamı basılamayan Kâmûs-ı Riyâziyât adlı ansiklopedik eserinin yazım, yayım ve yeniden basım girişimleri ele alınmaktadır. Eserin matbu ve el yazması nüshaları içerik bakımından analiz edilmiş, ayrıca Hüsnü Hamid Sayman'ın eserin müsvedde defterlerine eklediği hatırat niteliğindeki bir nottan hareket ederek kendisinin eseri yeniden yayımlama çabalarına yer verilmiştir. Ayrıca Harf Devrimi sonrasında Hasan Âli Yücel ve Süheyl Ünver gibi önemli isimlerin eserin yayımlanmasına yönelik girişimlerinden bahsedilmiştir. Araştırma, eserin yalnızca bilimsel değil aynı zamanda yayıncılık, eğitim ve düşünce tarihi bakımından da özel bir yere sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Kâmûs-ı Riyâziyât'ın tamamının eleştirel bir edisyonla yeniden yayımlanması, hem Salih Zeki Bey'in mirasının korunması hem de Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan bilimsel süreklilik fikrinin somutlaştırılması açısından büyük önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Salih Zeki, *Kâmûs-ı Riyâziyât*, Hüsnü Hamid Sayman, Hasan Ali Yücel, Süheyl Ünver.

---

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, allper.atasoy@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8807-057X.

** Dr., Öğretmen, MEB, zekzek53@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-8934-2183

Künye: ATASOY, Alper&DURU, Zekeriya, (2025). *Kâmûs-ı Riyâziyât Neden Basılmadı? Hüsnü Hamid Sayman'ın Kâmûs-ı Riyâziyât Hakkında Yazdığı Bir Notun Değerlendirilmesi*, *Dört Öge*, 27, 59-91. <http://dergipark.gov.tr/dortoge>.

Why Was Kâmûs-ı Riyâziyât Not Published? An Evaluation of a Note Written by Hüsnü Hamid Sayman on the Work

Abstract

This article examines the writing, publication, and republication attempts of Kâmûs-ı Riyâziyât, an encyclopaedic work by Salih Zeki Bey, whose first volume was published in 1898 while the remaining volumes were never printed. The study analyses the content of the work's printed and manuscript copies. It particularly focuses on a memoir-like note added by Hüsnü Hamid Sayman to the manuscript notebooks. This note serves as a key source for understanding Sayman's efforts to revive the publication of the work. In addition, the article discusses the later attempts by prominent figures such as Hasan Âli Yücel and Süheyl Ünver to support the publication of the work following the Turkish Alphabet Reform. The research demonstrates that Kâmûs-ı Riyâziyât holds not only scientific value but also a significant place in the history of publishing, education, and intellectual life. A complete critical edition of the work is essential for preserving Salih Zeki's legacy and for giving concrete form to the notion of scientific continuity from the Ottoman Empire to the Turkish Republic.

Keywords: Salih Zeki, *Kâmûs-ı Riyâziyât*, Hüsnü Hamid Sayman, Mehmet İzzet, Hasan Ali Yücel, Süheyl Ünver.

Giriş

19. yüzyılın ikinci yarısı ve özellikle İkinci Meşrutiyet (1908-1922) gerek siyasî ve sosyal dönüşümler gerek Batı ile ilişkiler bakımından oldukça yoğun entelektüel hareketlilik taşıyan bir dönemdir. Bu dönemin muhtelif matbuatında fikirlerini kaleme alan Ahmet Mithat Efendi (1844-1912), Şehbenderzâde Ahmet Hilmi (1865-1914), Rıza Tevfik (1869-1949), Abdullah Cevdet (1869-1932), İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946), Hüseyin Cahit (1875-1957), Ahmet Şuayp (1876-1910), Ziya Gökalp (1876-1924), Satı el-Husri (1880-1968), Baha Tevfik (1884-1914) gibi birçok yazar ve düşünür edebiyattan siyasete, dinî düşünceden felsefeye, sanattan pozitivizme kadar birçok konuda görüşlerini paylaşarak bu canlı fikir ortamının oluşmasına katkıda bulunmuşlardır (Ülken, 2019, ss. 181-509). Bu dönemde edebiyat ve fikir tartışmalarının yanı sıra bilimsel konularda da önemli gelişmeler yaşanmış; modern bilimsel bilginin Mühendishane, Harbiye, Bahriye, Tıbbiye, Mülkiye gibi mektepler yoluyla öğretilmeye başlanması ardından bilimsel konularda eserler kaleme alan birçok önemli isim ortaya çıkmıştır. Özellikle matematik alanında Hüseyin Rıfkı Tamani (1750-1817) ve Başhoca İshak Efendi (ö. 1836) gibi Mühendishane hocalarının eserleriyle ilk modern matematik ders kitapları kaleme alınırken, takip eden dönemde Mehmed Emin Paşa (ö. 1851), Hüseyin Tevfik Paşa (1832-1901), Mehmet Nadir Bey (1856-1927) ve Salih Zeki Bey (1864-1921) gibi matematikçiler bir yandan ders kitaplarıyla modern

matematik eğitiminin temellerini atmışlar ve diğer yandan özgün eserleriyle matematiksel düşüncenin yaygınlaşmasına katkıda bulunmuşlardır (İhsanoğlu, 2017, ss. 184-187).

Bu dönemde matematik sahasında en önemli isimlerden biri Salih Zeki Bey'dir. Dârüşşafaka'daki başarılı öğrencilik yıllarının ardından Paris'te elektrik mühendisliği eğitimi alan Salih Zeki Bey, memlekete dönerek Posta ve Telgraf Nezâreti'nde göreve başlamış ve ardından Rasadhâne-i Âmire, Mekteb-i Sultanî, Dârülfünûn gibi önemli kurumlarda müdürlük görevlerinde bulunmuştur. Bu görevleri sırasında kendisinin en önemli vasıflarından biri olan eğitimcilik rolünü ihmal etmemiş ve Mekteb-i Sultanî, Mühendishane, Bahriye, Mülkiye ve Dârülfünûn gibi birçok önemli kurumda matematik, fizik ve astronomi dersleri vermiştir. Verdiği derslerin yanı sıra elliye yakın sayıda kaleme aldığı matematik ve fizik ders kitaplarıyla İkinci Meşrutiyet ve hatta Cumhuriyet'in ilk nesillerinin matematik ve fizik eğitiminde önemli bir rol oynayan Salih Zeki Bey, diğer yandan modern mantık, olasılık hesabı, Öklit-dışı geometriler gibi konularda yayımladığı kitaplarla Osmanlı toplumunun modern matematikle tanışmasını sağlamıştır (Demir & Kalaycıoğulları, 2004; Baga, 2021; Başaran, 2022; Birinci, 2022). Salih Zeki Bey, kitaplarının dışında dönemin önemli gazete ve mecmualarında bilim tarihinden güncel bilim haberlerine, eğitim meselelerinden matematik felsefesine kadar iki yüze yakın makale ile toplumda bilimsel ilginin canlı tutulmasına katkı sağlamıştır (Atasoy, 2022; Salih Zeki, 2022). Ancak Salih Zeki Bey'in en önemli çalışmalarının bilim tarihi ve özellikle İslam matematik tarihi üzerine olduğu söylenebilir. 1913 yılında iki cilt olarak yayımlanan *Âsâr-ı Bakiye* isimli eseri Osmanlılar dahil İslam matematikçilerinin çalışmalarını ele alan kapsamlı bir eserdir. Eserin ilk cildi düzlemsel ve küresel trigonometri, ikinci cildi iki kısım halinde aritmetik ve cebir, üçüncü cildi astronomi ve dördüncü cildi geometri tarihleri olarak planlanmışsa da trigonometri ve aritmetik ciltleri matbu olarak bastırılabilmiş (Salih Zeki, 1329b, 1329a); astronomi ve günümüze ulaşmayan cebir ciltleri elyazması olarak kalmıştır. Dördüncü cilt ise yazılamamıştır (Günerngun, 2005).

Salih Zeki Bey'in en önemli eseri ise *Kâmûs-i Riyâziyât* isimli matematik ansiklopedisidir (Atasoy, 2024, ss. 843-846). Eser dönemin diğer ansiklopedi girişimleri arasında matematik ve matematik tarihi gibi spesifik bir konuyu ele alması bakımından özel bir öneme sahiptir. İlk cildi 1898 (1315) yılında yayımlanan eser, kapak sayfasında yazdığı üzere “matematik ve astronomi bilimlerinde mevcut ve eski bütün terimler ile bilginlerin yaşam öykülerini ve eserlerini” içermektedir (Salih Zeki, 1315). Eserin ilk cildi 1901 (1318) yılında tekrar basılmıştır (Salih Zeki, 1318). Dört cilt olarak yayımlanması planlanan eserin sadece ilk cildi basılabilmiş-

tir, kalan ciltleri elyazması olarak müsvedde defterler halinde İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Salih Zeki, t.y.). Eserin Salih Zeki Bey'in 1921 yılında ölümünün ardından düzenlenerek tekrar basılmasına teşebbüs edilmişse de sadece ilk cildi 1924 (1340) yılında kısmen yayımlanabilmiştir (Salih Zeki, 1924). Eserin seçme maddelerinden oluşan bir baskısı ise 2021 yılında yapılmıştır (Salih Zeki, 2021).

Bu çalışmada söz konusu eserin matbu ve yazma nüshaları üzerinde yapılan incelemeler sonucunda içerikle ilgili birtakım yeni bilgiler paylaşılacak ve matematikçi Hüsnü Hamid Sayman'ın kaleme aldığı bir nota dayanarak kendisinin nezdinde eserin yeniden bastırılma çabaları konu edilecektir.

Kâmûs-ı Riyâziyât'ın Matbu ve El Yazması Ciltleri Hakkında Bilgiler

Kâmûs-ı Riyâziyât ve daha sonra yayımlanan *Âsâr-ı Bakiye*, Salih Zeki Bey'in amatör olarak başladığı matematik tarihi araştırmalarının sonuçlarını içerir. Bu konudaki ilk araştırmalarını, başyazarlık (*sermuharrir*) görevlerini yürüttüğü *Mekteb ve Resimli Gazete* mecmualarında yayımlamıştır. Söz konusu dergide 1891-1895 yılları arasında yayımlanan 32 makalenin 23'ü bilim tarihi ile ilgili olup çoğunlukla Müslüman matematikçilerin hayatları ve eserleri incelenmiştir (Atasoy, 2022, ss. 352-356). Araştırmaları biriktikçe yakın çevresi bunları yayımlamasını tavsiye eder. Öğrencisi ve dostu matematikçi Mehmet İzzet Bey, *Talebe Mecmuası*'nda yazdığı bir yazıda Salih Zeki Bey'in bu makaleleri yayımlaması konusunda dostu Halil Edhem Bey'in (1861-1938) ısrarcı olduğunu belirtmiş ve şunları eklemiştir: "Bu tetkiklerin neticeleri birçok zamanlar Resimli Gazete'de neşredilmiş sonra bu neşriyatın bir kısmı Asarı Bakiyeler ile Riyaziyat Kamusuna geçirilmiştir." (Mehmed İzzet, 1936, s. 15).¹

Kâmûs-ı Riyâziyât, alfabetik olarak düzenlenmiş bir matematik ansiklopedisidir. Salih Zeki Bey'in, ansiklopedi yayıncılığının Osmanlılarda henüz gelişme aşamasında olduğu bir dönemde matematik ve matematik tarihi gibi spesifik bir alanda ansiklopedi hazırlama fikrine nasıl ulaştığı dikkate değer bir konudur. 19. yüzyıl ansiklopedi yayıncılığının tüm dünyada geliştiği ve yaygınlaştığı bir dönemdir, bu yüzyılda başta İngiltere ve Fransa olmak üzere birçok Batı ülkesinde *Encyclopaedia Metropolitana* (1817-1845), *Chambers's Encyclopaedia* (1860-1868), *Grand Dictionnaire Universel* (1866-1876), *La Grande Encyclopédie* (1886-1902) gibi birçok önemli ansiklopedi yayımlanmış ve farklı dillere çevrilmiştir (Aykut, 1991, ss. 218-219). Osmanlı entelektüelleri, iletişim imkanlarının kısıtlı olduğu bir dönemde bilimsel ve

1 Salih Zeki Bey *Âsâr-ı Bakiye*'nin birinci cildinin önsözünde, araştırmalarının yayımlanması konusunda eski Maarif Nazırı (grv. 1912, 1919-1920) Gelenbevizâde Mehmet Said Bey'in de (1862-1937) ısrarcı olduğunu belirtir (Salih Zeki, 1329a, s. 5).

kültürel bilginin yayılmasında en önemli araçlardan biri olan ansiklopedilerin yaygınlaşmasına kayıtsız kalamamışlar ve ilk Türkçe ansiklopedileri yayımlamışlardır. Örnek olarak Yağlıkcızaade Ahmet Rifat Efendi'nin 1882-1883 yıllarında yayımladığı *Lugat-ı Târihiye ve Coğrafiye* üç yüzer sayfalık yedi ciltte tarih, coğrafya, fizik, kimya, botanik, icatlar gibi konuları ele alır. Şemseddin Sami tarafından 1888-1899 yılları arasında yayımlanan *Kâmûsü'l-A'lam* bir tarih, coğrafya ve biyografi ansiklopedisi olarak yayımlanmıştır. 1893-1899 arasında ise Kolağası Ali Cevat tarafından dört cilt olarak yayımlanan *Memâlik-i Osmâniye'nin Târih ve Coğrafya Lugatı* da yine bir tarih, coğrafya ve biyografi ansiklopedisidir. Yine bu dönemde tamamlanamayan ve sadece ilk cildi bastırılabilen *Muhit-i Kebir, Mahzenü'l-Ulûm, Muhitü'l-Ma'arif* gibi yarım kalan ansiklopedi girişimlerinde bulunulmuştur (Aykut, 1991, s. 223).

Mehmet İzzet Bey “Salih Zeki'nin teyid-i nâmına vesîle olacak en büyük eseri” dediği *Kâmûs-ı Riyâziyât*'ın, onun “terâcim-i ahvâl yazmak zevkinden mülhem olarak” kütüphanelerde gömülü kalmış eski eserleri araştırmasıyla ortaya çıktığını belirtir. Mehmet İzzet'e göre Salih Zeki, *Âsâr-ı Bakiye* ciltlerini de “hem bir târih-i riyâziyât vücûda getirmek ve hem bu *Kâmûs-ı Riyâziyât*'ın bazı aksâmını teşkil edecek cümle malûmatı cem ve ihzâr etmek” üzere hazırlamıştır (Mehmet İzzet, 1337, s. 2). Eğer bu yorum dikkate alınırsa Salih Zeki Bey *Kâmûs-ı Riyâziyât*'a özel bir önem vermiş gibi görünmektedir. Gerçekten de eserin 1901 (1318) yılında yapılan ikinci baskısına eklenen “*ifâde-i merâm*” yazısına bakıldığında Salih Zeki Bey'in bu eseri özel bir amaçla yazdığı anlaşılmaktadır. Söz konusu yazıda Salih Zeki Bey, *Kâmûs-ı Riyâziyât*'ın bilim ve fenlerin mevcut tasnifine yönelik hazırlanacak bir bilimler ansiklopedisinin (*kâmûs-ı ulûm ve fûnûn*) ilk kısmını teşkil edecek şekilde hazırlandığını belirtir. Matematik ve astronomi bilimlerinden (*ulûm-i riyâziyye ve hey'yye*) bahseden bu eserin ardından uzmanlar fizik ve kimya, doğa bilimleri, dinî bilimler, felsefe, tarih, coğrafya, siyasî bilimler, idarî ve malî bilimler, hukuk, edebiyat, dil bilimleri, askerî bilimler, deniz bilimleri, imalat, inşaat, sanayi, güzel sanatlar ve eski eserler (arkeoloji) gibi konulardan bahseden ve gerektiği kadar ciltlere sahip ansiklopediler yayımlayabileceklerdir. Bu sayede “vaktiyle Fransa'da tertib olunan *Kâmûs-ı Ulûm ve Fûnûn*'un tab'-ı sânisine mûmâsil” bir ansiklopedi (*muhitü'l-ma'arif*) vücûda getirilebilir. *Kâmûs-ı Riyâziyât*'ta ise aritmetik, cebir, diferansiyel ve integral hesap, dönüşümler hesabı, olasılık, geometri, analitik ve tasarı geometri, mekanik, düzlemsel ve küresel trigonometri, analitik matematik, fonksiyon teorisi, matematiksel fizik, astronomi, temel bilimler, arazi ölçme, meteoroloji, takvim ve tarih, matematik felsefi gibi matematiksel bilimlere ait bütün tabir ve terimlerin Fransızca karşılıklarıyla yer alacağını belirtmektedir (Salih Zeki, 1318, ek-1). Dolayısıyla Salih Zeki Bey'in asıl isteğinin, ismi geçen bilimleri ve fenleri kapsayacak büyük bir ansiklopedinin yayımlanması olduğu söylenebilir. *Kâmûs-ı Riyâziyât* ise bu büyük ansiklopedinin ilk kısmını teşkil edecek, belki de böyle bir ansiklopediye örnek oluşturacaktır.

Salih Zeki Bey'in bu tür bir büyük *kâmûs-ı ulûm ve fûnûn* yayımlanması için girişimde bulunup bulunmadığı ve diğer bilimlere ait ciltleri hazırlayabilecek kişilerle görüşüp görüşmediği hususunda bilgimiz yoktur. Esasında *Kâmûs-ı Riyâziyât* gibi hacimli bir eseri tek başına kaleme alması, yakın çevresi tarafından takdirle karşılanmıştır. Mehmet İzzet'e göre "ancak bir hey'et-i ilmiyye himmetiyle başa çıkılabilecek" böyle bir esere girilmesi, Salih Zeki'nin ilmi kudreti ve kifayetin en büyük delilidir (Mehmet İzzet, 1337, s. 2). Diğer yandan Salih Zeki Bey eserin yazım sürecinde tamamen tek başına değildir. Dönemin önemli asker ve devlet adamlarından, aynı zamanda büyük bir matematikçi olarak kabul edilen Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa, *Kâmûs-ı Riyâziyât* maddelerinin yazımı konusunda Salih Zeki'ye yardımlarda bulunmuş, kendisinin Vefa'daki konağında ve Fenerbahçe'deki bağ evinde eseri karşılıklı okuyarak maddeleri tashih etmişlerdir (Mehmed İzzet, 1936, s. 14). Salih Zeki'nin kendisi de Tevfik Paşa'nın müsveddelerin birçok yerini yeniden yazarcasına düzeltmeler yaptığını belirtmektedir (Salih Zeki, 1318, Ek-1). Nitekim eserin 1315 ve 1318 baskılarının kapağında "Musahhihi: Tevfik Paşa" yazısı görülür. Salih Zeki'ye bir başka yardım ise o dönemde evli olduğu Halide Edip Hanım'dan (Adıvar, 1884-1964) gelmiştir. Halide Edip *Kâmûs-ı Riyâziyât* maddelerinin yazılması sürecinde İngilizce kaynakların çevrilmesi konusunda yardım etmiş, kendisi de bu süreçte bir "asistan ya da sekreter" görevi yaptığını ifade etmiştir (Kadioğlu, 2005, s. 158).

Kâmûs-ı Riyâziyât'ın, yukarıda bahsedildiği üzere günümüze ulaşan üç matbu baskısı ve müsvedde defterleri bulunmaktadır. Bu nüshaların basım süreçleri ve müsvedde defterlerin içerik analizleri aşağıda sunulmuştur.

***Kâmûs-ı Riyâziyât*'ın 1315 (1898) ve 1318 (1901) Baskıları**

Kâmûs-ı Riyâziyât'ın birinci cildinin ilk baskısı Maarif Nezâreti'nin 25 Şubat 1313 (7 Mart 1898) tarihli izniyle 1898 (1315) yılında Karabet Matbaası'nda yapılmıştır. Bu cilt 400 sayfa olup toplam 852 madde içerir. Maddeler Arap alfabesine göre alfabetik dizilmiş olup Fransızca karşılıklarıyla birlikte verilmiştir. Eser "Ab" maddesi ile başlar ve "Silvester'in İfnâ Usûlü [Méthode d'Élimination de Sylvestre]" maddesi ile son bulur.

Eser başlangıçta her hakkı Dârüşşafaka'ya ait olmak üzere Karabet Matbaası tarafından "fedakârlık ihtiyârıyla" basılmış, eserin İstanbul'da gördüğü talebin karşılanamaması nedeniyle Anadolu ve Rumeli eyaletlerinde abonelik sistemine geçilmiş ve Dârüşşafaka'ya menfaat sağlanması hususunda Bâbîâli'den hususî emirler yazdırılmıştır (Mehmet İzzet, 1337, s. 2). Eserin ilk baskısıyla ilgili olarak *İkdam* gazetesinin 17 Nisan 1314 (29 Nisan 1898) tarihli sayısında yer alan bir yazıya göre dört ciltten oluşan eserin fiyatı 200 kuruştur. Ancak mektep öğrencilerine kolaylık olması için aylık onar kuruş ödemeye satın alma usulü getirilmiştir. Gelirin tamamı

Darüşşafaka'ya devredilmiştir. Yazıda eserin basımına başlandığı ve üç formasının basılmış olduğu belirtilmektedir. Bu yazının isimsiz yazarı, esere yönelik tek itirazın Karabet Matbaası'nda basılması olduğunu belirtir ve bu itirazın nedeninin bir iki gün içinde eserle ilgili yazılacak başka bir makalede açıklanacağını söyler ("Yeni Kitaplar: Kâmûs-ı Riyâziyât", 1314, s. 4). Ancak gazetenin ilerleyen sayılarında böyle bir yazıya rastlanmamıştır.

Eserin ikinci baskısı 1901 (1318) yılında Mahmut Bey Matbaası'nda yapılmıştır.² Mehmet İzzet, ilk baskının yayımcısı olan Karabet Matbaası'nın sahibi Karabet Efendi ile Salih Zeki Bey arasında yaşanan anlaşmazlık neticesinde eserin basım işinin Dârüşşafaka'ya kaldığını belirtir (Mehmet İzzet, 1337, s. 2). Bu anlaşmazlığın ne olduğu bilinmemektedir; *İkdâm* gazetesindeki tanıtım yazısında eserin bu matbaada basılmasına yönelik itiraz, söz konusu anlaşmazlıkla ilişkili olabilir mi? Dönemin en önemli yayımcılarından biri olan Karabet Keşişyan'ın sahibi olduğu Karabet Matbaası, ilkökul (ibtidâî), ortaokul (rüşdiye) ve lise (idâdî) okulları için ders kitabı basma ve dağıtma hakkını elde ederek "Umûm Mekâtib-i Askerîye ve Mülkiye-i Şahane Kitâbcısı" unvanını almış; diğer yandan dönemin önemli süreli yayınlarından olan *Mekteb* ve *Resimli Gazete* mecmualarını da yayınlayarak Osmanlı matbuatında önemli bir yer edinmiştir (Tatlısu, 2021, s. 135). 7 Ağustos 1891 tarihinde yayın hayatına başlayan *Mekteb* dergisinin ilk 82 sayısında başyazarlık görevini Reşad Bey yürütmüş, 13 Mart 1893'te yayımlanan 83. sayıdan itibaren 100. sayıya kadar (31 Temmuz 1893) bu görevi Salih Zeki Bey üstlenmiştir. Ardından yine Karabet Efendi'nin sahibi olduğu ve ilk sayısı 26 Mart 1891 tarihinde yayımlanan *Resimli Gazete*'nin 6 Eylül 1894 tarihli 179. sayıdan itibaren başyazarlık görevini üstlenen Salih Zeki, bu görevini 234 ve 235. sayıların birlikte yayınlandığı 3 Ekim 1895 tarihli nüshaya kadar sürdürmüştür (Atasoy, 2022, ss. 352-353). Karabet Efendi, önemli iki mecmuasının müdürlüğünü Salih Zeki Bey'e emanet ettiğine göre başlangıçta ilişkilerinin oldukça olumlu olduğu ve bu tanışıklığın en azından 1893 yılına kadar uzandığı söylenebilir. Mehmet İzzet'in ifade ettiği üzere, *Kâmûs-ı Riyâziyât*'ın 1898 baskısının Karabet Efendi'nin "fedakarlığıyla" basılması da aralarındaki yakın ilişkinin sürdüğünü göstermektedir. Bu durumda *Kâmûs*'un basımını durduran söz konusu anlaşmazlığın, dönemin ekonomik koşulları ile ilgili olduğu düşünülebilir. Kendi döneminde "eli sıkı" biri olarak tanınan Karabet Efendi; Ahmet İhsan, Mehmet Ali Aynî, Hüseyin Cahit gibi dönemin önemli genç entelektüellerinin ilk eserlerini yayınlama fırsatı sunarken diğer yandan telif ve tercüme ücretlerini en az düzeyde tutuyordu (Tatlısu, 2021, s. 137). Buna rağmen yayıncılık konusunda en tecrübeli isimlerden biri olarak Salih Zeki, Ahmet Rasim, Necib Asım, Mehmet İzzet, Abdurrahman Şeref gibi

2 Söz konusu nüshaya Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Nadir Eserler Koleksiyonu Demirbaş No: 10008731'dan ulaşılmıştır. Bu baskıya diğer kütüphane ve koleksiyonlarda rastlanmamaktadır.

Osmanlı bilim, eğitim ve kültür hayatının en önemli isimlerinin ders kitaplarını ve fikir eserlerini yayımlıyordu. II. Abdülhamid döneminde okullaşmanın artmasıyla birlikte ders kitaplarının büyük çoğunluğunu basan Karabet Efendi, bu kitapların hazırlanmasında en az müellifler kadar çalışmaktaydı, o kadar ki Rıza Tevfik şunları dile getirir: “İşte bugün Salih Zeki Bey’in Hikmet-i Tabiyye’si ve daha bilmem kimin hendese gibi en lâzım, en faideli eserleri bu adamın bitmek bilmeyen gayretiyle vücuda gelmiştir denilebilir.” (Rıza Tevfik, 1326, s. 235; Tatlısu, 2021, s. 140). Diğer yandan 1900’lerden itibaren dönemin siyasî ve ekonomik sorunlarından dolayı Karabet Matbaası sıkıntılı bir döneme girmiş, bu dönemde yayımladığı kitap sayısı ciddi oranda düşüş göstermiştir. Tatlısu, bu durumu şu sözlerle ifade eder: “Artık II. Abdülhamid’in merkezî ve otoriter yönetimiyle Osmanlı ülkesinde kitap basımı oldukça güçleşmiştir, matbuat idaresindeki değişiklikler de bunu pekiştirir ve kitapçı ve matbaacılar için 1898 sonrası oldukça zor geçecektir.” (2021, s. 142).

Söz konusu dönemde yaşanan ekonomik sorunlarla birlikte eserin tüm gelirlerinin Dârüşşafaka’ya bağışlanmış olması, Karabet Efendi’nin bu işi sürdürmesini oldukça zorlaştırmış olmalıdır. Eserin kaç adet satıldığı ile ilgili elimizde bilgi bulunmamaktadır; her ne kadar ilk baskısı başlangıçta ilgi görse de o dönemde ancak sınırlı sayıdaki matematikçi ve entelektüel tarafından okunabilecek böyle bir eserin satışlarının beklenen seviyede olmayacağı ve matbaayı zarar uğratacağı düşünülebilir. Burada belirtmek gerekir ki eserin karşılaştığı ilgisizlik ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. Nitekim Salih Zeki Bey’in ölüm yıldönümünde mezarı başında yapılan anma töreninin haberini veren 4 Temmuz 1928 tarihli *Cumhuriyet* gazetesine göre törene katılanlardan bir kişi bir gün balık pazarına gittiğinde balıkçıda Salih Zeki’nin *Kâmûs-ı Riyâziyât*’ının yığınlarla durduğuna şahit olduğunu aktarmış ve “İşte bizde ilmin bu kadar kıymeti vardır.” yorumunda bulunmuştur (Kadioğlu, 2005, s. 162).

Kâmûs-ı Riyâziyât’ın günümüz kütüphanelerinde en çok bulunan baskıları 1898 (1315) ve aşağıda inceleyeceğimiz 1924 (1340/1342) yıllarına aittir. Diğer yandan 1901 (1318) yılına ait baskı kütüphanelerde çok nadirdir ve ilgili literatürde pek yer bulamamıştır. Bu durum 1318 baskısının çok az sayıda yapıldığını düşündürmektedir. Bu nüsha Mahmud Bey Matbaası’nda basılmıştır ve içerik olarak olmasa da hem kapak bilgilerinde hem de metne ilave edilen sayfalarda bazı farklılıklar içermektedir. Kapak sayfasında ilk göze çarpan değişiklik, “Birinci Cild” yazısının hemen altında ilkinden farklı olarak “Birinci Kısım” ibaresinin eklenmesidir. Bu durum, yeni baskıda birinci cildin en az iki kısım halinde yayımlanmasının planlandığını gösterir. Eserin metin kısmı 1315 baskısıyla içerik bakımından aynıdır. Ancak 1318 baskısındaki en önemli fark, metnin sonuna eklenen iki ilave sayfadır. İlk sayfa, Salih Zeki’nin eseri tanıttığı ve yazılış amacını kaleme aldığı “*İfâde-i Merâm*” yazısıdır.³ Bu

3 *Kâmûs-ı Riyâziyât*’ın 1318 baskısında yer alan “İfâde-i Merâm” yazısının tam metni için bkz.

yazı belki yetişmediğinden veya yanlışlıkla 1315 baskısına alınmamıştır. İkinci ilave sayfa ise “İhtâr” başlığı ve “Dârüşşafaka Müdüriyeti” imzasıyla yayımlanan kısa bir bilgi notudur. Bu bilgi notu eserin satış fiyatı bilgisini içermekle birlikte daha önemlisi *Kâmûs-ı Riyâziyât*’ın ayrıca bir mukaddimesinin olduğunu haber vermektedir. Yazı aşağıda aktarılmıştır:

Kâmûs-ı Riyâziyât beheri sekiz yüz sahifeden ibâret olmak üzere dört büyük cild teşkil edecektir. Kitâbın takriben on, on iki formadan ibâret bir de mukaddimesi vardır ki o da birinci cildinin hitâm-ı tab’ından evvelce neşr edilecektir.

Mukaddimede evvelâ riyâziyât ve hey’etin mücmelen ta’rîf ve tasnîfinden ve sâniyen târîh-i terakkîsinden ve sâlisen Kâmûs’un tertibinde ittihâz olunan usûlden bahs olunacaktır.

Bî-mennihî te’âlâ bugünden itibâren ilk kısmı mevki’-i intişâra vaz olunan Kâmûs-ı Riyâziyât’ın dört cildine birden abone olacak zevât-ı kirâm için mesârif-i tab’îyesine ancak tekâbül edecek sûrette iki yüz kuruştan ibâret bir bedel konulmuş ve her bir cildine ayrı ayrı abone olanlar için altmışar kuruştan fiyat vaz olunmuştur.

Bundan başka mekteb efendileriyle diğer arzu eden zevâtâ mûcib-i suhûlet olmak üzere şehri onar kuruş te’diye eylemek şartıyla ayrıca abone kaydetmek usûlü de ittihâz edilmiştir. Gerek abone kaydolunmak ve gerek çıkan formaları almak için Bâbîâlî Caddesindeki Dârüşşafaka Kütübhanesine mürâcaat etmek iktizâ eder. - Dârüşşafaka Müdüriyeti (Salih Zeki, 1318, ek-2)

Bilgi notunda *Kâmûs-ı Riyâziyât*’ın ayrı bir cilt olarak mukaddimesinin bulunduğu belirtilmektedir. Üç bölümden oluşan bu mukaddimenin ilk kısmı matematik ve astronomi bilimlerini tanıttı genel bilgiler, ikinci kısmı bu bilimlerin tarihçesi ve üçüncü kısmı ise ansiklopedinin düzenlenme yönteminden bahsetmektedir. Bu mukaddimenin birinci ciltten önce yayımlanması planlanmıştır. Ne yazık ki bu mukaddime ne basılmış ne de müsvedde nüshaları günümüze ulaşmıştır. Eğer basılmış olsaydı şüphesiz gerek Salih Zeki Bey’in çalışma yöntemi ve gerek ansiklopedicilik tarihimiz açısından önemli bir kaynak olacaktı. Notun diğer kısmında ise eserin satış fiyatıyla ilgili yukarıda *İkdâm* gazetesinde de yer alan kitap tanıtım yazısındaki bilgiler verilmektedir.

Mehmet İzzet Bey, Karabet Matbaası ile yaşanan anlaşmazlığın ardından eserin basım işinin Dârüşşafaka’ya kaldığını, 1901-1902 yıllarında ise Hüseyin Paşa’nın mektep müdürlüğü döneminde bu eserin basılmasının mektebe bir yararı olmayacağı nedeniyle eserin basımının durdurulduğunu belirtir (Mehmet İzzet, 1337, s. 2). Hüseyin Paşa’nın müdürlük dönemi, önemli mali sıkıntılarının yaşandığı ve mektep

(Atasoy, 2024, ss. 844-845). Burada yazının sayfa numarası sehven “s. 3” olarak verilmiştir. Söz konusu metin eserin cildine sonradan eklendiği için doğrusu “ek-1” olmalıdır.

idaresinin el değiştirdiği bir dönemdir. 13 Şubat 1880 (1 Şubat 1295) tarihinde Üsküdar Paşakapısı Rüşdî-i Askerîsi müdürü iken Dârüşşafaka müdürlüğüne tayin edilen Kolağası Hüseyin Efendi, aralıksız olarak 24 sene görev yapmış ve ferikliğe kadar yükselmişti (Mehmed İzzet vd., 2000, s. 73). 1895 ile 1903 yılları arasında gerek malî şartların yetersizliği gerek dönemin sert siyasi iklimi nedeniyle eğitimde önemli ölçüde aksamalar olmuş, 1903 ile 1908 yılları arasında okulun idaresi Cemiyet-i İslâmiye'nin elinden alınarak Maarif Nezâreti'ne bağlanmış (Mehmed İzzet vd., 2000, s. 8; Soydan, 2013, s. 256). Bu olay üzerine Hüseyin Paşa müdürlük görevinden azledilmiş, rütbeleri sökülerek Tokat'a sürgüne gönderilmiş ve orada vefat etmiştir (Mehmed İzzet vd., 2000, s. 73). Anlaşıldığı kadarıyla yaşanan bu sıkıntılı süreçte, 1901 yılında ilk cildi tekrar yayımlanan eserin basımı durdurulmuş ve sonraki ciltlerin de yayıma hazırlık süreci rafa kalkmıştır. Bundan sonraki süreçte Salih Zeki Bey eserin kalan ciltlerinin yazımına devam edecek, bazı bilgileri *Âsâr-ı Bakiye*'de ve makalelerinde kullanacak, ancak *Kâmûs*'unun basıldığını göremeyecektir.

***Kâmûs-ı Riyâziyât*'ın 1924 Baskısı**

Salih Zeki Bey'in 2 Temmuz 1921 tarihindeki vefatının ardından onun dostları ve yakın çevresi, yayımlanamayan eserlerinin ve özellikle *Kâmûs-ı Riyâziyât*'ın basılması yönünde taleplerini dile getirmişlerdir. Öğrencilerinden Harun Reşid, ilk cildi matbu olmak üzere eserin tamamen hazır olduğunu belirtir (Harun Reşid, 1921, s. 1047). Mehmet İzzet, eserin tamamlanmasıyla medeniyet aleminde kıymetli ve iftihar vesilesi bir "mecelle" hazırlanmış olduğunu ve eserin Doğulu matematikçileri anlatan kısmının Batılı eserler için bile kaynak olarak kullanılabileceğini belirterek şunları dile getirir: "Kitabın tab'ı bir emr-i tâlî olup asıl iş müsveddelerinin ziyâ'adan kurtarılmasındadır ki bu himmeti de Maârif Nezâreti'nden beklemek hakkımızdır (Mehmet İzzet, 1337, s. 2). Yine öğrencilerinden Hasan Fehmi Bey, 1923 yılında yazdığı bir yazıda aynı hususu dile getirerek şu yorumda bulunur:

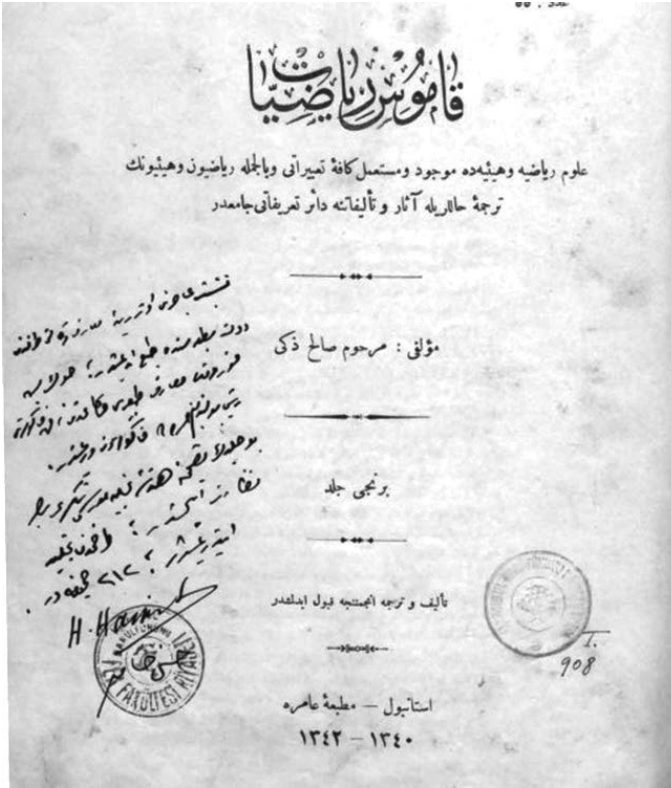
Hayatının son safhaları bizim için dâimâ keder ve hicâb ile dolu kalacak olan bu hazîne-i girân-bahânın takdîr olunmayan kıymetine karşı hiç olmaz ise hükûmet-i milliyemiz, Türk'ün her zaman göğsünü gere gere iftihar edeceği muazzam âsâr-ı metruke ve muhalledesini neşr ederek üstâdın rûh-ı muazzezini şâd eylese... (Hasan Fehmi, 1923, s. 2)

Nihayet, Salih Zeki Bey'in vefatının ardından *Kâmûs-ı Riyâziyât*'ın ilk basılma girişimi 1924 yılında, Cumhuriyet devrinde Devlet Matbaası adını almış olan Matbaa-ı Âmire'de yapılmıştır. Bu baskının kapak sayfasında eserin yazarı olarak "Müellifi: Merhûm Salih Zeki" ibaresi yer alır. İlk baskıda eserin musahhihi olarak ismi yer alan Vidinli Tevfik Paşa'nın ismi bu baskıda görülmez. Yine kapak sayfasında eserin Telif ve Tercüme Encümeni tarafından kabul edildiği belirtilmektedir. Bu baskı 212 sayfa olup 399 maddeden oluşur, dolayısıyla 1315/1318 baskılarının yaklaşık ya-

rısı hacmindedir. Eser ilk cilde göre yeni eklenen “Aeriyâ [Aëria]” maddesi ile başlayıp “İhtimâlât-ı Nazariye [Probabilités théoriques]” maddesi ile sona erer.

Eserin bu baskısı İstanbul Dârülfünûnu matematik müderrislerinden Hüs-nü Hamid Bey (Sayman, 1890-1975) tarafından düzenlenmiştir. Bu bilgi Hüs-nü Hamid Bey’in imzasıyla, eserin halihazırda İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi’nde bulunan birinci cildinin 1924 yılı nüshasının kapak sayfasında yer alan bir not ile verilmiştir (Salih Zeki, 1924, s. kapak, TY908). Hüs-nü Hamid Bey, kısa notunda şunları kaydetmektedir:

Teşebbüs-i âcizî üzerine Maarif Vekâleti tarafından Devlet Matbaası’nda tab’ edilmiştir. Son beş formasının mesârif-i tab’iyesi ve kâğıdı Fen Fakültesi reisi bulunduğum sırada fakülteden verilmiştir. Bu cildin tashihine hendese-i tahliliye müderrisi Şükrü Bey nezâret etmiştir. Tarafımdan teclid ettirilmiştir. 212 sahifedir. - Hüs-nü Hamid (Salih Zeki, 1924, s. kapak, TY908)

Görsel 1: Kâmûs-ı Riyâziyât’ın 1924 baskısının kapağında yer alan Hüs-nü Hamid Bey’in notu (TY908)

Nottan anlaşıldığı üzere Hüsnü Hamid Bey'in girişimiyle eser Devlet Matbaası'nda basılmış, eserin son beş forması, yani yaklaşık seksen sayfasının kâğıtları ve basım masrafları Hüsnü Hamid Bey'in reisi (dekan) bulunduğu İstanbul Dârülfünûnu Fen Fakültesi tarafından karşılanmıştır. Bu ifade, eserin basımında matbaanın malî zorluklarla karşılaştığına işaret etmektedir. Eserin tashihi Hüsnü Hamid Bey tarafından yapılmış ve bu sürece fakültenin analitik geometri hocası Şükrü Bey (Sayan, 1884-1943) eşlik etmiştir. Son ifadeden anlaşıldığı kadarıyla eserin ciltlenmesi yine Hüsnü Hamid Bey tarafından yaptırılmıştır.

Burada Hüsnü Hamid Bey ve Şükrü Bey'in Salih Zeki Bey ile ilişkisi üzerinde durulabilir. Eğitimini Hendese-i Mülkiye Mektebi'nde alan Hüsnü Hamid Bey, üçüncü sınıfta Avrupa'ya gönderilmiş ve Lozan Üniversitesi matematik bölümünden mezun olmuştur. 1915'te İstanbul Darülfünûnu Fünun Şubesi'nde müderris muavini olarak göreve başlamış ve burada Salih Zeki Bey ile birlikte çalışmıştır. Dârülfünûn'da Riyaziyat Enstitüsü müdürlüğü, Elektro-Mekanik Enstitüsü Müdürlüğü ve ayrıca 1924-30 yılları arasında Fen Fakültesi Reisliği (Dekanlığı) yapmıştır (Akbaş, 2003, ss. 64-67; Yılmaz Erten, 2020). Şükrü Bey ise Dârülfünûn Fen Fakültesi'nde matematik bölümünde okumuş, önce Salih Zeki Bey'in asistanı olmuş ve Salih Zeki Bey'in vefatının ardından Hendese-i Tahliliye kürsüsünde müderris olmuştur (Baltacıoğlu, 2019; Takıcak, 2019). Dolayısıyla bu iki isim Salih Zeki Bey'in meslektaş ve öğrencisi olarak onun Dârülfünûn'da en yakınındaki isimler olarak öne çıkmaktadır.

Hüsnü Hamid Bey, diğer ciltlerin basılması için de girişimlerde bulunmuş, müsvedde defterleri basıma hazır hale getirmiş, ancak amacına ulaşamamıştır. Aşağıda bu konuyla ilgili notları ele alınmakla birlikte öncelikle *Kâmûs-ı Riyâziyât*'in müsvedde defterleri incelenmiştir.

***Kâmûs-ı Riyâziyât*'in Müsvedde Defterleri**

Kâmûs-ı Riyâziyât'in el yazması müsvedde nüshaları 12 defter halinde İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde TY908-919 numaralarda kayıtlıdır. Bu koleksiyon, eserin yeniden basımı konusunda çaba gösteren Hüsnü Hamid Bey tarafından düzenlenmiştir. Müsveddelere kullanılan yazı karakterlerinin çeşitlilik göstermesi ve müsveddelere yapıştırılan kimi matbu sayfaların farklı tarihlerde basılmış eserlere ait olması, eserin belirli bir zamanda değil farklı zamanlarda yazıldığına işaret etmektedir. Esasında Salih Zeki Bey ömrünün son dönemlerine kadar eserin yazımı için çaba göstermiştir. Nitekim Mehmet İzzet Bey, *Kâmûs-ı Riyâziyât*'in bir kısmı ile liseler için yazdığı kozmografya kitaplarının, hastalığının şiddetlendiği bir zamanda yazıldığını ve yeniden tetkike muhtaç

olduğunu belirtmektedir (Mehmed İzzet, 1936, s. 12). Harun Reşid de bu konuda şunları söylemektedir:

Merhûm Kâmûs-ı Riyâziyât'ın son kısımlarını yazdığı sırada bir maraz-ı dimâğîye düçar olduğundan bu kıymetdâr eserini bir taraftan yazmış ve bir taraftan da sobaya atarak yakmıştır. Mâmâfih îade-i âfiyet ederek hastahânededen çıktıktan sonra yanan kısımları tekrar yazmıştır (Harun Reşid, 1921, s. 1047).

12 defter halinde bulunan koleksiyonun ilk defteri (TY908) 208 sayfalık 1924 baskısının tamamını içermekle birlikte ilave olarak dört matbu sayfa daha içermektedir ki bu sayfaların hangi nüshalara ait olduğu tespit edilememiştir. Bu dört sayfa, eserin basılmış ancak yayımlanmamış formlarına ait olabilir. Hüsnü Hamid Bey defterin son sayfasına bu cildin (defterin) 212 sayfa olduğu notunu düşmüştür.

2. defterin (TY909) ilk sayfasında Hüsnü Hamid “Bu cild 182. sahifeden başlar, 376. sahifede hitâm bulur” notunu düşmüştür. Defterin 182-206. sayfaları Salih Zeki'nin *Hesâb-ı İhtimâlât* adlı eserinden eklenmiştir. Defter, 207-208. sayfalardan itibaren 1315 baskısının 205. sayfasından başlar ve 376. sayfasında 1315 baskısının 364. sayfasıyla son bulur. Yine defterin sonunda Hüsnü Hamid'in “Bu ikinci cilt 376. sahifede hitam bulur” notu yer alır.

3. defterin (TY910) ilk sayfasında “Bu cilt 377. sahifeden başlar ve 644. sahifede hitâm bulur” notu yer alır. Defterin 377. sayfası 1315 baskısının 365. sayfası ile başlar. 415. sayfada 1315'in 400. sayfası ile biter. Defterin kalan kısmı el yazısı ve muhtelif matbu sayfalar ile devam eder.

İlk üç defterin sayfaları 1-644 aralığı ile numaralıdır. 4. ve 5. defterlerde sayfa numaraları baştan alınır ve sırayla 1-261 ve 1-453 aralıkları kaydedilir. 6. defterde ise ilk sayfalar 454-476 sayıları ile numaralandırılmış. Hemen sonra sayfalar 1'den tekrar başlamış ve 12. cildin sonundaki 2074. sayfaya kadar numaralandırma takip edilmiştir. Buna göre müsvedde defterlerin toplamda 3455 sayfa olduğu belirlenmiştir.

Eserin 1315 baskısında 852 madde yer alırken 1924 baskısında 399 madde vardır. Bu baskı 1315 baskısının ilk yarısını içermekle birlikte 89 madde çıkarılmış ve 38 madde eklenmiştir. 2. defterde 1315 baskısında yer almayan olasılık maddelerinin de içinde olduğu 9 madde eklenmiştir. 3. defterin 1315 baskısından alınan maddelerinden sonraki el yazması kısmından itibaren müsvedde defterlerde 2082 madde yer almaktadır. Koleksiyondaki 12 defterde toplam madde sayısı 2881'dir.

Eserin müsvedde defterlerinin ciltlere göre içerik dağılımı Tablo 1'de açıklanmıştır:

Tablo 1: *Kâmûs-ı Riyâziyât*'ın on iki cildine içerik bilgileri

Defter No	Sayfa Sayısı	Sayfa Numara Aralığı	Madde Sayısı	Harf	İlk Madde Başlığı	Son Madde Başlığı
1	212	1-212	399	Elif ا	Aeriâ Aeria	İhtimâlât-ı [Nazariye] Probabilités [théoriques]
2	194	182-376	334	Elif ا	İhtimâlât [Hesâb – Tecrübiyye] Probabilités [Calcul de – a posteriori]	Âdâd-ı Müşekkele Nombres Figurés
3	267	377-644	472	Elif ا	Âdâd-ı Müsellese Nombres Triangulaires	Ayvori [Sör Ceyms -] Ivory [Sir James -]
4	261	1-261	363	Be Pe پ ب	Çarls Babac Charles Babbage	Piyaretta Pieretta
5	453	1-453	199	Te ت	Tâb'i Function	Timoharis Timoharis
6	475	454-476 1-452	160	Se Cim Çim Ha Hı خ ح ج ح	Sâbit Constance	Haytû'l-kettân Fil de lin
7	371	453-823	292	Dal Zel Re Ze Sin س ز ر ذ	Dâire Cercle	Seyfû'l-cebbar Saîph [Le l'Orion]
8	284	824-1107	227	Şın Sad Dat Tı Zı Ayn Gayın Fe ظ ط ص ض ش ف غ خ	Şâibe Tache	Fihrişt-i Kevâkib
9	219	1109-1327	106	Kaf Kef Lam ل ك ق	Kâ'im [Müselles-i Kâ'imü'z-zâviye] Triangle Rectangle	Likorna La Licorne
10	272	1328-1580	112	Mim م	Mâ'il Oblique	Merkez-i [Tazyîk] Centre de Pression
11	244	1581-1824	113	Mim م	Merkez [Mevkût Deveran] Centre [de Rotation Spontanée]	Manzûme-i Âdâd Système des Nombres
12	250	1825-2074	104	Mim Nun Vav He Ye ی و ن م	Muvâzât Nazariyyesi Théorie des Parallèles	Yakûb el-Kindî

12 ciltlik külliyyatın sayfaları tek tek incelendiğinde, 1898 yılındaki cildin basımı esnasında diğer ciltlerin hazır olmadığı daha net anlaşılmaktadır. Salih Zeki, 1915'lere kadar matematik ve astronomi ile ilgili müstakilen yazdığı kitapların ve makalelerin matbu sayfalarını her bir defterde kullanmış ve ilgili yerlere sayfaları yapıştırmak suretiyle eklemiştir. Bu eserler aşağıdaki gibidir:

1. *Kâmûs-ı Riyâziyât*, cilt 1, 1315
2. *Hesâb-ı İhtimâlât*, 1328
3. *Hikmet-i Tabiiyye-i Umûmiyeden Mebhas-ı Elastikiyet ve Şa'riyet*, 1317
4. *Âsâr-ı Bakiye*, 1329
5. *Hârîka-i Hilkat*, 1311
6. İslâm'da Târih-i Ulûm-i Riyâziyye [*Mecmua-yı Ebu'z-zîyâ*, sene 16, aded 54 (Şevval 1313): 1787-1792; sayı 55 (Zî'l-kâde 1313): 1870-1875; sayı 56 (Zî'l-hicce 1313): 2001-2008; sayı 57 (Muharrem 1314): 2114-2119]
7. Hendese: Teslîs-i Zâviye Meselesi [*Resimli Gazete*, sene 1, aded 34 (31 Teşrîn-i Evvel 1307): 410-413; aded 35 (7 Teşrîn-i Sâni 1307): 422-426; aded 36 (14 Teşrîn-i Sâni 1307): 434-437; aded 37 (21 Teşrîn-i Sâni 1307): 446-448]
8. Heyet-i Felekiyye [*Dârülfünûn Dersleri*, cilt 1, sayı 19 (Kânûn-i Sâni 1325): 1-8; cilt 2, sayı 22 (7 Şubât 1325): 1-16]
9. Bazı Müellifatta Görülen Garib Bir Nâmütenâhî Hatası [*Dârülfünûn Fünûn Fakültesi Mecmuası Riyâziyyât Şubesi*, sene 1, sayı 2 (Haziran 1332): 125-154]
10. Henri Poincaré, *İlmin Kıymeti*, müt. Salih Zeki, 1330
11. *Dârülfünûn Konferansları*, 2 cilt, 1331
12. Nâmütenâhî [*Dârülfünûn Fünûn Fakültesi Mecmuası Riyâziyyât Şubesi*, sene 1, sayı 1 (Nisan 1332): 5-36]
13. *Hikmet-i Tabiiyye-i Umûmiyeden Mebhas-ı Câzibe-i Umûmiyye*, 1327

Müsvedde defterlerde kaynak olarak kullanılan diğer iki eser şunlardır:

1. Şükrü Bey, *Hendese-i Tahliliyye*, 1311
2. Mustafa Salim, *Ulûm-ı Riyaziyyeden Mebhas-ı Dâlle*, 1318

Bu kaynaklardan ilgili sayfalar müsvedde defterlerin bir yüzüne yapıştırılmıştır. Ayrıca kullanılan bazı yaprakların her iki yüzünün de dizilmesi gerektiği not edilmiştir. Bu şekildeki ikili sayfaların büyük boy bir sözlük sayfasını dolduracağı düşünülmüş olmalıdır.

Yukarıdaki kaynak eserlerden *Kâmûs*'un defterlerine aktarılan matbu sayfaların dökümü Tablo 2'de verilmiştir⁴:

Tablo 2: Salih Zeki tarafından *Kâmûs-ı Riyâziyât*'a eklenmiş matbu sayfalar ve kaynakları

Defter	Madde Adı	Defter Sayfa Aralığı	Alındığı Kaynak	Kaynak Sayfa Aralığı
3	Âdâd-ı Uzma Kânûnu	395-397	Hesâb-ı İhtimâlât	130-131
3	Öklides ve Öklidesî	421	Kâmûs-ı Riyâziyât 1315 (Usûl-ı mevzûa)	350
3	Elastikiyet Nazariyesi	423-458	Mebhas-ı Elastikiyet ve Şa'riyet	4-74
3	Ümid-i Riyâzî	526-538	Hesâb-ı İhtimâlât	54-77
3	Jean François Encke	574	?	
3	Encke Zû Zenebi	574	?	
3	Uluğ Bey	603	Âsâr-ı Bakiye, c. 1	190-195
3	Jacques Inaudi [Giacomo Inaudi, 1867-1950]	635-641 (4)	Hârîka-i Hilkat	8-29
4	Başkara	16-20 (3)	Âsâr-ı Bakiye, c. 2	36-40
4	Battani	33	Âsâr-ı Bakiye, c. 1	160-162
4	Bernoulli Davâsı	67-92	Hesâb-ı İhtimâlât	80-90, 97-130
4	$y(z) = \frac{2}{\sqrt{\pi}} \int_0^z e^{-x^2} dz$ integralinin değerlerini içeren cetvel	93-94	Hesâb-ı İhtimâlât	Numarasız son dört sayfa
4	Bağdad Dârülfünûnu	121-134	İslâm'da Târih-i Ulûm-ı Riyâziye, 1-4	1787-1792, 1870-1875, 2001-2008, 2114-2119
4	Bahâüddîn Âmilî	189-190	Âsâr-ı Bakiye, c. 2	292-294
5	Tâbi-i Kuvvet	24-34 (1)	Hikmet-i Tabîiye-i Umûmiyeden Mebhas-ı Câzibe-i 'Umûmiye	32-45
5	Teslis-i Zâviye	70-80	Hendese: Teslis-i Zâviye Meselesi, 1-4	410-413, 422-426, 434-437, 446-448
6	Câzibe-i Newtoniye	10-24	Hikmet-i Tabîiye-i Umûmiyeden Mebhas-ı Câzibe-i Umûmiye	4-24
6	Cemşid	115-116	Âsâr-ı Bakiye, c. 1	183-186
6	Habeş el-Hâsib	195	Âsâr-ı Bakiye, c. 1	156-157

4 Tabloda yer alan “Jean François Encke” ve “Encke Zû-Zenebi” maddelerinin matbu kaynağı bulunamamıştır, *Kâmûs*'un 1315 baskısından sonra yapılmış olabilecek fasiküllerinden alınmış olabilirler. 10. ve 12. defterlerde yer alan Müsellesât-ı Küreyye ve Heyet-i Felekiyye maddelerinin matbu kaynağına da ulaşılammıştır ancak ilgili başlıklar ve içerikler birebir Fatin Gökmen'in *Heyet-i Riyâziye* adlı ders notlarının içinde yer almıştır (*Heyet-i Riyâziyye*, t.y.).

6	Hatâyâ Nazariyesi	387-441 (395-441)	Hesâb-ı İhtimâlât	219-268
7	Dalle	523-549 (14)	Mustafa Salim, Ulûm-ı Riyâziyeden Mebhas-ı Dâlle	4-33
7	Riyâziyat	670-697 (8)	İlmin Kıymeti	132-144
7	Riyâziyûn	698-716 (3)	İlmin Kıymeti	26-31
8	Şerefeddin et-Tibî	828	Âsâr-ı Bakiye, c. 2	279-281
8	Şa'riyet (Capillarité)	835-839	Kâmûs-ı Riyâziyât, 1315	20-23
8	Şa'riyet (Capillarité)	840-864 (18)	Hikmet-i Tabîiyye-i Umûmiyeden Mebhas-ı Elastikiyet ve Şa'riyet	105-139
8	Şehabeddin İbnü'l-Hâim	892	Âsâr-ı Bakiye, c. 2	281-282
8	Suver-i Semâviye	900	"Heyet-i Felekiyye", Dârülfünûn Dersleri, 1	1
8	Küre-i Semâ	900-908	"Heyet-i Felekiyye", Dârülfünûn Dersleri, 1	1-8
8	Küre-i Semâ	909	"Heyet-i Felekiyye", Dârülfünûn Dersleri, 2	2-16
8	Tarîkû'l-hata'eyn	968-976	Âsâr-ı Bakiye, c. 2	204-212
8	Aks	1014-1016	Şükrü, Hendese-i Tahliliye	243-247
8	Ali Kuşçu	1028-1032	Âsâr-ı Bakiye, c. 1	195-199
9	Kadıẓâde	1135-1137	Âsâr-ı Bakiye, c. 1	186-190
9	Kutup ve Kutbiyye	1163-1165 (12 sayfadan 9'u matbu)	Şükrü, Hendese-i Tahliliyye	193-204
9	Kamer	1177-1185	Yeni Kozmografya	178-191
9	Kuvve-i Tabîiyye	1186-1200	Hikmet-i Tabîiyye-i Umumiyyeden Mebhas-ı Cazibe-i Umumiye	149-178
9	Hâsibü'l-Kerhi	1211-1213 (1)	Âsâr-ı Bakiye, c. 2	264-268
9	Kemmiyât-ı Vaz'îye-i (mihverîyye)	1253-1259 (6)	Şükrü, Hendese-i Tahliliye	3-14
9	Kemmiyât-ı Vaziye-i (Kutbiye)	1260-1262 (4)	Şükrü, Hendese-i Tahliliye	15-21
	Kemmiyât-ı Vaziye-i (Mütecânise)	1262 (5)	Şükrü, Hendese-i Tahliliye	132-140
9	Kuşyar	1264-1265	Âsâr-ı Bakiye	166-169
10	Mütekârîbe	1356-1394 (4)	Bazı Müellifatta Görülen Garib Bir Nâmütenâhî Hatası	126-132
10	Müsellesât-ı Küreviye	1439-1451 (24)	?	
10	Tarihçe-i Müsellesât	1452-1464	Âsâr-ı Bakiye, c. 1	141-154

10	Harizmi	1498-1501	Âsâr-ı Bakiye, c. 2	247-253
10	Âdâd-ı Muhtelite	1504-1523 (8)	Dârülfünûn Konferansları, c. 2	27-50
11	Mekân	1695-1719 (10)	İlmin Kıymeti	280-281, 72-84
11	Mekân-ı Basarî	1719-1723 (1)	İlmin Kıymeti	86
11	Mekân-ı Harekî	1723-1734 (8)	İlmin Kıymeti	90-104
11	Mekân-ı Lemsî	1734-1739	İlmin Kıymeti	105-111
11	Muhtelif Mekânların Ayniyeti	1739-1750	İlmin Kıymeti	111-124
11	Muhtelif Mekânların Ayniyeti	1752-1756	Dârülfünûn Konferansları, c. 1	124-129
11	Âdâd-ı Manzûme	1822-1824	Dârülfünûn Konferansları, c. 2	72-73
12	Âdâd-ı Manzûme	1829	Dârülfünûn Konferansları, c. 2	75
12	Muvâzât Nazariyesi	1830-1855	Dârülfünûn Konferansları, c. 1	79-129
12	Nâmütenâhî	1896-1913	Nâmütenâhî	5-36
12	Arşimet Vidası	1973-1975	Kâmûs-ı Riyâziyât, 1315	49-52
12	Hendese-i İrtisâmiye	2012-2040 (21)	Dârülfünûn Konferansları, c. 1	167-202
12	Heyet-i Felekiyye	2047-2058	?	
12	Yahya Bin Ahmed el-Kâşî	2068	Âsâr-ı Bakiye, c. 2	277-279

Hüsnü Hamid Sayman'ın Kâmûs-ı Riyâziyyât'ı Yayınlama Çabaları

Hüsnü Hamid Bey, yukarıda bahsettiğimiz defterleri yayıma hazır hale getirmiş ve eseri bastırma yönündeki çabalarını, 12. defterin sonunda 30 Ağustos 1930 tarihli “Kâmûs-ı Riyâziyyât Hakkında Târîhi Vesika” ismiyle ve eski harflerle üç sayfalık bir not olarak eklemiştir (Sayman, 1930, Ek). Yazının girişinde kendini “Lozan Üniversitesi Matematik Bölümü mezunu, Darülfünun Fen Fakültesi Reisi, Matematik ve Yüksek Geometri müderrisi” olarak tanıtan Hüsnü Hamid Bey, bu yazıyı gelecek nesillerin “nazar-ı ibretine vaz etmek” için yazdığını ve kaybolması ihtimaline karşı “Türkiye’de Riyâziyyât Tedrîsatı” isimli eserine aynen aktardığını belirtmiştir, ancak ilgili eserin herhangi bir nüshasına ulaşamamıştır. *Kâmûs-ı Riyâziyyât*’ın ilk cildinin 1924 yılındaki basım süreci ve diğer ciltlerin neden basılamadığı konusuna ışık tutan bu yazının bir özeti aşağıda sunulmuştur.⁵

⁵ Bu yazının transliterasyonu, Ali Birinci’nin Salih Zeki ile ilgili biyografi çalışmasında ek olarak verilmiştir (Birinci, 2022, ss. 44-48, Ek-1). Çalışmamızda eserin özgün nüshası ile transliterasyonu karşılaştırmalı olarak tekrar okunmuştur.

Hüsnü Hamid Bey, Salih Zeki Bey'in Birinci Dünya Savaşı'nın son senelerine doğru faaliyetini arttırdığını ve öğrendiği her şeyi yayımlamaktan çok hoşlandığı için tercüme, telif ve konferanslarına ağırlık verdiğini belirtir. Özellikle *Kâmûs-ı Riyâziyât* ve *Âsâr-ı Bakiye*'yi tamamlamak, Poincaré'den çevirdiği *İlim ve Usûl* ile *İlim ve Faraziye* kitaplarını yayımlamak ve Dârülfünûn'da öğrencilerin ufkunu genişletmek için verdiği konferanslara yoğun çaba harcamaktadır. Diğer yandan çalışmalarını huzur içinde yürütememektedir. Maddî durumu çok kötüdür, Dârülfünûn reisi (rektör) ve müderrislik görevlerinden aldığı maaş geçimine yetmemektedir. Çocuklarının eğitimi için büyük masraf yapmakta ve ülkenin içinde bulunduğu savaş koşulları nedeniyle büyük bir geçim sıkıntısı yaşamaktadır. Geçimine katkı olması için eserlerini tamamladıkça Maarif Nezâreti'ne teslim etmekte ve telif ücreti almaktadır. Ancak bir süre sonra fıkren yorgun düşer ve hastalanır:

Bir ân geldi ki Sâlih Zeki fıkren çok yoruldu. Bedenen düştü. İstirâhat etmek üzere yazın Heybeliada'ya çekildi. Yazı orada geçirdi. İstanbul'a avdetinde hastalandı. Biraz sonra Dârülfünûn Müdür-i Umûmiliğinden infikâk etti. Hastahane tecennün etti. Sefâlet ve ızdırâb içinde öldü! (Sayman, 1930, s. 1)

Hüsnü Hamid Bey, Salih Zeki Bey'in Dârülfünûn'da vermiş olduğu dersleri zamanla yetiştirdiği güzide gençlere terk ettiğini belirtir. Ancak bu "güzide zevât"ın Salih Zeki Bey'e şükran borçlarını ödemediğini belirtir ve bunu belirtmeyi "millî ahlâkımızın tehzihi nâmına bir vazife" bildiğini ifade eder. Esasında kendisi Salih Zeki Bey'in öğrencisi değildir. Onunla tanışıklığının az olduğunu ve hatta eğitimi konusunda kendisinden destek görmediğini belirtir:

İlân-ı meşrûtiyetten sonra Avrupa'ya talebe izâm olunduğu sırada beni Avrupa'ya götürmeye memûr olan merhûm, bir sabah beni Paris yolunda bir istasyonda indirerek İsviçre'de Lozan'a göndermiş, büyük riyâziyûna mecmâ' olan Paris'e götürmemişti. Ben mühendis mektebi talebesi iken Avrupa müsâbakasını kazanmış, Paris'e riyâziye tahsiline gitmek istemiştim. Merhûm birinci emelimi bu sûretle kırmış idi (Sayman, 1930, ss. 1-2)

Lozan'da eğitimini tamamlayan Hüsnü Hamid Bey, mezuniyetinin ardından doktora yapmak için Paris'e gönderilmesini veya Lozan'da bir sene daha bırakılmasını rica etmesine rağmen o dönem maarif müsteşarı olan Salih Zeki Bey tarafından yine geri çevrilmiştir. Hüsnü Hamid Bey İstanbul'a döndüğünde karşılaştığı olumsuzluklara karşı bir telafi görmediğini, üstelik Mühendis Mustafa Salim Bey (Tunakan, 1872-1943) ve Tedrisât-ı Tâliye müdür Cevdet Bey tarafından, İstanbul'da bazı liselerin ve Dârülfünûn'un matematik müderrisliği kadroları açık

bulunmasına rağmen Anadolu'daki liselere tayin edildiğini belirtir. Hüsnü Hamid Bey, bu konuları dile getirme maksadının eserin basılması için çaba gösterdiği sırada dönemin gazetelerinde kendisi aleyhinde yazılan yazılar nedeniyle zor durumda kaldığını hatırlatmak ve esasında kendisine karşı olumsuz bir tavır takınan Salih Zeki Bey'in çalışkanlığına ve zekasına ne kadar hayran olduğunu belirtmek olduğunu dile getirir (Sayman, 1930, s. 2). Bu konu, Dârülfünûn'un kadroları arasındaki ilişkileri göstermesi bakımından ilgi çekicidir, şüphesiz dönemin hatıratlarının yayımlanmasıyla bu konular aydınlığa kavuşturulabilir.

Hüsnü Hamid Bey Salih Zeki Bey'in *Kâmûs-ı Riyâziyat*'ı tamamladığını, *Âsâr-ı Bakiye*'nin ise astronomi (*hey'et*) kısmını, yani üçüncü cildini bitirdiğini belirtir. Ancak dostları ve yakın çevresi, vefatının ardından bu eserleri yayımlamaya teşebbüs etmemişlerdir. Matematikçi Haydar Niyazi Bey *İkdam* gazetesinde muhtelif tarihlerde yazdığı yazılarda *Kâmûs*'un basımını şiddetli şekilde talep etmiştir. Hüsnü Hamid, bu zattan başka kimsenin eserin basımına yakın ilgi göstermediğini belirtir ve şunları dile getirir:

Hangi mecliste riyâziyattan bahs olunsa Salih Zeki'nin nâmı hürmetle yâd olunur, metrûkât-ı kalemiyesinin basılamadığına teessüf edilir, işin garibi, mümâileyhin talebeleri ve dostları da buna iştirâk eylerler. Biraz sonra söz başka bahse intikâl eder, her şey unutulurdu. Yalnız o zamanki Fen Fakültesi talebesi her sene mümâileyhin kabrini ziyaret etmişlerdir. Bu ulvî alâkanın ruhumda bıraktığı iz hiçbir zaman silinmeyecektir (Sayman, 1930, s. 2).

Salih Zeki Bey'in vefatından iki sene sonra Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte Ankara'da yeni eğitim sisteminin esaslarını belirlemek için bir ilmi heyet toplanmıştır. Heyete katılan Dârülfünûn üyeleri arasında bulunan Hüsnü Hamid Bey, bu heyetin içerisinde Salih Zeki Bey'i görememekten büyük ıstırap duyduğunu ifade eder. Heyetin en önemli üyelerinden biri, ünlü düşünür ve sosyolog Ziya Gökalp'tir. Hüsnü Hamid Bey, Salih Zeki'nin Dârülfünûn müdürlüğü döneminde Ziya Gökalp ile ihtilaflı olduğunu, bu dönemde İnas Dârülfünûnu ile Zükûr Dârülfünûnu'nun birleşmesi meselesinde aralarında tartışma olduğunu duyduğunu belirtir (Sayman, 1930, s. 2). Hüsnü Hamid Bey, Ziya Gökalp'i çok sevdiğini belirtmekle birlikte kendisinin ilmî görüşlerini uygulamak için siyâsî çevresinin gayretli tavırlarına karşı hoşgörülü olmasını eleştirdiğini ifade eder. Heyet toplantılarının sürdüğü dönemde Ziya Gökalp, Maarif Vekâleti Telif ve Tercüme Dairesi reisidir. Heyetin gündeminde olan konular arasında ilmî neşriyat meselesi de vardır. Hüsnü Hamid Bey, Salih Zeki'nin eserlerini yayın listesine koydurmayı başarmış, ancak bu süreçte Ziya Gökalp ile şiddetli tartışmalar yaşamıştır. Hüsnü Hamid, o dönemde revaçta olan "yanlış" edebiyat ve felsefe cereyanlarının önüne

geçilmesini ve müspet ilimlerin tahsiline ve neşriyatına daha fazla ağırlık verilmesi gerektiğini savunmaktadır. Hüsnü Hamid Bey, bu tartışmalar sırasında Ziya Gökalp'e birçok "edib ve muharrir taslaklarının" Osmanlı Meclis-i Ayânı'na üye oldukları halde bunun Salih Zeki'den niçin esirgenmiş olduğunu sormuş ve Ziya Gökalp'ten "Salih Zeki maarif ve Dârülfünûn işlerinde muhâfazakârlık etti" cevabını almıştır (Sayman, 1930, ss. 2-3). Bu ifade, dönemin eğitim politikalarının belirlenmesi sürecinde yaşanan tartışmalara işaret etmesi yönünden ilgi çekicidir.

Kâmûs-ı Riyâziyât'ın 1924 yılındaki yeni basımı bu tartışmalardan doğmuştur. Hüsnü Hamid, Ankara'daki toplantılardan döndükten sonra *Kâmûs*'un basımı hakkında Maarif Vekâleti'nden emir geldiğini öğrenir. Fen Fakültesi Reisi Said Bey (Gelenbevizade), fizik müderrisi Tevfik Bey (Subaşı, 1879-1954) ile analitik geometri müderrisi Şükrü Bey (Sayan) bu işle görevlendirilmiştir. Aradan bir süre geçmesine rağmen işin ilerlemediğini gören ve 1924 yılının ortalarına doğru fakülte reisliği görevine getirilen Hüsnü Hamid Bey, bu durumu dostu Maarif Vekili Hamdullah Subhi Bey'e (Tanrıöver, 1885-1966) yazmış ve Milli Matbaa'ya işin sürdürülmesi için emir yazılmasını sağlamıştır. Ancak bir süre sonra işin yeniden duraksaması üzerine Hüsnü Hamid Bey bu durumu Tevfik Bey'e sormuş ve kendisinden "Sebebi îzah edemeyeceğim fakat ben bu işle meşgûl olmuyorum" cevabını almıştır. Şükrü Bey ise matbaanın işi yavaştan aldığını söyler. Bunun üzerine matbaa ile görüşen Hüsnü Hamid Bey, sermüretipten Şükrü Bey'in işi yavaştan aldığını, müsveddelerin haftalar ve hatta aylarca kendisinde kaldığını cevabını alır. Bunun üzerine *Kâmûs*'un basımını Fen Fakültesi eliyle yapmaya karar verir ve işin kâğıt ve basım masrafının Fakülte'den karşılanacağını Devlet Matbaası'na bildirir, bu suretle beş forma basılır. On iki forma daha zorlukla basılmakta iken Harf İnkılabı olur. Devlet Matbaası, işlerin yoğunluğu nedeniyle *Kâmûs-ı Riyâziyât*'ın basımına devam edilemeyeceğini ve işin başka bir matbaaya verilmesini bildirmiştir (Sayman, 1930, s. 3). Birkaç seneden beri lise ve yüksek okulların matematik ve fizik eğitimi uluslararası müfredata göre yapılmakta ve Salih Zeki Bey'in de kullanmayı çok sevdiği Arapça kökenli ıstılah değişmeye başlamaktadır. Diğer yandan *Kâmûs*'un bir kısmı da güncelliğini yitirmiştir. Bunun üzerine Hüsnü Hamid Bey, *Kâmûs*'un müsveddelerini Devlet Matbaası'nın alt katındaki rutubetli depodan bizzat teslim alır ve Fen Fakültesi Umûmî Riyâziyât Semineri Kütüphanesi'ne nakleder. Burada fizik asistanı Baki Bey'i müsveddelerin ciltlenmesi işiyle görevlendirir. Müsveddeler arasındaki "İlim Nedir?", "Zaman Nedir?"⁶ gibi konferanslar ile *Âsâr-ı Bakiye*'nin astronomi (hey'et) kısmıyla birlikte düzenlenen 17 ciltlik müsvedde, Dârülfünûn Kütüphanesi'ne kendisi tarafından teslim edilir: "Şimdilik bu iş böylece hitâm

6 Bu metin Meltem Akbaş (Kocaman) tarafından değerlendirilerek yayımlanmıştır, bkz. (Akbaş, 2005)

buldu. Vakt-i merhûnunda gözden geçirilerek tab‘ olunacağını ümîd ederim” (Sayman, 1930, s. 3).

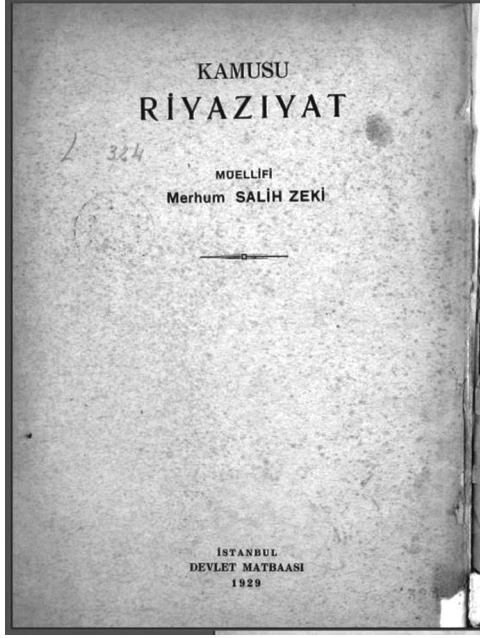
Hüsnü Hamid Bey, *Kâmûs-ı Riyâziyât*’ı üniversite kütüphanesine aldığı zaman rakiplerinin aleyhinde tezvirata başladığını, *Vakit* gazetesinde “Kâmûs-ı Riyâziyât nerede?” gibi büyük başlıklarla kendisi hakkında olumsuz haberler yayınladığını ve kamuoyunda kendisinin itibarının düşürülmek istendiğini belirtir. Ancak Hüsnü Hamid Bey, Salih Zeki’nin *İlim ve Usûl* ile *İlim ve Faraziye* gibi eserlerini yayımlayarak⁷ memleket ilmine yaptığı hizmete ilave olarak *Kâmûs-ı Riyâziyât*’ı tahrîbattan ve çürümekten muhafaza etmek istediğini belirterek yazısını şöyle bitirir:

Her ne kadar zarar gördüm ise de bu nev mesâî yolunda yine sâbit-kadem kalacağım. Burada Kâmûs-ı Riyâziyât’ın muhâfazası için aldığım tertibâtta bahs ettim. Eserin mündericâtı hakkındaki mütâlaâtımı ayrı bir broşürde neşr edeceğim. Salih Zeki sa’y ve faaliyetin timsâli idi. Onun isrinin takîp edebilenlere ne mutlu. 30 Ağustos 1930 / 30-8-1930 - Müderris Hüsnü Hâmid (Sayman, 1930, s. 3)

Hüsnü Hamid Bey’in yazısından anlaşıldığı üzere kendisi 1924 ve 1928 yılları arasında eserin tamamının basımı için yoğun çaba sarfetmiş, ancak sadece birinci cildini kısmen bastırabilmiştir. Diğer ciltlerden bazı formların basıldığı anlaşılmaktadır ancak bunların akıbeti belli değildir. Eserin tamamının basılmasındaki engelin tam olarak ne olduğu anlaşılmamaktadır, ekonomik sorunlar etkili olmuş görünmekle birlikte ismi geçen kişilerin işi çeşitli nedenlerle sürünce mede bıraktıkları anlaşılmaktadır. Nihayetinde Harf Devrimi’nin de gerçekleşmesi ve devlet matbaasının yoğun faaliyeti nedeniyle eserin basılma imkânı bulunamamıştır. Öte yandan *Kâmûs*’un günümüze ulaşan yeni harfli bir kapak sayfası, eserin yeni harflerle basımının planlandığını düşündürmektedir. Bu kapak sayfası, Marmara Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Yer: 510.3 SAL Demirbaş no: F01790 kaydında bulunan 1924 tarihli baskının dış kapağında bulunmaktadır.⁸ Kapak sayfasında eserin ismi, yeni harflere geçişin izlerini taşıyacak şekilde “Kamusu Riyaziyat” olarak yazılmış, yazar bilgisi ise “Müellifi: Merhum Salih Zeki” olarak verilmiştir. Eserin künye bilgisi “İstanbul, Devlet Matbaası, 1929” olarak yazılmıştır:

7 Salih Zeki Bey, Fransız matematikçi ve filozof Henri Poincaré’den (1854-1912) tercüme ettiği *İlmin Kıymeti*’ni 1915 (1330) yılında tamamen yayımlamış, *İlim ve Faraziye*’den altı forma ve *İlim ve Usûl*’den iki forma bastırılabilmiştir. Hüsnü Hamid Bey, son iki eserin kalan müsveddelerini hazırlayarak 1927 yılında yayımlamıştır (Sayman, 1927, ss. 1-2)

8 Eserin temini için Marmara Kütüphanesi Nadir Eserler Kütüphanesi uzmanı Sn. Hakan Yılmaz’a teşekkür ederiz.

Görsel 2: *Kâmus-ı Riyâziyât*’ın yeni harflerle basılan dış kapak sayfası

Bu yeni harfli kapak sayfasının neden basıldığı, eski harfli nüshaya neden eklendiği, Harf Devrimi’nin ardından bu tür geçiş uygulamalarının yapılıp yapılmadığı gibi sorular şimdilik cevapsız kalmaktadır. Yine de bu kapak sayfası, eserin ilk cildinin yeni harfli olarak bazı formlarının basıldığına işaret ediyor olabilir.⁹

Çalışmanın son kısmında *Kâmus-ı Riyâziyât*’ın basımı için Harf Devrimi sonrasında yapılan diğer girişimlerden bahsedilmiştir.

***Kâmus-ı Riyâziyât*’ın Sonraki Yayımlama Girişimleri**

Harf Devrimi’nden sonra *Kâmus-ı Riyâziyât*’ın ilk basılma girişimi, 1938-1946 yılları arasında Maarif Vekili olarak görev yapan Hasan Âli Yücel (1897-1961) tarafından gerçekleştirilmiştir. *Cumhuriyet* gazetesinin 19 Temmuz 1950 tarihli sayısındaki “Salih Zeki” başlıklı yazısında Yücel, Salih Zeki’nin “Türk irfanının velinimetlerinden biri” olduğunu belirtir ve “...en az iki neslin orta öğretim esnasında fizik ve matematik bilgilerini öğrenmede” ona borcunun büyük olduğunu söyler. Kendisi de Mekteb-i Sultani’deki öğrencilik yıllarında Salih Zeki’nin Alexis Bertrand’dan tercüme ettiği *Felsefe-i İlmiye* ve *Felsefe-i Ahlakiye* isimli kitapların-

9 Eserin bu baskısı için MEB Ferit Ragıp Tuncor Arşiv ve Dokümantasyon Kütüphanesi’nde yaptığımız araştırmalar şimdilik sonuçsuz kalmıştır.

dan çok yararlanmıştır. Yazısından Salih Zeki Bey'e büyük bir saygı duyduğu anlaşılan Yücel, "Bir vukuf ve gayret şaheseri" olarak betimlediği *Kâmûs-ı Riyâziyât*'ın yayımlanması için bakanlık yaptığı dönemde bizzat uğraştığını söylemekte ve bu işi matematikçilere havale ettiğini, ancak onların bu ağır yükün altından bir türlü kalkamadıklarını ifade etmektedir:

Hakları vardı. Onu, ancak eserin yorulma bilmiyen sahibi gibi şarkı ve garbı tanıyan bir Türk bilgini başarıle bastırılacak bir hale getirebilirdi. Tab'ına muvaffak olsaydım, Türk irfanına büyük bir hizmet yapmış olacaktım. Aynı zamanda Salih Zekiye karşı duyduğum minnetin, hiç olmazsa küçük bir parçasını ödiyecektim. Olmadı. Candan temenni ederim ki, haleflerimden birine bu şeref ve hizmet nasip olsun. (Yücel, 1950, 1998).

Hasan Âli Yücel, eserin basımı için görevlendirdiği matematikçilerin kim olduklarına ilişkin bir bilgi vermez. Yücel'in deyiimiyle bu kişilerin "işin altından kalkamaması", muhtemelen eserin yayıma hazırlık sürecinde doğulu matematikçilerin eserlerini ve bu eserlerdeki kavram ve terimleri tanıyan uzmanların bulunamadığına işaret etmektedir. Nitekim Yücel de "Onu, ancak eserin yorulma bilmiyen sahibi gibi şarkı ve garbı tanıyan bir Türk bilgini başarıle bastırılacak bir hale getirebilirdi" diyerek sorunun asıl nedenine işaret eder. Sonuç olarak bu girişim de sonuçsuz kalırken eserin yayımlanması ile ilgili bir taslak çalışma olup olmadığı bilinmemektedir.

Kâmûs-ı Riyâziyât'ın bir sonraki basım girişimi Süheyl Ünver tarafından gerçekleştirilmiştir. *Hür Vatan* gazetesinin 7 Temmuz 1961 tarihli sayısında kaleme aldığı "Meşhur Riyâziyeci Sâlih Zeki (1864-2.7.1921)" başlıklı yazısında Ünver, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü'nde bir bilim heyetinin Salih Zeki'nin büyük eserlerini yayıma hazırlamak üzere toplandığını müjdelemektedir:

Değerli insanlarımız için yapılacak sade geçici törenler olmamalıdır. Şüphesiz bunun da yeri vardır. Mühim olan hayat ve eserlerini bir kitap halinde çıkarabilmektir. Ama Salih Zeki merhum için şu müjdeyi vereyim ki Fen Fakültemiz adına, Tıp Tarihi Enstitüsünde toplanan bilim heyeti, onun Asarı Bakiye ve Riyaziyat Kamusu ana hatlarını yeni harflerle neşir için hazırlanmaktadır. Bunun, 1964'te 100. doğum yılına yetiştirilmesi, müştereken verdiğimiz karar icabıdır (Ünver, 1961b, s. 3).

Ünver yazısında, söz konusu eserlerin yayıma hazırlanması için toplanan heyetin kimlerden oluştuğunu belirtmemektedir. Bu bilgiyi, Süheyl Ünver'in Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki koleksiyonunda bulunan Salih Zeki hakkındaki defterinde buluyoruz. Defterde, heyet üyelerine gönderilen mektubun bir örneği yer almaktadır. 28 Mart 1961 tarihli mektup, Salih Zeki'nin 1961 yılındaki vefatının yıldönümü için yapılacak etkinliklerden bahsetmektedir:

Muhterem efendim;

Değerli ilim adamımız ve riyaziyecimiz Salih Zeki Bey'in vefatının 40'ıncı yıldönümü dolayısıyla bu sene bir tören tertiplemeyi ve bu vesileyle onun elan basılmayan "Asâr-ı Bakiye"sini tab'a hazırlamayı düşünüyoruz. Bu hususları görüşmek üzere lütfen 5 Nisan Çarşamba günü saat 15'de enstitümüze teşrifinizi saygılarımla rica ederim.

Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver

Toplantıya çağrılanlar:

Prof. Cahit Arf, Prof. Ahmet Hamit Dilgan, Prof. Nüzhet Gökdoğan, Prof. Hüsnü Hamit Sayman, Doç. Dr. Bedi N. Şehsuvaroğlu, Prof. Nazım Terzioğlu, Ord. Prof. Salih Murat Uzluk,¹⁰ Ord. Prof. Ali Yar (Ünver, 1961a, s. 21)

Bu mektuptaki davet ile Ünver'in *Hür Vatan*'daki yazısı karşılaştırıldığında, söz konusu heyetin öncelikle Salih Zeki Bey'in 1961 yılındaki 40. ölüm yıldönümü etkinliklerini planlamak ve *Âsâr-ı Bakiye*'yi yayıma hazırlamak için çağrıldıkları, toplantıda Salih Zeki'nin 1964 yılındaki 100. doğum yıldönümünde anma töreni düzenlenmesi ve *Kâmûs-ı Riyâziyât*'ın da yayıma hazırlanması kararlarının alındığı anlaşılmaktadır. 1961 ve 1964 yıllarında Salih Zeki için hangi etkinliklerin yapıldığı konusunda bilgimiz bulunmamaktadır. Ancak bu süreçte *Âsâr-ı Bakiye*'nin çevirisi yapılmıştır. Çeviri önerisinin İstanbul Üniversitesi matematik profesörlerinden Nazım Terzioğlu tarafından getirildiği, çevirinin ise Hüsnü Hamit Sayman tarafından yapıldığı belirtilmiştir (Yıldırım, 1993, s. 17; Şenkon, 2005). Bu çeviri halihazırda Türk Matematik Derneği web sitesinde erişilebilir durumdadır (Salih Zeki, 1961). Öte yandan bu süreçte *Kâmûs-ı Riyâziyât*'ın yayımlanması konusunda bir girişimde bulunulmamıştır.

Salih Zeki Bey'in kaleme aldığı ders kitapları, kendi döneminde olduğu kadar Cumhuriyet'in ilk neslinin matematik eğitiminde de önemli rol oynamış, bu dönemde yetişen önemli bilim insanlarının eğitim hayatlarını etkilemiştir. Bu etkiyi taşıyan isimlerden biri büyük matematikçimiz Cahit Arf'tır (1910-1997). Arf anılarında Salih Zeki'nin kitaplarıyla cebri nasıl keşfettiğini şöyle anlatır: "Baktım tavukların sayısına x, tavşanların sayısına y diyor ve böylece daha rahat muhakeme yürütüyor. Böylece kendi kendime cebri keşfettim" (Sertöz, 2021, s. 247). Salih Zeki'nin etkilediği önemli isimlerden biri de matematikçi ve mühendis Mustafa İnan'dır (1911-1967). Oğuz Atay, 1975 yılında yayımladığı ve İnan'ın hayatını anlattığı "Bir Bilim

¹⁰ Prof. Dr. Salih Murat Uzdilek'in soyadı, tıp tarihçisi ve hekim Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk ile karışmış görünmektedir.

Adamının Romanı” isimli kitabında kendisinin lisede oldukça başarılı olduğunu ve lise derslerinin ötesindeki konularla ilgili kitapları ilgiyle okuduğunu aktarır: “Salih Zeki’nin *Kamus-u Riyaziyat*’ını okuyordu. Riyaziye hocası Murittin Erev, böyle kitaplar hediye ediyordu Mustafa’ya. Sınıfta, öğretmenin yanında arkadaşlarına riyaziye dersi vermek kolay değildi” (Atay, 2013, s. 49). Yüksek öğrenimine Yüksek Mühendis Mektebi’nde yatılı olarak başlayan Mustafa İnan, buradaki derslerinde yüksek başarı göstermiş ve konuları arkadaşlarına anlatmaya başlamıştır:

Hocalarının anlattıklarının çoğunu daha önce her nasılsa öğrenmişti. Arkadaşları notlarını çalışırken, Mustafa Salih Zeki’nin *Kamus-u Riyaziyat*’ını okuyordu, henüz yabancı dil bilmediği için Salih Zeki’nin Poincare’den çevirdiği *İlim ve Faraziye, İlmin Kıymeti* gibi kitaplar okuyordu (Atay, 2013, s. 71).

Mustafa İnan’ın “riyaziyeciliği” arkadaşları arasında ün kazanmıştır. Divan edebiyatına ilgi duyan arkadaşı Füzuni (Ertegi), Şair Nedim’in İstanbul kasidesine bir nazire yazmış ve İnan’ın matematikçiliğini Salih Zeki ve *Kâmûs-ı Riyâziyât* ile karşılaştırmıştır:

Salih Zeki’nin bir eşidir Mustafa bîşek

Kamus’u Riyazi ile tartılsa sezadır (Atay, 2013, s. 72)

İlerleyen dönemlerde her ne kadar Salih Zeki’nin tarihsel kişiliği yavaş yavaş hafızalardan silinmeye başlasa da bazı bilim tarihçileri onun çalışmalarını tanıtmak üzere yazılar kaleme almışlardır. Ege Üniversitesi fizik profesörlerinden Prof. Dr. Celal Saraç (1906-1998), 1966 yılında *Fen Dergisi*’nde “Salih Zeki ve eserleri (1864-1921)” başlıklı bir yazı kaleme almış, daha sonra Kültür Bakanlığı’nın önerisi üzerine 1990 yılında “Salih Zeki Bey ve Eserleri” projesine başlamıştır (Günerngun, 2006, ss. 27-28). Bu proje tamamlanamamış ve Celal Saraç’ın Salih Zeki ile ilgili yazıları öğrencisi Yeşim Işıl Ülman tarafından hazırlanarak 2001 yılında “Salih Zeki Bey: Hayatı ve Eserleri” ismiyle kitaplaştırılmıştır. Saraç, “Kamûs-i Riyaziyat” başlıklı yazısında eseri genel olarak tanıtır, içeriğinden bahseder ve bazı maddelerin içeriklerini özetler (Saraç, 2001, ss. 133-137). Saraç’ın bu kitabını kaynak olarak kullanan bilim tarihçisi Osman Bahadır (1949-2023), haftalık *Cumhuriyet Bilim Teknoloji* dergisinin 1 Ağustos 2014 tarihli sayısında “Kamus-i Riyaziyat Nerede?” başlıklı bir yazı kaleme almış ve *Kâmûs*’taki Kalfazade ve Gelenbevi İsmail gibi Doğulu matematikçiler hakkındaki bilgileri başka kaynaklarda bulmanın mümkün olmadığını, ansiklopedinin önemli seçme maddelerinden oluşan bir derleme olarak yayımlanması gerektiğini ifade etmiştir. Bahadır, 1960’lardaki Süheyl Ünver’in girişimine atıf yaparak Salih Zeki’nin 100. doğum yıldönümünde eserin basılmadığını, 150. yıldönümünde ise (2014) eserin basılmamış nüshalarının nerede olduğunun bile bilinmediğini belirtir. Bahadır son olarak eserin yayımlanmasının

sadece Osmanlı ve eski İslam ülkelerindeki bilimlerin tarihine değil aynı zamanda uluslararası bilim tarihine de büyük bir katkı olacağını ifade eder (Bahadır, 2014).

Kâmûs hakkında bir başka önemli çalışma, Osman Bahadır'ın isteğini bir nebze karşılayacak şekilde 2021 yılında "Urum Abdalları" mahlaslı bir ekip tarafından yapılmıştır. Bu ekip, *Kâmûs-ı Riyâziyât*'ın 1315 basımının 53 maddesini Latin harflerine aktarmış ve ilgililerine bir kitap şeklinde sunmuştur. İbn-i Heysem, İbn-i Sina, İbn-i Rüşd, İbn-i Şatır, İshak Efendi, Kalfazade, Buzcani, Biruni ve Gelenbevi İsmail gibi Doğulu bilim insanlarına dair maddelerin yanında integral, sonsuz küçükler, Pisagor teoremi (Eşek Davası) gibi maddeleri çalışmalarına eklemişlerdir. Ayrıca eserde teorik matematik konularının verildiği yerlerde Salih Zeki Bey'in ve matbaanın muhtemel dizgi hatalarını dipnotlar ile düzeltmişlerdir (Salih Zeki, 2021).

Son olarak *Kâmûs-ı Riyâziyât*'ın basılması gerektiğini düşünen kişilerden biri olan ODTÜ Matematik Bölümü profesörlerinden merhum Cem Tezer'i (1955-2020) anmak isabetli olacaktır. Matematik tarihi metinlerindeki özel terimlerin (ıstılahlar) araştırılması konusunda birçok lisansüstü araştırmacıya yardımcı olmuş ve titiz çalışmaları ile katkılarda bulunmuş olan Tezer, Türk matematik tarihi ile ilgili bir konferansında *Kâmûs*'un Salih Zeki'nin en büyük eseri olduğunu ifade etmiş, ilk cildinin basılmış olduğunu, geri kalan ciltlerin ise okunamaz bir el yazısıyla durduğunu ifade etmiştir. El yazmalarının okunmasının çok zor olduğunu, bunların okunması işinin yine kendisine baktığını nükteli bir şekilde vurgulamıştır (Tezer, 2014)

Sonuç

Salih Zeki Bey'in *Kâmûs-ı Riyâziyât* adlı eseri, yalnızca Osmanlı-Türk bilim tarihinde değil, genel olarak İslam dünyasında da matematik ve astronomi gibi matematiksel bilimlere dair hazırlanmış ilk kapsamlı ansiklopedi girişimlerinden biri olması bakımından büyük bir öneme sahiptir. Ancak bu kıymetli çalışmanın yalnızca birinci cildi basılabilmiş, geri kalan ciltleri ise müsvedde halinde kalmıştır. Bu durumun arka planında ilgili dönemin matbaa ve yayıncılık dünyasındaki ekonomik zorluklar, entelektüel çevresinin ilgisizliği ve idari sıkıntılar kadar, eserin hacmi ve uzmanlık gerektiren içeriği de etkili olmuştur.

Salih Zeki Bey'in vefatından sonra onun yakın çevresinden Hüsnü Hamid Sayman'ın gösterdiği gayret, eserin unutulmasına engel olmak ve sonraki nesillere kazandırmak adına önemli, hatta tarihsel bir girişim olarak değerlendirilmelidir. Hüsnü Hamid Bey'in 1924'te gerçekleştirdiği birinci cildin sınırlı baskısıyla başlayan yenisinden yayım girişimi ne yazık ki sonraki ciltlere ulaşamamıştır. Bununla birlikte eserin basımı için gösterdiği neredeyse idealist düzeydeki çaba ile dönemin bilim ve yayın

politikaları arasında yaşanan gerilim, İkinci Meşrutiyet'ten Erken Cumhuriyet'e uzanan zihinsel dönüşümün somut bir yansıması olarak dikkat çekmektedir.

Kamûs-ı Riyâziyât'ın önemi, yalnızca yazıldığı dönemdeki etkisiyle sınırlı kalmamıştır. Harf Devrimi sonrasında eserin Latin harfleriyle yeniden yayımlanması yönünde girişimlerde bulunulmuş, bu bağlamda dönemin Maarif Vekili Hasan Âli Yücel'in ve bilim tarihçisi Süheyl Ünver'in çabaları öne çıkmıştır. Her iki isim de eserin bilim tarihi bakımından taşıdığı değerini farkında olarak basılmasına yönelik çeşitli teşebbüslerde bulunmuşlardır. Ancak bu çabalar da dönemin kurumsal öncelikleri, teknik imkânlar ve muhtemelen uzman yetersizliği gibi nedenlerle tamamlanamamıştır. Bu durum, eserin Osmanlı'dan Cumhuriyet'e bilimsel süreklilik fikri açısından taşıdığı sembolik anlamı daha da pekiştirmektedir.

Bugün *Kamûs-ı Riyâziyât*'ın müsveddeleri, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde araştırmacıların istifadesine sunulmuş durumdadır. Bununla birlikte hem Salih Zeki Bey'in mirasının daha geniş kitlelere ulaştırılması hem de Türk ansiklopedicilik geleneğinin erken örneklerinden biri olan bu eserin bilim tarihi içindeki yerinin daha görünür kılınabilmesi için tamamının bilimsel bir edisyonla yeniden yayımlanması büyük bir ihtiyaç olarak ortadadır.

Bu doğrultuda, eserin yeni bir baskıya hazırlanmasında modern filolojik yöntemlerle hazırlanacak eleştirel bir edisyonun tercih edilmesi önem arz etmektedir. Mevcut üç matbu baskı (1898, 1901, 1924) ile İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde muhafaza edilen on iki müsvedde defterin karşılaştırmalı analizi yapılmalı; Salih Zeki'nin kullandığı kaynaklar, metin içine eklenen matbu sayfalar ve sonraki döneme ait açıklamalar ayırt edilmeli ve gerekli durumlarda dipnotlandırılmalıdır. Arap harfli metnin transkripsiyonunun yanı sıra terimlerin Türkçe ve Fransızca açıklamaları da hazırlanarak eserin çok dilli bir sözlük yapısına kavuşması sağlanabilir.

Bu tür bir çalışma yalnızca bir metin yayımı değil, aynı zamanda Osmanlı modernleşmesinde bilimsel dilin teşekkülü, kavramsal çerçevenin oluşumu ve ansiklopedicilik pratiğinin gelişimi gibi konulara da ışık tutacaktır. Hüsnü Hamid Sayman'ın 1930 tarihli notunda dile getirdiği ilmî ve ahlâkî sorumluluk çağrısı, bu bağlamda hâlâ geçerliliğini korumaktadır.

Kaynakça

- Akbaş, M. (2003). Einstein'ın Görelilik Teorisini Türkiye'ye Tanıtanlar (II): Hüsnü Hamid [Sayman]. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Studies in Ottoman Science)*, 5(1), 51-68.
- Akbaş, M. (2005). Salih Zeki ve "Zaman" Başlıklı Konferansı. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Studies in Ottoman Science)*, 7(1), 79-96.

- Atasoy, A. (2022). Salih Zeki'nin Makaleleri: Bir Bibliyografya Denemesi. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Studies in Ottoman Science)*, 23(2), 335-394.
- Atasoy, A. (2024). Kitap 2. Kâmûs-ı Riyâziyyât. İçinde Melek Dosay Gökdoğan, A. Kökcü, H. M. D. Çavuşoğlu, & S. Y. Erten (Ed.), *Eski Harfli Türkçe Matematik Biyobibliyografyası (1900-1928)* (ss. 843-846). Nobel Bilimsel.
- Atay. (2013). *Bir Bilim Adamının Romanı: Mustafa İnan*. İletişim Yayınları.
- Aykut, A. (1991). Ansiklopedi. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 3, ss. 217-227). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Baga, E. (Ed.). (2021). *Bilim ile Bilim Tarihi Arasında Salih Zeki*. Ketebe Yayınları.
- Bahadır, O. (2014). Kamus-i Riyaziyyat Nerede? *Cumhuriyet Bilim Teknoloji*, 1428.
- Baltacıoğlu, A. Y. (2019). Müderris Şükrü [Sayan (1884-1943)]. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Studies in Ottoman Science)*, 20(2), 127-132.
- Başaran, V. (Ed.). (2022). *Ölümünün 100. Yılında Bilim Tarihçisi Salih Zeki'yi Anmak ve Anlamak Paneli Bildiri Kitabı*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı. <https://akmb.gov.tr/wp-content/uploads/2024/02/Salih-Zeki-yi-Anmak.pdf>
- Birinci, A. (2022). Salih Zeki Bey Destanına Mukaddeme. *Müteferrika*, 61, 1-58.
- Demir, R., & Kalaycıoğulları, İ. (2004). Büyük Bir Matematik Tarihçisi ve Felsefecisi: Salih Zeki Bey (1864-1921). *Kutadgubilig*, 6, 195-211.
- Günergun, F. (2005). Âsâr-ı Bâkiye ve Salih Zeki Üzerine Ek Bilgiler. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Studies in Ottoman Science)*, 7(1), 187-191.
- Günergun, F. (2006). Celâl Saraç ve Bilim Tarihi: Gaston Bachelard'ın Esinlediği Arayışlar. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Studies in Ottoman Science)*, 8(1), 38.
- Harun Reşid. (1921). Merhûm Salih Zeki. *Tedrisât*, 12(70), 1042-1051.
- Hasan Fehmi. (1923, Temmuz 2). Merhum Salih Zeki. *Vakit*, 2.
- Heyet-i Riyâziyye*. (t.y.). Süleymaniye Kütüphanesi, Tarık Gökmen Koleksiyonu, 00515.
- İhsanoğlu, E. (2017). *Osmanlı Bilim Mirası* (C. 1). Yapı Kredi Yayınları.
- Kadioğlu, S. (2005). Salih Zeki ve Çevresi. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Studies in Ottoman Science)*, 7(1), 155-168.
- Mehmed İzzet. (1936). Riyâzî Üstâdı Salih Zeki'nin Hayat ve Mesleki ve Hizmetleri. *Talebe Mecmuası*, 6(54), 1-19.
- Mehmed İzzet, Mehmed Esad, Osman Nuri, & Ali Kâmi. (2000). *Darüşşafaka: Türkiye'de İlk Halk Mektebi* (M. Kanar, Ed.).
- Mehmet İzzet. (1337, Ağustos 7). Merhûm Salih Zeki Bey (4). *İkdâm*, 8764, 2.
- Rıza Tevfik. (1326). Müteveffa Karabet Efendi Hakkında. *Servet-i Fünûn*, 40(1024), 235-236.
- Salih Zeki. (t.y.). *Kâmûs-ı Riyâziyyât* (TY 908-919). İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi.
- Salih Zeki. (1315). *Kâmûs-ı Riyâziyyât*. Karabet Matbaası.
- Salih Zeki. (1318). *Kâmûs-ı Riyâziyyât* (030.1315). Mahmud Bey Matbaası; Marmara Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi.

- Salih Zeki. (1329a). *Âsâr-ı Bâkiye: Müsellesât-ı Müsteviye ve Küreviye* (C. 1). Matbaa-ı Âmire.
- Salih Zeki. (1329b). *Âsâr-ı Bâkiye: Hesâb* (C. 2). Matbaa-ı Âmire.
- Salih Zeki. (1924). *Kâmûs-ı Riyâziyyât*. Matbaa-ı Âmire.
- Salih Zeki. (1961). *Asar-ı Bakiye* (H. H. Sayman, Çev.). Türk Matematik Derneği. <http://tmd.org.tr/asar-i-bakiye/>
- Salih Zeki. (2021). *Kamus-ı Riyâziyyât'tan Seçmeler* (Urum Abdalları, Çev.). Nisan Yayınları.
- Salih Zeki. (2022). *Hikemiyyât* (E. Demir, Ed.). Çizgi Kitabevi.
- Saraç, C. (2001). *Salih Zeki Bey: Hayatı ve Eserleri* (Y. I. Ülman, Ed.). Kızılelma Yayınları.
- Sayman, H. H. (1927). Birkaç Söz. *İlim ve Usûl* (Salih Zeki, Çev.). Devlet Matbaası.
- Sayman, H. H. (1930). Kâmûs-ı Riyâziyyât Hakkında Tarihî Vesika. İçinde *Kâmûs-ı Riyâziyyât* (TY919; C. 12, s. ek). İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi.
- Şenkon, H. (2005). Salih Zeki ve Âsâr-ı Bâkiye'nin 1960'larda Yapılmış Bir Çevirisi. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Studies in Ottoman Science)*, 7(1), 33-44.
- Sertöz, A. S. (2021). *Şu Matematik Dedikleri*. TÜBİTAK Yayınları.
- Soydan, A. (2013). Darüşşafaka Tarihinden Kesitler. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 3, 246-268.
- Takıcak, S. B. (2019). Şükrü Sayan'ın 'Kemmiyyât-ı Mevhümenin Süret-i İrâesine Dair Yeni Bir Nazariyye' Adlı Makalesi. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Studies in Ottoman Science)*, 20(1), 102-123.
- Tatlısu, M. (2021). Kitapçı Karabet Efendi'nin Osmanlı Matbuatına Katkıları Üzerine Bir Methal. *Yıllık: Annual of Istanbul Studies*, 3, 123-148.
- Tezer, C. (2014, Aralık 23). *Türklerin Matematiğe Katkıları*, 2. Bölüm [Video]. <https://youtu.be/eImuQz2GFuM?si=F2JlpMBvi6P0mVt4>
- Ülken, H. Z. (2019). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (6. bs). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ünver, A. S. (1961a). 28.3.1961 tarihli 141 no'lu mektup (Süheyl Ünver) [Salih Zeki Defteri]. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Ünver, A. S. (1961b, Temmuz 9). Meşhur Riyâziyeci Sâlih Zeki (1864-2.7.1921). *Hür Vatan*, 3.
- Yeni Kitaplar: Kâmûs-ı Riyâziyyât. (1314, Nisan 17). *İkdâm*, 1363, 4.
- Yıldırım, N. (1993). Nazım Terzioğlu. *Bilim Tarihi*, 16, 11-19.
- Yılmaz Erten, S. (2020). Hüsnü Hamid Sayman'ın Muallimler Mecmuası'ndaki Yazıları. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Studies in Ottoman Science)*, 21(2), 321-345.
- Yücel, H. Â. (1950, Temmuz 19). Salih Zeki. *Cumhuriyet*, 2.
- Yücel, H. Â. (1998). Salih Zeki. İçinde C. Y. Eronat (Ed.), *Hürriyet, Gene Hürriyet* (C. 3, ss. 21-26). T. C. Kültür Bakanlığı.

EK: Hüsnü Hamid Sayman'ın “Kâmûs-ı Riyâziyât Hakkında Tarihî Not” başlıklı yazısı

[illegible]

KİTAP TANITIMI/Book Review

Bilişim Felsefesinde Etik Arayışlar ve Gelişim Etiği

Nesibe KANTAR, Ed: Fulya BAYRAKTAR

Ankara, Aktif Düşünce Yayıncılık, 2022.

ISBN: 978-625-7202-14-5

Babar OK^{1*}

“İnsanın, insan olmaktan başka bir serveti, daha kıymetli bir değeri yoktur. Bu nedenle ahlak, biçimleyebilen, değiştirebilen, dönüştürebilenin karşısında hayati öneme sahip bilişim çağı insanının üzerine eğilmesi gerektiği bir ihtiyacdır”
(Kantar, 2022, s. 41).

Dijital çağın hızla dönüşen yapısı, bireyin etik ve bilişsel dünyasında köklü değişimlere yol açmaktadır. Bilgi teknolojilerinin hayatın her alanına nüfuz etmesi, yeni etik problemleri beraberinde getirirken, mevcut etik kuramlarının bu dönüşüme nasıl yanıt vereceği sorusu giderek daha fazla önem kazanmaktadır. *Bilişim felsefesi ve etiği/ The philosophy of Information and Ethics*; Yapay Zekâ, Nesnelerin İnterneti, Arttırılmış Gerçeklik, Metaverse, Sanal/dijital platformlar gibi veri- işlem- çıktı dönüşüne dayalı teknoloji ve uygulamaları çatısı altında toplayan bir alana tekabül eden çağdaş felsefeye ait bir soruşturma sahasıdır. Çağımız yapay zekâ teknolojilerinin temel sorunlarını

1 * Bağımsız Araştırmacı, baharokbahar@gmail.com, ORCID: 0009-0006-5523-114X.

kavrayabilmek adına Bilişim felsefesinin temel argümanlarına hâkim olmak gerekmektedir. Dr. Nesibe Kantar'ın *Bilişim Felsefesinde Etik Arayışlar ve Gelişim Etiği* adlı eseri, bilişim etiğini, *Gelişim Etiği* perspektifinden ele alarak disiplinlerarası bir yaklaşım sunmaktadır. Yazarın lisans ve yüksek lisans eğitimlerinde karşılaştığı dijitalleşen bilgi çağının etik zorluklarına dair sorgulamalarıyla şekillenen bu çalışma, bilişim etiği alanına önemli bir katkı sağlamaktadır. Bilişim Teknolojileri ve Mühendislik Fakültesi Yönetim Bilişim Sistemleri alanında lisans ve yüksek lisansını tamamlayan Kantar, doktora çalışmalarını felsefe alanında tamamlamıştır. Prof. Dr. Levent Bayraktar danışmanlığında yürüttüğü doktora teziyle 2021 yılında Türk Felsefe Derneği tarafından “En İyi Doktora Tez Ödülü”ne layık görülmüştür (<https://tufed.net/prof-dr-necati-oner-2021-felsefe-odulleri-toreni-yapildi/>). Bu tez temelinde geliştirilen eser, yapay zekâ felsefesi, ahlak felsefesi, bilişim felsefesi, bilgisayar etiği ve metafizik alanlarında çalışan araştırmacılar için önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Bilişim Felsefesinde Etik Arayışlar ve Gelişim Etiği adlı kitap, giriş, dört bölüm ve sonuç kısmından oluşmakta olup, bilişim etiğinin teorik ve tarihsel çerçevesini incelemektedir. Eserin giriş bölümünde yazar, böyle bir çalışmaya yönelmesinin gerekçelerini güncel felsefe tarihi bağlamında tartışmakta ve felsefi bir geleneğin inşasının önemini vurgulamaktadır. Bilişim çağında etik düşüncenin ihmal edilmesi, Levent Bayraktar'ın “değerler buhranı” kavramı çerçevesinde incelenmekte ve bu buhranın etik çerçevede aşılması gerektiği ileri sürülmektedir. Kantar, bu doğrultuda, Nurettin Topçu, Kenan Gürsoy ve İhsan Fazlıoğlu'nun “gelenek, etik, bilgi ve aletheia” kavramlarına ilişkin düşüncelerini birleştirerek, insanlığın ortak sığınağının etik değerler alanı olduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda, etik krize çözüm olarak Terrell Ward Bynum'un teknolojik temelleri olan Gelişim Etiği (Flourishing Ethics) teorisine dikkatleri çekmekte ve teorinin dayandığı akademik arka planı, metodolojisini ve kapsamını detaylı bir biçimde sunmaktadır. Kitap, Gelişim Etiği teorisini tarihsel süreç içinde ele alarak, bilişim devrimi ve bilişim etiğinin doğuşunu kapsamlı bir biçimde tartışmaktadır. Bilgisayar etiğinin ortaya çıkışı ile bilişim etiğinin evrimini kronolojik olarak inceleyen yazar, bu sürecin bilim felsefesi ve bilimsel gelişmelerin birey ve toplum üzerindeki etkileriyle nasıl şekillendiğini analiz etmektedir. Teknolojik gelişmelerin insan yaşamını kolaylaştırıcı yönlerinin yanı sıra, bireysel, toplumsal ve küresel ölçekte yaratabileceği tehditlere de dikkat çekmektedir. Gelişim etiği teorisinin Aristoteles'in *erdem etiği* anlayışına dayanan köklerini vurgulayan Kantar, bilişim etiği alanında Gelişim Etiği'nin özgün bir yaklaşım sunduğunu ve bilişim dünyasını da kapsayan geniş bir etik perspektif ortaya koyduğunu ileri sürmektedir.

Kitabın ikinci bölümünde, Bynum'un, Kuhn'dan ilham alarak geliştirdiği ve bilimde meydana gelen anomalilerin bilimsel ilerlemeye katkı sağlaması gibi, etikte ortaya çıkan anomalilerin de etik düşüncede dönüşüm ve ilerlemeye neden olabileceği yönündeki analojisinin mantıksal temelleri ve açıklamaları ele alınmaktadır (Kantar ve Bayraktar, 2023, s. 144). Kantar'a göre, Bynum, geleneksel etik teorilerin içsel anomalilerini tanımlayarak, Gelişim Etiği'nin sunduğu perspektif değişikliği ile yeni bir kavramsal çerçeve ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Kantar'ın vurguladığı en önemli noktalardan biri, bilişim etiği ile bireyin etik gelişimi arasındaki karşılıklı etkileşim ve tamamlayıcılıktır. Kantar, etik anomalilerin ortaya çıkışını Kuhn'un bilimsel paradigma değişimi anlayışıyla ilişkilendirerek, geleneksel etik kuramlarının siber dünyada ortaya çıkan ve yeni etik sorunları açıklamakta yetersiz kaldığını öne sürmektedir. Bilişim etiğinin karşı karşıya olduğu temel problemlerin, bilimsel paradigmaların değişimiyle benzerlik gösterdiğini savunarak, Bynum'un etik anomaliler kavramını bu çerçevede tartışmaktadır. Geleneksel etik kuramlarının, dijital çağın karmaşık ve dinamik yapısı karşısında yetersiz kalması, bilişim etiğinin yeni normatif ilkeler geliştirmesini zorunlu kılmaktadır. Bu noktada Gelişim etiği, bireyin yalnızca ahlaki sorumluluklarını değil, aynı zamanda etik kapasitesini artıran bir dönüşüm sürecini de merkeze alan kapsamlı bir çerçeve sunmaktadır. Kantar, bu çerçevenin, özellikle yapay zekâ, robot etiği, siber etik ve insan-makine ilişkileri gibi günümüz bilişim felsefesinin temel tartışma konularına nasıl uygulanabileceğini ele almaktadır.

Kitabın üçüncü bölümü, Gelişim etiği teorisinin bilişim etiği bağlamında nasıl uygulanabileceğini ele almakta ve bu bağlamda iki temel amacı içermektedir. İlk olarak, Aristoteles'in erdem etiği ile Nobert Wiener'in sibernetik etiği arasındaki temel düşünce bağlantıları ele alınarak, bu yaklaşımların bir tür Gelişim etiği olarak yorumlanabileceği gösterilmeye çalışılmaktadır. Bu nedenle, Bynum'un geliştirdiği Gelişim etiği teorisinin felsefi ve bilimsel kökenleri ayrıntılı bir şekilde analiz edilmektedir. İkinci olarak, Gelişim etiği'nin sahip olduğu etik sistemin ortaya çıkarılabilmesi adına, etik düşünce tarihinde gelişim kavramına odaklanan geleneksel ve çağdaş teoriler karşılaştırmalı bir perspektifle ele alınmaktadır. Bynum'un etik görelilikle hesaplaşması bu çerçevede değerlendirilmekte, Gelişim etiği'nin etik düşünce içerisindeki konumu detaylandırılmaktadır. Kantar, geleneksel etik teorilerin içerdiği iki temel anomaliyi belirleyerek, Bynum'un bu anomalilere sunduğu çözümleri açıklığa kavuşturmaktadır.

Kantar, dördüncü bölümde, bilişim devriminin yol açtığı bilimsel ve etik anomalileri kapsamlı bir şekilde ele almakta ve bu anomalileri Kuhn'un bilimsel paradigma değişimi anlayışıyla ilişkilendirerek analiz etmektedir. Bilimsel ilerlemenin, kriz anlarında ortaya çıkan anomaliler aracılığıyla gerçekleştiği gibi, etik düşüncede de benzer dönüşümlerin mümkün olup olmadığı sorusu, bu bölümdeki

temel tartışmalardan birini oluşturmaktadır. Bilişim etiğinin bilimsel gelişmelerle olan etkileşimi, özellikle yapay zeka, veri güvenliği, siber güvenlik ve bireysel mahremiyet gibi günümüzün en kritik etik meseleleri çerçevesinde ele alınmaktadır. Kantar, teknolojik ilerlemelerin yalnızca bireysel etik sorumlulukları değil, aynı zamanda toplumsal düzeni ve küresel etik normları nasıl şekillendirdiğini de tartışmaktadır. Gelişim etiği'nin temel kavramları üzerinden yürütülen bu analiz, bireyin etik kapasitesini artırmaya yönelik bir yaklaşım sunarak, bilişim etiğinin teorik çerçevesini genişletmektedir. Bu bölüm, Gelişim Etiği'nin teorik çerçevesini daha somut hale getirerek, etik anomalilerin nasıl aşılabileceği ve bilişim etiğinin gelecekte nasıl bir yönelim kazanacağı sorularına yanıt aranmaktadır.

Beşinci bölüm, özellikle robot etiği, yapay zekâ etiği ve siberetik gibi alanlardaki mevcut tartışmalara odaklanarak, Gelişim Etiği'nin bu konulara dair getirdiği kavramsal açılımları incelemektedir. Bu bölümde, bireysel özerklik, adalet ve sorumluluk gibi temel etik değerlerin, bilişim etiği bağlamında yeniden yorumlanması gerektiği vurgulanmaktadır. Kantar, Gelişim Etiği'nin yalnızca bireyin etik gelişimine yönelik bir teori olarak ele alınamayacağını, aynı zamanda toplumun etik bilinç düzeyini yükseltecek bir diyalog kültürü inşa etmeyi amaçladığını ileri sürmektedir (Kantar, 2021, s. 42). Bu doğrultuda, etik gelişimin yalnızca bireysel çabalarla değil, kolektif bir bilinçle desteklenmesi gerektiği savunulmaktadır. Bu bölümde ayrıca, Gelişim Etiği'nin ikinci bileşeni olan Genel Gelişim Etiği'nin dayandığı siberetik bilim ve metafizik temeller detaylandırılmaktadır. Kantar, Bynum'un gelişim etiği teorisini nasıl şekillendirdiğini ve neden etik alanın yalnızca insan merkezli bir çerçeveye sınırlı kalmaması gerektiğini tartışmaktadır. Bu bağlamda, Gelişim Etiği'nin, bilişim çağının temel argümanlarını ve insan dışı unsurları da içine alacak şekilde genişletilmesi gerektiği ileri sürülmektedir. Bu noktada, Moor'un robot etiği modeli çerçevesinde Gelişim Etiğinin nasıl yeniden konumlandırılabilirliği analiz edilmiştir. Robotlar, yapay zekâ ve diğer otonom sistemlerin etik statüsü ve insan merkezli bir etik anlayışın bilişim çağında nasıl dönüştürülebileceği sorunsalı, bu bölümün temel tartışma alanlarından birini oluşturmaktadır. Bilişim etiği problemine dair tespit edilen üçüncü anomali, Genel Gelişim Etiği çerçevesinde açıklanmış ve bu anomalinin aşılması için önerilen çözüm yolları detaylandırılmıştır.

Kitabın son bölümünde, bilişim etiğinde karşılaşılan sorunların yalnızca dışsal düzenlemelerle çözülemeyeceği, bunun yerine bireylerin etik gelişimini merkeze alan bir yaklaşımın benimsenmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Kantar, Gelişim etiği teorisinin, bilişim etiği alanında normatif temelleri yeniden inşa etme potansiyeline sahip olduğunu ve etik krizlerin aşılmasında bireyin etik gelişiminin belirleyici bir rol oynayacağını ileri sürmektedir. Bu bağlamda, kitap, bilişim etiği ve gelişim etiği arasındaki ilişkiyi detaylı bir şekilde ele alarak, günümüzün karmaşık etik problemlerle

rine kapsamlı bir çözüm önerisi sunmaktadır. Özellikle bireysel özerklik, sorumluluk ve etik gelişim gibi kavramların bilişim etiği çerçevesinde yeniden değerlendirilmesi gerektiği fikri, eserin temel argümanlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Son olarak, Kantar, bilişim felsefesi ve bilişim etiğine dair temel problemlerin ve terminolojinin sistematik bir şekilde ele alınmasının önemine dikkat çekerek, çalışmasının bu alanın teorik temellerinin güçlendirilmesine katkı sunmayı amaçladığını belirtmektedir. Kitap, etik düşüncenin gelişim etiği çerçevesinde nasıl yeniden inşa edilebileceğine dair önemli bir tartışma ortaya koyarken, bilişim etiği alanında bireyin etik gelişimini merkeze alan özgün bir perspektif sunmaktadır.

Eserin literatüre sağladığı en önemli katkılardan biri, bilişim etiği alanında geleneksel etik teorilerin sınırlılıklarını göstererek, Gelişim etiği ekseninde yeni bir normatif çerçeve sunmasıdır. Özellikle, yapay zekâ, robot etiği, veri güvenliği ve siber etik gibi günümüz bilişim dünyasında büyük önem taşıyan konuları, etik gelişim perspektifiyle ele alarak disiplinler arası bir yaklaşım benimsemektedir. Kantar'ın çalışması, yalnızca bilişim etiği literatürüne değil, aynı zamanda etik alanına da katkı sağlayarak, bireyin etik gelişiminin bilişim çağında nasıl şekillenmesi gerektiği sorusuna kapsamlı bir yanıt aramaktadır. Sonuç olarak, kitap, bilişim teknolojilerinin hızla değişen dinamikleri karşısında etik ilkelerin nasıl dönüşmesi gerektiğini sorgulayan, bireysel özerklik, sorumluluk ve etik gelişimi ön plana çıkaran bütüncül bir çerçeve sunmaktadır. Ülkemizde Bilişim felsefesi alanında yürütülen ilk doktora tezi olma özelliğine sahip olan bu çalışma, teorik ve uygulamalı etik açısından değerlendirildiğinde, bilişim etiği literatüründe önemli bir boşluğu doldurmakta ve etik krizlere ve çözüm arayışlarına dair yeni interdisipliner bir tartışma zemini oluşturmaktadır.

Kaynakça

- Kantar, N. (2021). An Information Ethics Theory in the Context of Information Philosophy: Flourishing Ethics. *Entelekyia Logico- Metaphysical Review*, 5(1), 37-45.
- Kantar, N. (2022). *Bilişim Felsefesinde Etik Arayışlar ve Gelişim Etiği*. Ankara: Aktif Düşünce Yayıncılık.
- Kantar, N. (2023). Bilişim Felsefesinde Epistemik Özne Yapay Zekânın Ontolojik Statüsünün Sorgulanması. *Felsefe Dünyası*, (78), 194-218.
- Kantar, N. ve Bayraktar, L. (2023). An Ethical Theory In The Field Of Information Philosophy: Flourishing Ethics. *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, (48), 141-159.
- <https://tufed.net/prof-dr-necati-oner-2021-felsefe-odulleri-toreni-yapildi/#:~:text=Felsefe%20alan%C4%B1daki%20%C3%A7abalar%C4%B1n%C4%B1n%20kendisi%20entelekt%C3%BCel,%C3%96zdemir%20bire%20te%C5%9Fekk%C3%BCr%20konu%C5%9Fmas%C4%B1%20yapt%C4%B1lar.>

YAYIN POLİTİKASI/Editorial Policy

DÖRT ÖGE

Amaç ve Kapsam

Dört Öge: Nobel Yayınevi'nin yayın organıdır. Dergide felsefe ve bilim tarihi ilişkin sorunları inceleyen ve çözüm önerileri sunan Türkçe, İngilizce ve diğer dillerde özgün bilimsel yazılara yer verilmektedir. *Dört Öge* dergisi yılda iki kez, Haziran ve Aralık aylarında yayımlanır. Hakemli bir dergidir.

Gönderilen yazılar editör denetimi ardından (Editör, yazıyı gözden geçirip, dergi kurallarına uygun duruma getirilmesi için yazarlarına geri gönderebilir) yayın kurulu ve değerlendirme kurulu tarafından gözden geçirilir. Yayın kurulunun değerlendirmesini tamamladığı “aday hakemli yazı”, körlenerek aşağıdaki ölçütler çerçevesinde değerlendirilmek üzere iki hakeme gönderilir. İki hakemden birinin, “aday hakemli yazının” yayınlanmasına ilişkin olumsuz görüş bildirmesi durumunda, yazı üçüncü bir hakeme gönderilir. İki hakemden yayınlamasına ilişkin olumlu görüş alan “aday hakemli yazı”, “Hakemli Yazılar” bölümünde yayınlanma hakkı kazanır. İki hakemden yayınlamasına ilişkin olumlu görüş alamayan “aday hakemli yazı”, yayınlanma hakkı kazanamaz.

Hakemler değerlendirdikleri “aday hakemli yazı”nın eksiklerinin ya da hatalarının giderilmesi için yayın kurulu aracılığı ile yazar(lar)dan düzeltme isteyebilirler.

Hakemlerden gelen “Değerlendirme Formu” ve “Değerlendirme Raporu (eğer varsa)” körlenerek yazar(lar)a yayın kurulu aracılığıyla iletilir.

Hakem Değerlendirme Ölçütleri

- Makale alanına katkı sağlayacak nitelikte ve özgün müdür? (evet, kısmen, hayır)
- Konu derinlemesine ve kapsamlı olarak incelenmiş midir? (evet, kısmen, hayır)
- Sorunun ortaya konuluşu araştırmanın varsayımları ve amacı bakımından uygun mudur? (evet, kısmen, hayır)
- Metnin yapılandırılması ve anlatımı, bütünlük içinde, tutarlı ve yeterli midir? (evet, kısmen, hayır)
- Kullanılan yöntem ve teknikler amaca uygun ve yeterli midir? (evet, kısmen, hayır)

- Tablo ve şekiller uygun ve anlaşılabilir midir? (evet, kısmen, hayır)
- Sonuç bölümünde bulgular yeterince irdelenmiş midir? (evet, kısmen, hayır)
- Dilbilgisi kurallarına uygun, akıcı ve anlaşılır bir dilde yazılmış mıdır? (Yabancı dilde ise yeterli midir?) (evet, kısmen, hayır)
- Konuyla ilgili kavramlar yerinde ve doğru kullanılmış mıdır? (evet, kısmen, hayır)
- İlgili yerli ve yabancı literatürden yeterli ölçüde yararlanılmış mıdır? (evet, kısmen, hayır)
- Kaynakça ve kaynak gösterimleri doğru ve güncel midir? (evet, kısmen, hayır)
- Makale başlığı içerik ile uyumlu mudur? Makalenin Türkçe ve Y.dilde özet (abstract) bilgileri doğru ve yeterli midir? (evet, kısmen, hayır)
- Makale için kullanılan Türkçe ve Y.dilde anahtar kelimeler (keywords) uygun, birbirine paralel ve yeterli midir? (evet, kısmen, hayır)
- Makaleyi genel olarak nasıl nitelersiniz? (çok iyi, iyi, orta, kötü, çok kötü)
- Değerlendirme sonucu? (Olduğu gibi yayımlanabilir, Belirtilen eksik ve hatalar giderildikten sonra yayımlanabilir, Yayımlanamaz)

Yazarlar İçin Kılavuz

- Aşağıdaki rehberin APA tekniğine uygun kaynak gösterme örnekleriyle zenginleştirilmiş versiyonunu http://www.academicexperts.us/dl/APA_Style.pdf sitesinden indirebilirsiniz.

Başvuru için Denetim Listesi

Başvuru sürecinde yazarlar başvurularının aşağıdaki listedeki tüm maddelere uyduğunu denetlemelidirler. Bu kılavuza uymayan başvurular yazarlara geri döndürülecektir.

1. Gönderilen yazı daha önceden yayınlanmamış olmalıdır.
2. Yazı dosyası Microsoft Word, RTF, WordPerfect veya ODF dosya biçiminde olmalıdır.
3. Yazının bütününe (kaynak gösterme, tablolar, şekiller, vd.) APA tekniği uygulanmalıdır
4. Metin 1,5 satırlı, 12 punto, altı çizili yerine eğik (italik) olarak vurgulanmış (URL adresleri dışında) ve tüm şekil, resim ve tablolar metin içinde uygun noktalara yerleştirilmiş olmalıdır. Baskı için, imajların kaliteli kopyalarını ek dosya olarak gönderiniz. Gönderilen dosyanın boyutu çok fazla olur ise, sistem almayabilir. Böyle durumlarda yazıyı bölüp, diğer bölümleri ek dosya olarak tek, tek gönderebilirsiniz.
5. Stil ve baskı uygulamaları, “Dergi hakkında” bölümündeki “Yazarlar İçin Kılavuz” bölümündeki tanımlamalara uygun olmalıdır.

Telif Hakkı Konusunda

Yazarlar, ilk yayın hakkı *Dört Öge* dergisinde olmak üzere, açık erişimli arşivlere gönderme ve ticari olmayan kullanım haklarını ellerinde tutarak, *Dört Öge* dergisine telif hakkını devrederler.

Gizlilik Beyanı

Dergimizde adlar, adresler ve elektronik posta adresleri bu derginin belirtilen amaçları doğrultusunda kullanılacaktır ve diğer amaçlar ya da başka bir bölüm için kullanılmayacaktır.

Yazarlar İçin Kılavuz

Dergi, Ocak (1. sayı), Temmuz (2. sayı), aylarında yayımlanan *Dört Öge*'de, amaçları ve konuları doğrultusunda kuram ve uygulamaya dayalı özgün çalışmalar, derleme yazılar, çeviriler, inceleme ve tartışma yazıları, okuyucu mektupları, tanıtım ve değerlendirme yazıları, haberler ve mesleki toplantı duyurularına yer verilmektedir.

DÖRT ÖGE;

- Hakemli Yazılar,
- Konuk Yazar Yazıları,
- Görüşler,
- Okuyucu Mektupları,
- Çeviri Yazılar,
- Tanıtım – Değerlendirme,
- Haberler,
- Mesleki Toplantılar olmak üzere 7 bölümden oluşur.

Genel ilkeler

- “**Hakemli Yazılar**” bölümünde yer alması istenen yazılarla ilgili olarak aşağıdaki kurallar/ilkeler uygulanır;
- Yayın Kurulu tarafından ön incelemeden geçirilen yazılar uygun görülürse değerlendirilmek üzere, konu uzmanlarından oluşan “Yazı Değerlendirme Kurulu” üyelerine (hakemler) gönderilir. Her bir yazı iki hakem tarafından değerlendirilir. Hakemlerden biri olumlu diğeri olumsuz görüş açıklarsa makale üçüncü bir hakeme gönderilir.
- **Editör**, yayın ilkelerinde belirtilen ölçütlere uygun olmayan yazıları, Yayın Kurulu’nun da görüşlerini alarak, hakemlere göndermeden önce gözden geçirilmek üzere yazar(lar)ına geri gönderebilir.

- Çalışmaların yayımlanıp yayımlanmamasına, “Yazı Değerlendirme Kurulu” üyelerinin hazırlayacakları değerlendirme raporuna dayanılarak, Yayın Kurulu tarafından karar verilir. Yazıların değerlendirilmesi aşamasında “çift taraflı körleme (double blind) yöntemi” uygulandığından yazar(lar) çalışmanın hangi üyeler tarafından değerlendirildiğini, üyeler de değerlendirdikleri çalışmanın kim(ler)e ait olduğunu bilmezler.
- Yazılara ilişkin olarak iki hakemden alınan görüş, öneri ve/veya istekler, Editör tarafından düzenlenerek yazar(lar)a iletilir.
- Hakemli bölümde yayımlanmak üzere gönderilen bir makalenin değerlendirilmesi, gözden geçirilmesi, kabulü, dizilmesi, denetimi, basılması ve dağıtımı yaklaşık dört ay sürmektedir. Bu nedenle, Dergi’nin Haziran sayısında yer alması istenen yazıların en geç 15 Nisan’da, Aralık sayısında yer alması istenen yazıların 15 Ekim’de, son biçimiyle -elektronik ve basılı olarak- *DÖRT ÖGE* dergisi editörlerine ya da sektörlerine gönderilmesi gerekmektedir.
- Hakemli bölüme gönderilen çalışmalar, A4 boyutundaki kâğıdın bir yüzüne 1,5 aralıklı olarak, 12 punto ve Times New Roman ile yazılır. Yazıların uzunluğu 30 sayfayı aşmamalıdır.
- Yazılar, Windows uyumlu kelime işlemci programıyla (Microsoft Office Word) yazılır, metnin sağ ve sol boşluk ölçüleri en az 3 cm olur ve bir kopya bilgisayar çıktısı ile birlikte elektronik ortamda da gönderilir.
- Hakemli yazılar iki bölümde düzenlenir; Birinci bölümde, Türkçe ve İngilizce başlık, yazar adı ve yazarın adres, telefon, faks ve elektronik posta bilgilerinden oluşan iletişim bilgileri yer alır. İkinci bölümde, Türkçe ve İngilizce başlık, “Öz” ve “Abstract” başlıkları altında 100 ile 250 kelime arasında Türkçe ve İngilizce öz, “Anahtar Kelimeler” ve “Keywords” başlıkları altında 3-10 kelime arası Türkçe ve İngilizce anahtar kelimeler ve metin yer alır.
- Yazıda kullanılacak tablo, şekil, grafik ve resimler metin içerisinde veya ayrı sayfalar olarak gönderilir; ayrı sayfalarda gönderildiği takdirde metin içindeki yeri belirtilir ve çoğaltmaya uygun olacak biçimde siyah-beyaz olarak hazırlanır. Tablo başlıkları tablonun üst kısmında, varsa alındığı kaynak ise, alt kısımda yer alır. Şekil ve resimlerin başlıkları ve varsa alındıkları kaynak altlarında verilir.
- Metin içerisinde yapılan göndermelerde bulunurken aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi, yazar(lar)ın soyadı, yayın tarihi ve sayfa bilgileri verilir. Göndermelerde ve yazıların sonunda yararlanılan kaynakların / eserlerin bibliyografik kimliklerinin alfabetik olarak verileceği “Kaynakça”nın düzenlenmesinde Amerikan Psikoloji Derneği’nin (American Psychological Association/ APA) kuralları esas alınır.

Örnek 1:

Çakın (2005)'in "Cumhuriyet'ten günümüze bilgi profesyonellerinin eğitiminde başlıca yönelişler" adlı makalesinde belirttiği üzere,..."

Örnek 2:

Ülkemizde bilgi profesyonellerinin yetiştirilmesine yönelik anlamlı ilk girişimin John Dewey'nin 1924 yılında hazırladığı raporda yer alan önerilerle başladığı kabul edilirse, bu konudaki çabalarımızın Cumhuriyet ile yaşıt olduğunu söyleyebiliriz (Çakın, 2005, s. 21).

- Dergi'ye, hakemli yazıların dışında, "Konuk Yazar" **"Görüşler"**, **"Okuyucu Mektupları"**, **"Çeviri Yazılar"**, **"Tanıtım-Değerlendirme"** ya da **"Haberler"** bölümlerinde yayımlanmak üzere yazı gönderilebilir. Bu bölüme gönderilen yazıların yayımlanması konusunda Yayın Kurulu karar verir.
- **"Konuk Yazar"** ve **"Görüşler"** bölümlerine gönderilen yazılar 12 punto ile 10 sayfa, **"Okuyucu Mektupları"** ve **"Çeviri Yazılar"** ise 5 sayfa geçmemelidir.
- **"Konuk Yazar"** ve **"Görüşler"**, **"Okuyucu Mektupları"**, **"Çeviri Yazılar"** bölümlerine gönderilen yazılar 200 kelimeyi geçmeyen Türkçe ve İngilizce Öz/Abstract içermelidir.
- Yayın Kurulu, **"Konuk Yazar"**, **"Görüşler"** ile **"Okuyucu Mektupları"** bölümlerine gönderilen yazılarla ilgili olarak yazar(ların)dan düzeltme isteyebilir.
- **"Konuk Yazar"** **"Görüşler"**, **"Okuyucu Mektupları"**, **"Çeviri Yazılar"**, bölümlerinde "Anahtar Sözcükler" ve "Keywords" başlıkları altında 3-10 kelime arası Türkçe ve İngilizce anahtar kelimeler ve metin yer alır.
- **"Çeviri Yazılar"** da da hakemsiz yazılara ilişkin genel ilkelere uyulur ve yayımlanması konusunda aşağıdaki öğeler dikkate alınır:
- En fazla dört yıl önce yayımlanmış yabancı dildeki yazıların çevirisi yayımlanabilir. Bunun yanı sıra, güncelliğini yitirmemiş çalışmalar için süre kısıtlamasının dışında çıkılabilir.
- Çeviri yazı ile birlikte, orijinal yazının yazar(lar)ından ve/veya yayıncısından alınan izin belgesi ve yazının alındığı kaynağın bibliyografik kimliği gönderilmelidir.
- **"Tanıtım-Değerlendirme"** bölümünde dergi amaçlarına uygun yayınlar ile kitap, bilim ve teknik, kültür, istatistik, yasalar vb. konularda basılı ortamdaki bilgi kaynakları, elektronik ortamdaki veri tabanları, web siteleri, otomasyon programları vb. ile amaca ilişkin tanıtım ve değerlendirme yazıları yer alır. Kitap, veri tabanı vb. tanıtımlarında bibliyografik kimlik verilmelidir. Bibliyografik kimlikte, varsa, sırasıyla şu öğeler yer alır: Yazar adı (soyadı, ad) editör, başlık bilgisi, yayın yeri, yayınevi, yayın tarihi, sayfa sayısı, ücreti, ISBN ya da ISSN, elde edileceği yer. Tanıtım yazısının uzunluğu dört A4 sayfasını geçmemelidir.

- “**Haberler**” bölümünde ise, Dergi’nin yayın ilkeleri çerçevesinde, ilgili alanlardaki gelişme ve yenilikleri yansıtan haber ve duyurulara yer verilir.
- Hakemli yazıların dışındaki bu bölümler için gönderilen yazıların değerlendirmesi hakemli yazılara oranla daha kısa olmakla birlikte, uygun bulunması durumunda, en kısa sürede yayımlanabilmesi; Dergi’nin Haziran sayısında yer alması istenen yazıların en geç 15 Nisan’da, Aralık sayısında yer alması istenen yazıların 15 Ekim’de son biçimiyle elektronik ve basılı olarak Editör, Basımevi ve sekreteryaya adreslerine gönderilmesi gerekmektedir.
- *Dört Öge*’ye gönderilen yazılar daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış olmalıdır. Sempozyum, kongre vb. toplantılarda sunulan bildiriler, bildiri kitaplarında ya da başka dergilerde daha önce yayımlanmamış olmak koşuluyla gönderilebilir.
- Editör, yazının ulaşmasından sonraki herhangi bir aşamada gerekli görmesi durumunda, yayımlanacak yazı üzerinde Yayın Kurulu ve Yazı Değerlendirme Kurulu üyelerinin görüşleri doğrultusunda bazı değişiklikler yapılmasını ya da yazının bütünüyle değerlendirilmesini yazar (lar) dan isteyebilir. Yazılar üzerinde gerekli değişikliklerin yapılması, yazının yeniden biçimlendirilmesi ve düzenlenmesi yazar(lar)ın sorumluluğundadır.
- Yayın Kurulu, yazının özüne dokunmadan, Dergi’nin yayın ilkeleri ve genel yazım ilkeleri doğrultusunda değişiklik yapabilir.
- Dergiye gönderilen yazılar, yayımlanmış olsun ya da olmasın hiçbir şekilde yazarlarına iade edilmez.
- *Dört Öge*’de yayımlanan yazıların telif hakkı Nobel Yayınevi’ne aittir.
- Dergi’nin hakemli bölümünde yazısı yayımlanan yazarlara *Dört Öge*’nin ilgili sayısından iki; diğer bölümlerde yazısı yayımlanan yazarlara ilgili sayıdan bir adet; Yayın Kurulu üyelerine ise Dergi’nin her sayısından bir adet gönderilir.
- Hakem değerlendirme yazıları **beş yıl** süre ile saklanır.
- Makaleler Yayın Kurulu ve hakemlerin incelemesinden geçtikten sonra sonuç olumlu ise gerekli düzeltme/ ekleme ve değişiklikler yapılarak “**yayımlanabilir**” kararı alınır. Yayımlanabilir kararından **sonra makale adı, yazar(lar) adlarında hiçbir şekilde değişiklik yapılamaz, yazar(lar) makaleyi geri çekemez ve başka bir dergide yayımlayamazlar.**
- *Dört Öge*’de yayımlanmak amacıyla yurt dışından gönderilecek olan yazılarda da aynı kurallara uyma zorunluluğu bulunmaktadır. Derginin herhangi bir bölümüne yurt dışından gönderilecek olan Türkçe dışındaki yazıların İngilizce olması gerekmekte olup, yazar(lar) tarafından hazırlanamaması durumunda Türkçe “Öz” ve “Anahtar Kelimeler” Yayın Kurulu tarafından yazıya eklenebilir.

Makale şablonu

- **Türkçe makale adı (14 punto, kalın ve düz)**
- **İngilizce makale adı (13 punto, kalın ve yatık)**
- **Yazar ad(lar)ı (11 punto, italik)** [Yazar ad(lar)ına e-posta adres(ler)i ve unvan(ları)ı dipnot olarak verilmelidir. Dipnotlar 10 punto olmalıdır.]
- İlk yazar, İkinci yazar ve Üçüncü yazar (11 punto, normal) [Yazar sayısının birden fazla olması durumunda, yazar isimleri aynı satıra yazılmalıdır.]
- *Türkçe öz ("Öz" başlığı (kalın) altında 12 punto ve yatık)*. Öz 100 ile 250 kelime arasında olmalıdır.
- *İngilizce öz ("Abstract" başlığı (kalın) altında 12 punto ve yatık)*.
- **Ana başlık (12 punto, kalın ve düz)** [İlk paragrafta girinti bulunmamalıdır. Sonraki paragraflar ilk satırları 1 tab girinti ile başlamalıdır.] [Paragraflar satırlar 2 satır aralığında olmalıdır. Paragraflar arasında da 2 satır aralığı boşluk olmalıdır. [Metnin yazı boyutu 12 punto olmalıdır.]
- **İlk alt başlık (12 punto, kalın ve yatık)** [Ana bölümler arasında 2 satır aralığı boşluk bulunmalıdır. [Alıntılarda APA kuralları kullanılmalıdır.]
- **İkinci alt başlık (12 punto, yatık)** [Ana bölümler arasında 2 satır aralığı boşluk bulunmalıdır.]
- Yazılar, A4 boyutundaki kâğıdın bir yüzüne 1,5 aralıklı olarak, 12 punto ve Times New Roman ile yazılır. Yazıların uzunluğu 30 sayfayı aşmamalıdır.
- Yazılar, Windows uyumlu kelime işlemci programıyla (Microsoft Office Word) yazılır, metnin sağ ve sol boşluk ölçüleri en az 3 cm olur ve bir kopya bilgisayar çıktısı ile birlikte elektronik ortamda da gönderilir.
- Dipnotlar, 10 punto olarak yazılır ve otomatik numaralandırılır.
- Tablolar [Her tablo sırayla numaralandırılmalıdır. Tablo başlığı, tablonun üzerine 10 punto ile yazılmalıdır.]
- Şekiller [Her şekil sırayla numaralandırılmalıdır. Şekil başlığı, şeklin altına 10 punto ile yazılmalıdır.]
- Resimler [Her resim sırayla numaralandırılmalıdır. Resim başlığı, resmin altına 10 punto ile yazılmalıdır.]
- Kaynakça, alfabetik olarak makalenin sonunda yer almalıdır.
- Yazılar, APA stiline göre düzenlenmelidir.

Ayrıntılı bilgi için bkz: Kurbanoglu, S. Serap (2004). *Kaynak gösterme el kitabı*. Ankara: Üniversite ve Araştırma Kütüphanecileri Derneği.

APA stili için: http://www.academicexperts.us/dl/APA_Style.pdf

DÖRT ÖGE DERGİSİ

Felsefe ve Bilim Tarihi Yazıları

e-ISSN: 2146-7064

HAKEM DEĞERLENDİRME FORMU

Makale Bilgileri

Makale Kodu	
Makale Başlığı	
Makale Geliş Tarihi	
Makalenin Gönderildiği Hakem	
Hakeme Gönderilme Tarihi	

Makale Değerlendirme Soruları

	SORULAR	EVET (10 puan)	KISMEN (5 puan)	HAYIR (0 puan)
1	Makale başlığı içerikle uyumlu mudur?			
2	Makalenin Türkçe ve yabancı dildeki “Özet”i ve “Anahtar Kelimeler”i doğru ve yeterli midir?			
3	Makale başlangıcında araştırmanın amacı, hedefleri ve yöntemi açıkça belirtilmekte midir?			
4	Sorunun ortaya konuluşu araştırmanın varsayımları ve amacı bakımından uygun mudur?			
5	Makalenin yapılandırılması ve anlatımı, bütünlük içinde, tutarlı ve yeterli midir?			
6	Makale dilbilgisi kurallarına uygun, akıcı ve anlaşılır bir dilde yazılmış mıdır?			
7	Makale alanına katkı sağlayacak nitelikte ve özgün müdür?			
8	Konuyla ilgili kavramlar yerinde ve doğru kullanılmış mıdır?			
9	Kaynakça ve kaynak gösterimleri doğru ve güncel midir?			
10	Sonuç bölümünde bulgular yeterince irdelenmiş midir?			
TOPLAM PUAN				

Makale Hakkındaki Detaylı Görüşleriniz*

* Bu kısmı boş bıraktığınız takdirde, "Hakem Değerlendirme Formu" işleme alınmayacaktır.

Makale Değerlendirme Sonucu

1	Makale olduğu gibi yayımlanabilir.	EVET	HAYIR
2	Makale belirtilen eksik ve hatalar giderildikten sonra yayımlanabilir.	EVET	HAYIR
3	Cevabınız “EVET” ise makalenin düzeltilmiş halini incelemek ister misiniz?	EVET	HAYIR
4	Makale yayımlanamaz.	EVET	HAYIR

Hakem Bilgileri

Ad ve Soyad	
Unvan	
Kurum (Üniv., Bölüm, Şehir vd.)	
Telefon	
E-Posta	
Rapor Tarihi	
<i>Şahsıma gönderilen işbu çalışmanın, nesnel, tarafsız, akademik, bilimsel ve etik ilkeler doğrultusunda değerlendirildiğini bildiririm.</i>	
İmza	

DÖRT ÖGE
DERGİSİ
YAZAR BİLGİ FORMU

Adı Soyadı	
Çalıştığı Kurum	
Unvanı	
Bölüm	
Anabilim Dalı	
E-posta	
Cep telefonu	
İş telefonu	
Makalenin Adı	
Yazışma Adresi	

Yukarıda adı geçen makalemin uygun bulunduğu takdirde Dört Öge Dergisinde yayınlanmasını kabul ediyorum.

...../...../.....İMZA

APA 6.0 YAZIM KURALLARI ve KAYNAK GÖSTERME BİÇİMİ

Dört Öge dergisine gönderilen yazılar, referans sistemi, dipnot gösterme biçimi ve kaynakça düzenlenmesinde American Psychological Association (APA) stilinde hazırlanmalıdır. APA'nın 6. baskısı, yazarların dikkate alacağı versiyonu olmalıdır. Bununla birlikte kaynakça düzenlenirken Türkçeye uyarlanmış ve APA'nın istisnası olan hususlar da bulunmaktadır. Bu istisnalar şunlardır:

- Kitapta yer alan bölümler/makaleler için İngilizce kullanılan "In" sözcüğü ve Türkçedeki karşılığı olan "içinde" sözcüğü kaynakçadan kaldırılmıştır.
- Türkçede gün ve ay içeren tarihler önce gün, sonra ay şeklinde (örneğin 12 Kasım) yazılmalıdır.

Kaynakçada APA:

- Kaynakçada aynı yazarın çok sayıda kaynağı varsa, kaynaklar eskiden yeni tarihe doğru sıralanarak yazılır. Aynı tarihli kaynaklarda harf ile sıralama yapılır. Örneğin: 2000a, 2000b.

- Dergilerin varsa DOI numaraları yazılır. Örneğin:

Anderson, A. K. (2005). Affective Influences on the Attentional Dynamics Supporting Awareness. *Journal of Experimental Psychology: General*, 154, 258–281. doi:10.1037/0096- 3445.134.2.258

Yoksa url numaraları yazılır. Örneğin Fe: Feminist eleştiri dergisi url'si.

<http://cins.ankara.edu.tr/cansun.html>

- Klasik eserlerin (Marx, Freud gibi) özgün tarihleri biliniyorsa kaynağın sonunda şu şekilde verilir: (Özgün eser 1846 tarihlidir)

- Aynı soyadlı yazarlardan, yayını daha eski tarihli olsa bile adının ilk harfi alfabetik olarak önce gelen kaynakçada önce belirtilir. Örneğin:

Köker, E. (1998). *Politikanın İletişimi İletişimin Politikası*, Ankara:Vadi.

Köker, L. (2007). Hukuk Reformları Sürecinde Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu. *İnsan Hakları Haberciliği*, (derl.) Sevdâ Alankuş, İstanbul: IPS Vakfı.

- Kitap ve raporların kaynakçada gösteriminde önce yayınlandığı yer ve sonra kitabevi, yayınevi adı, "kitabevi", "yayınevi", "yay." vb. ekler belirtilmeksizin verilir. Örneğin:

Ankara: İmge

İstanbul:Metis

New York, NY: McGraw-Hill

Newbury Park,CA:Sage

London, UK: Routledge
Ankara: TÜBA
İstanbul: Konrad Adenauer Vakfı.

Tek yazarlı kitap

Abisel, N. (2006). *Sessiz Sinema*. Ankara: Deki.
Zizek, S. (2009). *Matrix: Ya da Sapkınlığın İki Yüzü*. Bahadır Turan (Çev.).
İstanbul: Encore.

Çok yazarlı kitap

Abisel, N., Arslan, U.T., Behçetoğulları, P., Karadoğan, A., Öztürk, S.R. & Ulusay, N. (2005). *Çok Tuhaf Çok Tanındık*. İstanbul: Metis.

Editörlü kitap

Özbek, M. (Ed.) (2005). *Kamusal Alan*. İstanbul: Hil.

Editörlü kitapta bölüm

Kejanlıoğlu, B. (2005). Medya Çalışmalarında Kamusal Alan Kavramı. Meral Özbek (Ed.), *Kamusal Alan* içinde (s. 689-713). İstanbul: Hil.

Birden çok baskısı olan kitap

Strunk, W. Jr. & White, E. B. (2000). *The Elements of Style* (4. Baskı). New York: Longman.

Sadece elektronik basılı kitap

O'Keefe, E. (n.d.). *Egoism & the cnsts in Western values*. erişim
[http://www.onlineoriginals.com/showitem .asp?item=I135](http://www.onlineoriginals.com/showitem.asp?item=I135)

Kitabın elektronik versiyonu Freud, S. (1953). The method of interpreting dreams: An analysis of a specimen dream. J. Strachey (Ed. & Trans.), *The standart edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (Vol. 4, pp. 96-121). <http://books.google.com/books> (Özgün eser 1900 tarihlidir)

Shotton, M. A (1989). *Computer addiction? A study of computer dependency* [DX Reader version]. Retrieved from <http://www.ebookstore.tandf.co.uk/html/index.asp> Schiraldi, G. R. (2001). *The post-traumatic stress disorder sourcebook: A guide to healing, recovery, and growth* [Adobe Digital Editions version]. doi: 10.1036/0071393722 7

Elektronik adresten yararlanılan kaynakta, kaynağın erişilebileceği URL verilir.

<http://www.bianet.org/bianet/toplum/119375-avatar-in-sozde-solculugu-uzerine>

Elektronik makaleler: varsa dijital object identifier (DOI) numarası belirtilmelidir.

Von Ledebur, S. C. (2007). Optimizing knowledge transfer by new employees in companies. *Knowledge Management Research & Practice*. Advance online publication. doi: 10.1057/palgrave.kmrp.8500141

Elektronik gazete makaleleri

Çetin, Ö. (2010, 21 Ocak). Televizyon alışkanlıklarımız IPTV ile değişecek. www.hurriyet.com.tr

Çok ciltli çalışmalar

Pfanz, O. (1963-1990). *Bismarck and the Development of Germany* (Cilt 1-3). Princeton, NJ: Princeton University Press.

Metin İçinde:

(Pfanz, 1963-1990)

Çok ciltli çalışmalarda tek cilt kullanımı

Pfanz, O. (1990). The Period of Fortification, 1880-1898: Cilt 3. *Bismarck and The Development of Germany*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Daha önceki bir baskının yeni basımı

Smith, A. (1976). An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. E. Cannan (Ed.). Chicago: University of Chicago Press. (İlk baskı 1776).

Metin İçindeyse:(Smith, 1776/1976)

Kitaptan çevrilmiş bölüm

Kaynakça:

Weber, M. (1958). *The Protestant Ethic and The Spirit of Capitalism*. T. Parsons (Çev.). New York: Charles Scribner's Son. (İlk baskı. 1904-1905).

Metin İçindeyse: (Weber, 1904-1905/1958)

Rapor ve teknik makaleler

Gencil Bek, M. (1998). *Mediscap Turkey 2000* (Report No. 2). Ankara: BAYAUM.

Dergiden tek yazarlı makale

Aktay, Y. (1999). Aklın Sosyolojik Soykütüğü: Soy Akıldan Tarihsel ve Toplumsal Akla Doğru. *Toplum ve Bilim*, 82, 114-140.

Dergiden çok yazarlı makale

Binark, F. M., Çelikcan, P. (1998). Mahremin Müzakereye Çağırılması ve Yıldı Örneği. *Kültür ve İletişim*, 1 (2), 197-214.

Elektronik dergiden makale

Conway, P. (2003). Truth and reconciliation: The road not taken in Namibia. *Online Journal of Peace and Conflict Resolution*, 5 (1).

(varsa doi numarası, yoksa URL verilir. URL örneği: http://www.trinstitute.org/ojpcr/5_1conway.htm

Kaynağa ait sayfanın adresi (URL) ya da varsa sadece doi numarası yeterlidir.

Yazarı belli olmayan editör yazısı

Editorial: "What is a disaster" and why does this question matter? [Editorial•]. (2006). *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 14, 1-2.

Yazarı belli olmayan gazete ve dergi yazıları için

The United States and the Americas: One History in Two Halves. (2003, 13 Aralık). *Economist*, 36.

Strong afterchocks continiue in California. (2003, 26 Aralık). *New York Times* [Ulusal Baskı.]. s.23.

Metin İçindeyse: (United States and the Americas, 2003)

(Strong aftershock, 2003)

Yazarı belli olan gazete ve dergi yazıları için

Bruni, F. (2003, 26 Aralık). Pope pleads for end to terrorism and war. *New York Times*, s.21.

Tanıtım yazıları

Orr, H. A. (2003, 14 Ağustos). What's not in your genes. [Review of the book *Nature via nurture: Genes, experience, and what makes us human*]. *New York Review of Books*, 50, 38-40.

Basılmamış tezler, posterler, bildiriler: YOK'den indirilmiş ise URL adresi de künye bilgileri sonuna verilir.

Sarı, E. (2008). *Kültür Kimlik ve Politika: Mardin'de Kültürlerarasılık*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Ansiklopediler

Balkans: History. (1987). *Encyclopaedia Britannica* içinde (15. Baskı. Cilt. 14, s. 570-588). Chicago: Encyclopaedia Britannica.

Metin İçindeyse: (Balkans: History, 1987)

Sözlükler

Gerrymander. (2003). *Merriam-Webster's collegiate dictionary* (11. Baskı). Springfield, MA: Merriam-Webster's.

Metin İçindeyse: (Gerrymander, 2003)

Görüşme

Arroyo, Gloria Macapagal. (2003). A time for Prayer. Michael Schuman ile söyleşi. *Time*. 28 Temmuz 2003. Erişim Tarihi 13 Ocak 2004, <http://www.times.com/time/nation/article/0,8599,471205,00.html>

Televizyon programı

Kaynakça

Long, T. (Yazar), ve Moore, S. D. (Yönetmen). (2002). Bart vs. Lisa vs. 3. Sınıf [Televizyon Dizisi]. B. Oakley ve J. Weinstein (Yapımcı), *Simpsonlar* içinde. Bölüm: 1403 F55079. Fox.

Metin İçindeyse: (Simpsonlar, 2002)

Film

Huston, J. (Yönetmen/Senaryo Yazarı). (1941). *Malta Şahini* [Film]. U.S.: Warner.

Metin İçindeyse: (*Malta Şahini*, 1941)

Fotoğraf

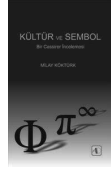
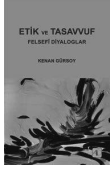
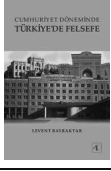
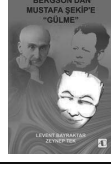
Adams, Ansel. (1927). Monolith, the face of Half Dome, Yosemite National Park [Fotoğraf]. Art Institute, Chicago.

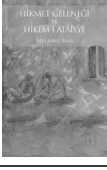
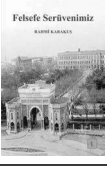
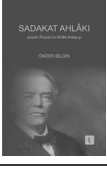
Metin İçindeyse: (Adams, 1927)

AktifDüşünce

www.aktifdusunceyayinlari.com

VAROLUŞ VE FELSEFE KENAN GÜRSOY	Varoluş ve Felsefe / Kenan GÜRSOY 13.5 X 21.5 cm / 224 Sayfa / Genişletilmiş 2. Baskı ISBN: 978-605-64078-6-4	KÜLTÜR VE SEMBOL Bir Cassirer İncelemesi MILAY KÖKTÜRK	KÜLTÜR VE SEMBOL - Bir Cassirer İncelemesi / Milay KÖKTÜRK 13.5 X 21.5 cm / 436 Sayfa / 1. Baskı ISBN: 978-605-64078-5-7
BİRLEYEREK OLUŞMAK Felsefe ve Tasavvuf Konuşmaları KENAN GÜRSOY	BİRLEYEREK OLUŞMAK / Felsefe ve Tasavvuf Üzerine Konuşmalar Kenan GÜRSOY 13.5 X 21.5 cm / 264 Sayfa / 2. Baskı ISBN: 978-605-64078-0-2	HİKMETİN İZİNDE KENAN GÜRSOY'A ARMAĞAN Editör: Fulya Bayraktar	Hikmetin İzinde KENAN GÜRSOY'a Armağan / Editör: Fulya Bayraktar 16.5 X 24 cm / 1064 Sayfa / 1. Baskı ISBN: 978-605-83278-3-2
ÇAĞDAŞ TÜRK DÜŞÜNCESİNDEN TANIKLIKLAR M. Coşkun DEĞİRMENCİOĞLU	Çağdaş Türk Düşüncesinden Tanıklıklar / M. Coşkun DEĞİRMENCİOĞLU 13.5 X 21.5 cm / 500 Sayfa / 1. Baskı ISBN: 978-605-65113-1-8	MAURICE MERLEAU-PONTY'DE ALGI PROBLEMİNE GİRİŞ KENAN GÜRSOY	Maurice Merleau-Ponty'de Algı Problemine Giriş / Kenan GÜRSOY 13.5 X 21.5 cm / 128 Sayfa / 2. Baskı ISBN: 978-605-83278-2-5
ETİK VE TASAVVUF FELSEFİ DİYALOGLAR KENAN GÜRSOY	Etik ve Tasavvuf / Kenan GÜRSOY 13.5 X 21.5 cm / 210 Sayfa / 2. Baskı ISBN: 978-605-65113-6-3	J. P. SARTRE ATEİZMİNİN DOĞURDUĞU PROBLEMLER KENAN GÜRSOY	J. P. Sartre Ateizminin Doğurduğu Problemler / Kenan GÜRSOY 13.5 X 21.5 cm / 144 Sayfa / 4. Baskı ISBN: 978-605-651-13-3-2
CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE FELSEFE KENAN GÜRSOY	Cumhuriyet Döneminde TÜRKİYE'DE FELSEFE / Kenan GÜRSOY 13.5 X 21.5 cm / 242 Sayfa / 1. Baskı ISBN: 978-605-65113-8-7	BİR EVRENSEL PROJEMİZ VAR MI? KENAN GÜRSOY	Bir Evrensel Projemiz Var mı? / Kenan GÜRSOY 13.5 X 21.5 cm / 180 Sayfa / 2. Baskı ISBN: 978-605-64078-7-1
MEDENİYET VE FELSEFE LEVENT BAYRAKTAR	Medeniyet ve Felsefe / Levent BAYRAKTAR 13.5 X 21.5 cm / 174 Sayfa / 1. Baskı ISBN: 978-605-65113-9-4	BAĞLANMA HÜRRİYETİ Bir Gabriel Marcel Okuması Fulya BAYRAKTAR	BAĞLANMA HÜRRİYETİ - Bir Gabriel Marcel Okuması / Fulya BAYRAKTAR 13.5 X 21.5 cm / 172 Sayfa / 1. Baskı ISBN: 978-605-64078-8-8
ESTETİK İBRAHİM YILDIRIM	İdealist ve Pragmatist ESTETİK / İbrahim YILDIRIM 13.5 X 21.5 cm / 316 Sayfa / 1. Baskı ISBN: 978-605-64078-4-0	BERGSON'DAN MUSTAFA ŞEKİP'E "GÖLME" LEVENT BAYRAKTAR	Bergson'dan Mustafa Şekip'e "GÖLME" / Levent Bayraktar, Zeynep Tek 13.5 X 21.5 cm / 220 Sayfa / 1. Baskı ISBN: 978-605-65113-4-9

	Bir Felsefe Geleneğimiz Var mı? / Kenan GÜRSOY 13.5 X 21.5 cm / 198 Sayfa / 2. Baskı ISBN: 978-605-64078-1-9		Fârâbî - Platon Kanunlarının Özü / Fahrettin Olguner 13.5 X 21.5 cm / 176 Sayfa / 1. Baskı ISBN: 978-605-83278-5-6
	LUGATÇE-İ FELSEFE (Transkripsiyonlu Metin) / İsmail Fenni ERTUĞRUL 16 X 23.5 cm / 792 Sayfa / 1. Baskı ISBN: 978-605-65113-2-5		BERGSON / Levent BAYRAKTAR 13.5 X 21.5 cm / 140 Sayfa / 1. Baskı ISBN: 978-605-83278-0-1
	Felsefe ve Tasavvuf / Levent BAYRAKTAR 13.5 X 21.5 cm / 224 Sayfa / 1. Baskı ISBN: 978-605-64078-2-6		Hikmet Geleneği ve Hikem-i Atâiyye / Melahat BEKİ 13.5 X 21.5 cm / 296 Sayfa / 1. Baskı ISBN: 978-605-83278-4-9
	Felsefe Serüvenimiz / Rahmi KARAKUŞ 13.5 X 21.5 cm / 312 Sayfa / 2. Baskı ISBN: 978-605-65113-5-6		Sadakat Ahlâkî- Josiah Royce'un Ahlâk Anlayışı / Önder BİLGİN 13.5 X 21.5 cm / 426 Sayfa / 2. Baskı ISBN: 978-605-64078-3-3
	FELSEFE ile / Levent BAYRAKTAR 13.5 X 21.5 cm / 224 Sayfa / 1. Baskı ISBN: 978-605-64078-9-5		ŞİİRİN SINIRSIZLIĞINDA - Şiire Dahışlar & ÂNIN AÇIK DENİZLERİNDE - Şiirler / Ahmet İNAM 13.5 X 21.5 cm / 302 Sayfa / 1. Baskı ISBN: 978-605-65113-7-0
	Oryantalist mi? / Orhan ARAS 13.5 X 21.5 cm / 288 Sayfa / 1. Baskı ISBN: 978-605-83278-1-8		Türk Düşüncesinden Portreler / Levent BAYRAKTAR 13.5 X 21.5 cm / 368 Sayfa / 2. Baskı ISBN: 978-605-65113-0-1
	Türk Düşüncesi Yolunda Mehmet Akgün'e Armağan / Editörler: Fazıl Karahan, Fikri Gül, Milay Köktürk 16.5 X 24 cm / 760 Sayfa / 1. Baskı ISBN: 978-605-83278-6-3		Batı ve İslâm Dünyasında PLATON'UN TİMAİOS'U / Fahrettin Olguner 13,5x21,5 / 160 / 1. Baskı ISBN: 978-605-83278-9-4
	Bakü'den Balkanlara Halvetilik III / Editörler Levent Bayraktar, Yeliz Yayıntaş 13,5x21,5 / 232 / 1. Baskı ISBN: 978-605-83278-8-7		Felsefenin Vefalı Yüzü - Prof. Dr. Murtaza Korlaelçi'ye Armağan / Editör: Celal Türer 16,5x24 / 456 / 1. Baskı ISBN: 978-605-83278-7-0

Bergson, Nobel Edebiyat Ödülü'ne layık görülmüş filozoflardan biridir. Yaşadığı çağda dersleri ve konferansları büyük bir hayran kitlesi tarafından merakla takip edilmiştir. Bunda, geniş bir kültüre ve kuvvetli bir hitabete sahip olmasının payı büyüktür.

Bu kitapta, ruh ile beden ilişkisinden hareketle Bergson felsefesinin, felsefe tarihindeki yeri ve konumu irdelenmektedir. Böylece eser bir yandan Bergson metafiziğiyle, bir yandan ruh-beden ilişkisiyle ve diğer yandan da pek çok felsefi ekolle karşılaşma imkânı sunmaktadır. Bu bağlamda materyalizm, pozitivizm, natüralizm, entelektüalizm, kritisizm, paralelizm, finalizm, mekanizm, evolüsyonizm gibi akımlar gündeme gelmekte ve incelenmektedir.

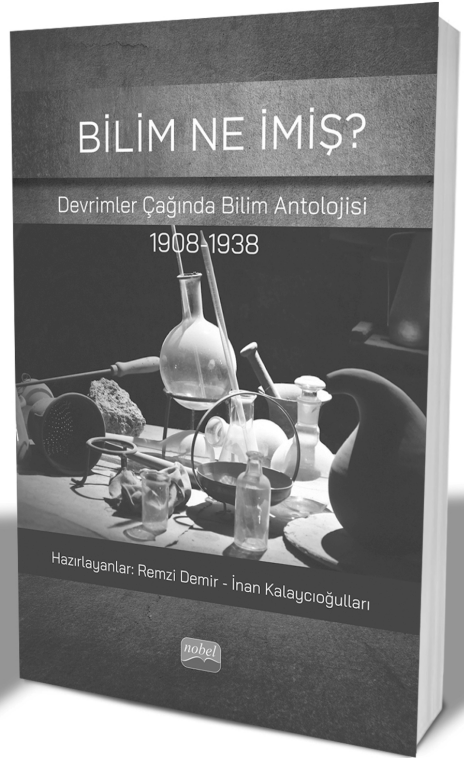
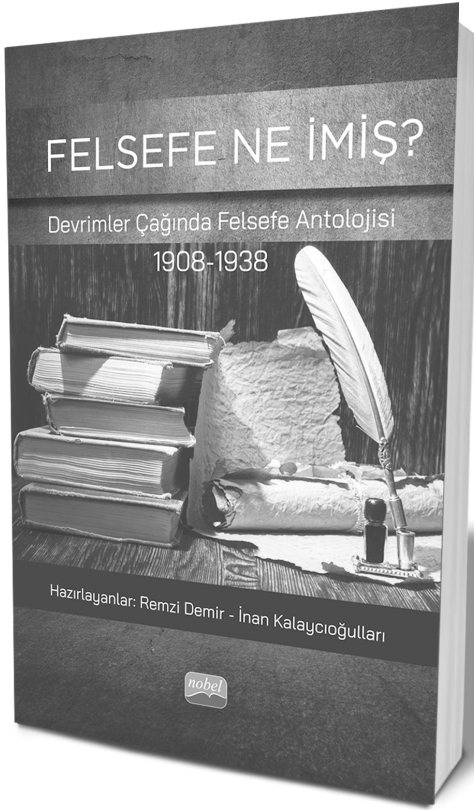
Günümüzde Tasavvuf adlı bu kitap, farklı entelektüel ve akademik disiplinlerden gelen ve bugünün insanlık problemleri için çözüm önerisi arayan yazarlar tarafından, çağımızı kendi irfanımızdan hareketle okumak ve yorumlamak gayesi ile kaleme alınmış olan makalelerden oluşmaktadır. Bunların bir kısmında bugün adına ve bütün bir insanlık için Tasavvufun teklifleri ele alınmakta, bir kısmında da mutasavvıflar hakkında değerlendirmeler yapılmaktadır. İslâmın; farklı coğrafyaları, farklı kültürleri, farklı insanları tevhid prensibi etrafında bütünleştirmiş olması, bugün yeniden anlamlandırılmaktadır. Bu kitap, dünya genelinde yaşanan insanî problemlerin çözümü için günümüzün ihtiyaçları doğrultusunda kadim hikmetle yeniden buluşmaya bir davettir.

FELSEFE NE İMİŞ?

Devrimler Çağında Felsefe Antolojisi (1908-1938)

BİLİM NE İMİŞ?

Devrimler Çağında Bilim Antolojisi (1908-1938)

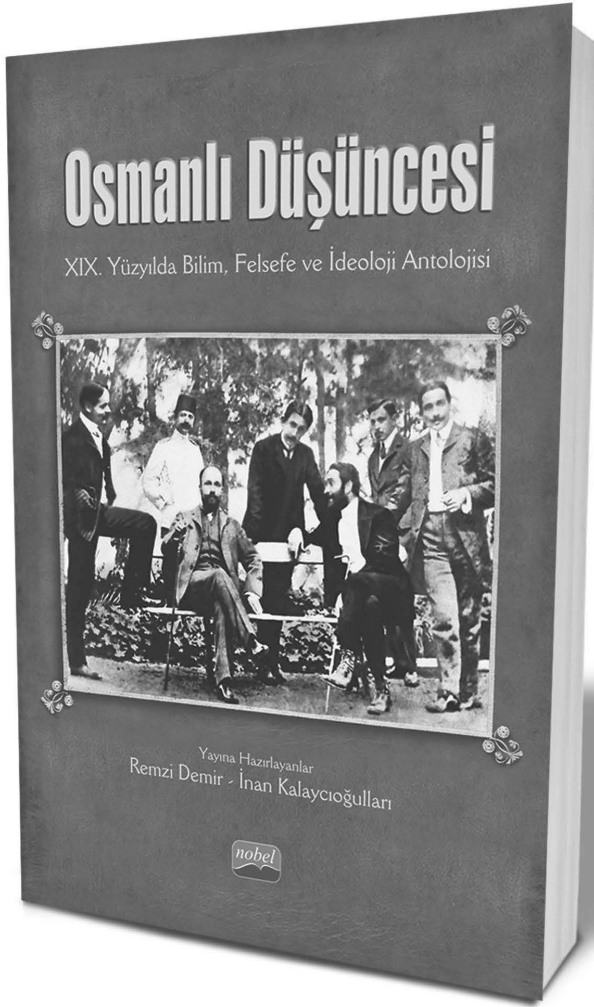
Remzi Demir - İnan Kalaycıoğulları

Osmanlı Düşüncesi

XIX. Yüzyılda Bilim, Felsefe ve İdeoloji Antolojisi

Remzi Demir - İnan Kalaycıoğulları

100 YILDA BİLİM

(1923-2023) - Birinci Cilt (1923-1950)

Remzi Demir, İnan Kalaycıoğulları

